

ირმა კვაშილავა

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სამურგაყანო

წარმოდგენილი წიგნი მიზნად ისახავს ყოფილი სამურზაყანოს (თანამედროვე გალის რაიონი), ისტორიულ-ეთნოლოგიურ შესწავლას. არსებული წერილობითი წყაროების, სპეციალური ლიტერატურის, საარქივო და ეთნოლოგიური მასალების გაანალიზების საფუძველზე, გაშუქებულია რეგიონის პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიკური ვითარება ისტორიული სამურზაყანოს ჩამოყალიბებიდან დღემდე. განხილულია საზოგადოებრივი ყოფის ზოგიერთი საკითხები. ამ მიმართულებით ინტენსიური კვლევა-ძიება გრძელდება, რაც მხარის დიდმნიშვნელოვან ისტორიას გამოავლენს.

რედაქტორი: ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი ვალერიან ითონიშვილი

რეცენზენტი: ისტორიის დოქტორი,
პროფესორი ბეჟან ხორავა
ისტორიის დოქტორი
ირინე არაბიძე

კომპიუტერული უზრუნველყოფა:
ნინო სახეიშვილი

UDC (უაკ) 94(479.224)+39(=352.2)

კ-447

ISBN 978-9941-27-112-0

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და
ეთნოლოგიის ინსტიტუტი

ირმა კვაშილავა

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სამუშაოები

თბილისი

2017

**შეძენება საერთაშორისო თავდაცვულთა
ნათელ ხსოვნას**

შესავალი

საკითხის ისტორიოგრაფია, კვლევის მიზანი და ამოცანები

არსებული წერილობითი წყაროების, სპეციალური ლიტერატურისა და ეთნოგრაფიული მონაცემების შესწავლა-გაანალიზების საფუძველზე წარმოდგენილი წიგნის ძირითადი მიზანია, წარმოაჩინოს დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი ისტორიული მხარის-სამურზაყანოს (თანამედროვე გალის რაიონი) პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიკური ვითარება. ასეთი შემოსაზღვრა განპირობებულია იმ გარემოებით, რომ ქართული ისტორიული მეცნიერების განვითარების დღევანდელ ეტაპზე, ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საკითხად დგება რეგიონალური და რეგიონთაშორისი ურთიერთობათა კვლევა. ჩვენს ქვეყანაში მიმდინარე პროცესები მკვლევართა წინაშე აყენებს ახალ მოთხოვნებს – ღრმად და ობიექტურად იქნეს შესწავლილი აფხაზეთთან დაკავშირებული მთელი რიგი პრობლემები, რაც ბევრ უაღრესად პრაქტიკული და კონკრეტული ხასიათის ამოცანის გადაწყვეტისათვის არის საჭირო. დღესდღეობით აფხაზეთის ისტორიის გაშუქებას არაერთი სიძნელე ახლავს. კერძოდ, „ამოცანის სირთულე არა მარტო იმაშია, რომ წყაროები აფხაზეთის ისტორიისათვის მეტისმეტად მცირეა და რაც არის ისიც სრულიად შესწავლილი არაა, არამედ იმაშიაც, რომ რაც აქამდე გაკეთებულა, სულ ერთიანად გადასასინჯავია მახვილი კრიტიკული თვალით“ [1, გვ. 289].

თქმა არ უნდა, რომ ბოლო ათწლეული განსაკუთრებით ნაყოფიერია აფხაზეთის თემაზე შექმნილი სამეცნიერო ლიტერატურით, რაშიც დიდი წვლილი შეიტანეს ქართველმა მეცნიერებმა. როგორც ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა, დღეს ჩვენ მეცნიერულად უნდა მოვხსნათ რეაქციის ნახელავი. ჭეშმარიტი მეცნიერების შუქით უნდა დავფლეთოთ ის ცრუმეცნიერული აბლაბუდა და ნათელი მოვფინოთ აფხაზეთის წარსულს, საქართველოს წარსულს [1, გვ. 291].

სხვათა შორის საკითხი არც ისე მარტივია, ვინაიდან ჩვენ საერთოდ დიდი შეშფოთებით ვამხელთ აფხაზეთის წარსულის გაყალბებას თვით აფხაზი თუ მათი ხელშემწყობი მეცნიერების მიერ, ხოლო ამავე საკითხებზე გამოქვეყნებულ მცდარი დებულებების შემცველ ქართველ ავტორთა ნაშრომებსაც დროულად

უნდა გამოვეხმაუროთ, რომ მიკერძოებაში არ დაგვდონ ბრალი [2, გვ. 132]. ამ მხრივ, საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს ე. ხოშტარია ბროსეს [3] და გ. გასვიანის მიერ ქართველი მკვლევრების ისტორიულ-მეცნიერული ღირებულებების შეფასება [4]. ზემოთქმულის გათვალისწინებით ფრიად ანგარიშგასაწევია ივ. ჯავახიშვილის მითითება, რომ მეცნიერ-ისტორიკოსს უნდა ახსოვდეს ის ზნეობრივი პასუხისმგებლობა, რომელიც მას აწევს და რომელიც მას ავალებს თავისი დაუსაბუთებელი ჰიპოთეზები ისტორიის სინამდვილედ არ წარმოიდგინოს [5, გვ. 4].

საკვლევი თემის აქტუალობას განაპირობებს ისიც, რომ აფხაზეთის ქართული მოსახლეობის კულტურა და ყოფა აქამდე კვლევის საგანი არ გამხდარა. სამწუხაროდ, ქართულ ეთნოგრაფიულ მეცნიერებას თავისი კვლევა – ძიების საგნად არ გაუხდია აფხაზეთის მოსახლეობის, განსაკუთრებით კი - იქ მოსახლე ხალხთა შორის რიცხოვრებულ უდიდესი და უძველესი დროიდანვე ამ ტერიტორიაზე მცხოვრები ქართული მოსახლეობის კულტურა და ყოფა. ქართველმა ეთნოგრაფებმა რატომღაც ისე შევხედეთ საქმეს - წერს ვალ. ითონიშვილი, - თითქოს აფხაზეთის ეთნოგრაფიული შესწავლა, მხოლოდ აფხაზების მიმართ უნდა ვრცელდებოდეს... ამიტომ ბოლო დროს საგანგებო მნიშვნელობა მიენიჭა ეთნოგრაფიული მუშაობის კოორდინაციას ქართულ-აფხაზური თუ ქართულ-ოსური კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის შესწავლის მიმართულებით [6, გვ. 158-159]. შესაბამისად, დღეს ქართველ ეთნოგრაფებს ამ მხრივ გარკვეული სამუშაო აქვთ შესრულებული.

ნაშრომზე მუშაობამ მოითხოვა გვეჩვენებინა დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ვითარება უძველესი დროიდან დღემდე, რაც რასაკვირველია, გაბმული თხრობა არ არის, არამედ ყოფილი სამურზაყანოს წარსულის ზოგიერთი ასპექტია განხილული. მხარის მდიდარი წარსულის რეკონსტრუქციისთვის არქეოლოგიურ მასალას მივმართეთ, სადაც გამოიკვეთა რ. ხვისტიანის დ. ქორიძის, მ.ინაძის, კ. კალანდაძის, ლ. ჯიბლაძის, ჯ. აფაქიძის, მ. ბარამიძის, მ. ზამთარაძის და სხვა ნაშრომები. ბუნებრივია, დიდი დახმარება გაგვიწია ამ საკითხზე არსებული, როგორც სპეციალურმა ლიტერატურამ, ისე არსებულმა

ყველა ხასიათის მცირე, არაპირდაპირი ხასიათის ცნობებმა. დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის ცალკეული საკითხები სიღრმე-სისრულითაა გამოკვლეული ივ. ჯავახიშვილის, ს. ყაუხჩიშვილის, ნ. ბერძენიშვილის, ს. ჯანაშიას, გ. მელიქიშვილის, მ. ლორთქიფანიძის, პ. ინგოროყვას, ს. კაკაბაძის, ო. სოსელიას, ქ. ჩხატარაიშვილის, თ. ბერაძის პ. ზაქარაიას, გ. გასვიანის ბ. ლომინაძის ე. ხოშტარია-ბროსეს, მ. ჯანაშვილის, ვ. გაბაშვილის, ბ. სილაგაძის, ი. ანთელავას, პ. გუგუშვილის, ნ. ლომოურის, კ. გრიგოლიას, თ. მიბჩუანის, მ. რეხვიაშვილის, ზ. პაპასქირის მ. ღუმბაძის, ზ. ანჩაბაძის, შ. ინალ-იფას, გ. ძიძარიას და სხვათა ნაშრომებში.

სხვადასხვა ხასიათის საინტერესო ცნობებია დაცული როგორც ქართულ ისე უცხოენოვან წყაროებში. საკვლევ თემა-სთან შეხების გარკვეული წერტილები აქვს ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულების იმ მონაკვეთს, რომელიც დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროების ურთიერთობას ეხება. ნ. დადიანი გარკვეულწილად იმეორებს ვახუშტის ცნობებს, მაგრამ ამავე დროს მას ახალი დეტალებით ავსებს. სამურზა-ყანოს ისტორიისათვის უმთავრეს წყაროდ მ. თამარაშვილის ნაშრომში თავმოყრილ ცნობებს მივიჩნევთ, რამდენადაც ის მხარის ცალკე პოლიტიკურ ერთეულად ჩამოყალიბების თანადროულ ეპოქას ეკუთვნის. არანაკლები მნიშვნელობისაა უცხოენოვანი წყაროები. მათ შორის ძირითადად აღსანიშნავია არქანჯელო ლამბერტი, ჟან შარდენი, დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი, კრისტოფორო დე კასტელი, დიუბუა დე მონპერე და სხვა.

ბუნებრივია, ღირებულ წყაროს წარმოადგენს ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდის-საბუთები, ქუთაისის სახელმწიფო არქივის (ფ. 130) მონაცემები, ისევე როგორც საქართველოს ეროვნული არქივის (ფ. 12) მასალები. საინტერესოა საარქივო მასალა, რომელიც დაცულია ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში.

აღსანიშნავია, არქეოგრაფიული კომისიის აქტებში შემონახული სხვადასხვა ხასიათის ცნობები, ისევე როგორც გასათვალისწინებელია მრავალფეროვანი პერიოდული გამო-ცემები, რომელსაც განსაკუთრებით წიგნის მეორე თავის

დამუშავებისას მივმართავთ. საკვლევ თემასთან დაკავშირებით საყურადღებო ცნობებია დაცული ისეთ გაზეთებში, როგორიცაა "ივერია", "დროება", "საქართველო", "ცნობის ფურცელი", "ერთობა", "სახალხო გაზეთი", "Кутаисские ведомости", "Кавказ" და სხვა. ასევე ჟურნალებში და კრებულებში: "კვალი", "ივერია", "საქართველოს კალენდარი", "მწყემსი", "Кавказский календарь", "Кавказский сборник", "Этнография", "Известия кавказского отдела Императорского русского географического общества", "Сборник сведений о кавказских горцах" და ა. შ.

სამურზაყანოს მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის და გვარსახელების შესწავლისას, მიზანშეწონილია გამოვყოთ "ქუთაისური საუბრების" სერიული გამოცემა, სადაც ხაზგასასმელია ენათმეცნიერების და ეთნოლოგიების სამეცნიერო შრომები. გარდა ამისა, აღსანიშნავია ანთროპოლოგების (ვ. ბუნაკი, მ. აბდუშელიშვილი, ს. ალექსევი) გამოკვლევები. აფხაზეთის დემოგრაფიულ ვითარებაზე სარწმუნო ცნობებს ვხვდებით, როგორც დოკუმენტებში, ისე ვ. ჯაოშვილის ა. ანთაძის, ა. თოთაძის მონოგრაფიებში. თანამედროვე აფხაზეთში მიმდინარე პროცესების შესახებ პირველხარისხოვანი წყაროა პრესის მასალები. მათ შორის გაზეთებიდან აღსანიშნავია: "აფხაზეთის ხმა", "სათანჯო", და სხვა. ჟურნალებიდან: "დროშა", "ეთნოპოლიტიკა" "ცისკარი", "მნათობი", "ჯვარი ვაზისა" და ა. შ.

დიდი დახმარება გაგვიწია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის "მაცნეს" სერიულმა გამოცემებმა, აგრეთვე სოხუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომებმა, აფხაზეთის ენის, ლიტერატურის და ისტორიის ინსტიტუტის შრომებმა და სხვა.

გვარსახელების შესწავლა ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი მრავალსაპექტიანი პრობლემაა. ამ დარგში მომუშავე მკვლევარების ნაშრომები მსოფლმხედველობრივი თვალსაზრისით მრავალგვაროვანია. მათში გამოთქმულია ბევრი ანგარიშგასაწევი მოსაზრება, რომელიც ჩვენს მიერ გათვალისწინებული, დამოწმებული და მითითებულია.

ნაშრომის მეორე და მესამე თავზე მუშაობისას ჩვენს მიერ მოპოვებულ ეთნოგრაფიულ მასალას ვიმოწმებთ, რომლის

სიმცირესაც განვიცდით უფრო იმიტომ, რომ რეგიონის რთული პოლიტიკური ვითარება ჩაღრმავებული კვლევის საშუალებას არ იძლევა, მაგრამ ვფიქრობთ, ჩვენს ხელთ არსებული მასალა განზოგადების საშუალებას უკვე გვაძლევს. ამ მხრივ, ცნობილი ეთნოლოგების გამოკვლევები განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებენ. ესენი არიან: ს. მაკალათია, თ. სახოკია, გ. ჩიტაია, ვალ. ითონიშვილი, რ. თოფჩიშვილი, ს. ბახია-ოქრუაშვილი, ა. აბაკელია, ვახტ. ითონიშვილი, ჯ. რუხაძე, ს. ბახია-ოქრუაშვილი, გ. ელიავა და სხვა. გამოუქვეყნებელი მასალების მოწოდებისათვის განსაკუთრებით ვემადლიერებით თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ონომასტიკის სამეცნიერო კვლევით ცენტრს, რომელმაც თავისებურად შეავსო წარმოდგენილი ნაშრომი.

სამურზაყანოს ეკონომიკურ ვითარებაზე მუშაობისას გამორჩეულად ვეყრდნობით ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომებს, „სუბტროპიკული კულტურების“ სერიულ გამოცემას, აგრეთვე მასალებს საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, მასალებს სამეგრელოს ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, რომ წარმოვაჩინოთ ეს ჩამორჩენილი აგრარული მხარე, როგორ იქცა მსხვილ აგრარულ-ინდუსტრიულ რაიონად.

და ბოლოს, ამჟამად არსებული ქართულ-აფხაზური კონფლიქტის მშვიდობიანი თანაცხოვრებით შეცვლა არც ისე მარტივი საკითხია, მაგრამ ისტორიულად გამართლებულია, ხოლო ისტორიული აუცილებლობის განხორციელება გარდაუვალია.

აფხაზეთის ეთნოისტორიულ საკითხებზე მკვლევარები (გ. გასვიანი, თ. ბერაძე, ე. ხოშტარია-ბროსე ზ, ცინცაძე, ნ. ლომოური, თ. მიბჩუანი, ვ. ზუხბაია, ა. ტულუში, ბ. ხორავა, ვ. ჯაფარიძე, გ. ანჩაბაძე, რ. ხვისტანი, ს. ბახია - ოქრუაშვილი, ო. ჟორდანი, ა. ლეჟავა, ზ. პაპასქირი, დ. ჩიტაია, გ. როგავა, პ. ცხადაია, თ. გვანცელაძე, ნ. ხარჩილავა, კ. კვაშილავა და სხვა) ინტენსიურად მუშაობენ, რაც არაერთი პრობლემის მოგვარების საწინდარია. ამდენად, აფხაზეთის თემაზე დაწერილი ყოველი გამოკვლევა სათანადო წვლილს შეიტანს ამ საქმეში.

დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ვითარება შპველესი დროიდან XVII საუკუნემდე

დასავლეთ საქართველოში, სამეგრელოსა და ჩრ. დასავლეთ მხარეს აფხაზეთს შუა მდებარეობს ისტორიული რეგიონი, სამურზაყანო, რომელიც მოიცავს მდინარეების ენგურსა და ლალიძგას შორის მოქცეული ტერიტორიის უდიდეს ნაწილს, ძირითადად დღევანდელ გალის რაიონს. ეს “შუამდინარეთი” ერთ ისტორიულ-გეოგრაფიულ კუთხეს წარმოადგენდა.

სამურზაყანოს ჩრდილოეთით ესაზღვრება აფხაზეთი, სამხრეთ-აღმოსავლეთით სამეგრელო, დასავლეთით - შავი ზღვა.

სამურზაყანოს ტერიტორია სხვადასხვა დროს კოლხეთის, ეგრისის, ოდიშის (სამეგრელოს), აფხაზეთის ფარგლებში შედიოდა, რომლის შესახებ მოგვეპოვება ზოგადი ხასიათის ცნობები.

ისტორიული „მიდა ეგრისი“-ს დასავლეთი ნაწილი (დღევანდელი გალის რაიონი), მდიდარია წარსულის ყველა დროის (ქვის ხანიდან დაწყებული გვიან შუა საუკუნეების ჩათვლით) ისტორიული ძეგლებით. “არქეოლოგიების მიერ რაიონის ტერიტორიაზე ორასამდე არქეოლოგიური ძეგლია აღმოჩენილი” [1, გვ. 4]. კერძოდ, ოქუმის ხეობაში (ენგურ-ლალიძგის აუზი) ქვის ხანის სხვადასხვა პერიოდის თხუთმეტი მღვიმე და ოცდაათამდე ღია სადგომია მიკვლეული, ხოლო შუა საუკუნეების ფიქსირებული ისტორიულ-არქეოლოგიურ ძეგლთა რიცხვი სამოცდაათს აჭარბებს [2, გვ. 26].

კოლხეთის ტერიტორიაზე რევოლუციამდე აღმოჩენილი განძების ერთი ნაწილი, ერმიტაჟსა და მოსკოვის ისტორიულ მუზეუმშია დაცული. ცალკეული ნივთები ან ნივთების ჯგუფი ზოგიერთ სხვა მუზეუმშიაც მოხვედრილა. დამახასიათებელია, რომ იმ დროს პირველ რიგში ყურადღება ექცეოდა და გროვდებოდა მხატვრული ღირებულების მქონე ნივთები. საკმარისია გავიხსენოთ 1890 წ. სოფ. ჭუბურხინჯში (გალის რაიონი) აღმოჩენილი შესანიშნავი განძის ბედი; “დიდი ნაწილი ამ განძისა რომელიც ოქროს, ვერცხლის, სპილენძის ზოდებისა

და სხვა მრავალრიცხოვანი ნივთებისგან შედგებოდა, გაქრა და დაიკარგა, იმის გამო, რომ საიმპერატორო ერმიტაჟმა ისინი არ მიიღო და უკან დააბრუნა, როგორც არქეოლოგიურ მნიშვნელობას სრულიად მოკლებული. ერმიტაჟში მოხვედრილია მხოლოდ ორი საყურე და აგრაფი" (საკიდი) [3, გვ. 5].

ქვედა პალეოლითის (აშელი, მუსტიე), იარაღები ოქუმის ხეობის მრავალ პუნქტშია (გალი, აჩიგვარა და სხვა) აღმოჩენილი.

ზღვისპირა აშელური სადგომებიდან უნდა აღინიშნოს ნაბინავრები სოფ. კოლხიდაში, გუდაუთაში, სოხუმში, გალში, ჭუბურხინჯში. აქ ნაპოვნია ეპოქისათვის მეტად დამახასიათებელი თითქმის უნივერსალური იარაღები, ხელცუ-ლები. შავიზღვისპირა რაიონებში მუსტიეს ეპოქის ძეგლები აღმოჩენილია ლიხნში, სოხუმში, ოჩამჩირეში, ილორში, გალში, ოქუმში, რუხსა და ბევრგან სხვაგან [4, გვ. 87; 91].

ნეოლითის შუა საფეხურს უნდა მივაკუთვნოთ (ძვ. წ. VII-VI ათასწლეული) ღუმურიშის (გალის რაიონი) ცენტრალურ ნამოსახლარზე მოპოვებული მასალა, რომელთა საერთო რაოდენობა ოცი ათასს აღემატება და ოცდაათიოდე დასახელების ნივთს მოიცავს [5, გვ. 128]. ქრონოლოგიურად ამავე პერიოდისაა მეორე მძლავრი ნამოსახლარი, რომელმაც მასალის სიმრავლის მიხედვით (სხვადასხვა ხანის ქვის ოცდაათი ათასამდე ინვენტარი) კავკასიაში დღემდე ცნობილ ყველა სინქრონულ ნამოსახლარს გადააჭარბა. ნამოსახლარი მიკვლეულია გალის რაიონის სოფ. ჩხორთოლში. ამასთანავე, ჩხორთოლის ნეოლითური ნამოსახლარის განსაკუთრებული მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ აქ კულტურის ნაშთები (ქვედა ჰორიზონტებში) განსაზღვრულ მონაკვეთზე უძრავ მდგომარეობაში გვხვდება, რასაც მოკლებული იყო დასავლეთ საქართველოს ღია ტიპის ნამოსახლარები [6, გვ. 187].

კოლხეთის დაბლობზე, ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანაში, ხელოვნურად შექმნილ გორაკ-ბორცვებზე წარმოქმნილი ნამოსახლარებია მოჭარბებული. "ერთეულების სახით გვხვდება შუა და გვიან ბრინჯაოს ხანის ფენების შემცველი გორა-ნამოსახლარები (ანაკლიის დიხაგუძეხა II, თეკლათის ნაოხვამუ, გალის ფიჩორის ნამოსახლარი, ჭალადიდის ზურგა და სხვა" [7, გვ. 4].

გვიან ბრინჯაოს პერიოდის და მისი მომდევნო ხანის დასავლურ-ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლებს შორის ერთ-ერთი წამყვანი ადგილი უკავია განძებს "სწორედ განძების შემადგენლობაშია დიდი ნაწილი იმ სამეურნეო იარაღებისა, რომლებიც ძირითადად განსაზღვრავენ კოლხური კულტურის დამოუკიდებელ, თვითმყოფად სახეს" [8, გვ. 4]. უნდა აღინიშნოს, რომ განძების ნაწილი შემთხვევითაა ნაპოვნი, ამიტომ ცნობები მათი აღმოჩენის შესახებ ყოველთვის ზუსტი არ არის. ზოგიერთი განძიდან მხოლოდ ნივთების ნაწილია მოხვედრილი მუზეუმში, ნაწილი კი - დაკარგულია.

თავისი მასშტაბურობით ყურადღებას იპყრობს გალის რაიონის სოფ. ფიჩორის ნამოსახლართა კომპლექსი; სადაც ცენტრალურ ბორცვზე ყველაზე ადრეული კულტურული ფენები აღმოჩნდა (დაწყებული ძვ. წ. III ათასწლეულის მიწურულიდან, ვიდრე ძვ. წ. IV-ს-მდე)... 1986-1988 წწ. ნამოსახლარის კულტურულ ფენებში მიკვლეულ იქნა დღემდე სრულიად უცნობი ფორმის ბრინჯაოს თოხები (17 ცალი) [9, გვ. 53]. ქ. გალის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში 1982 წ. ნოემბერში, იპოვეს ბრინჯაოს ნივთებისაგან შემდგარი განძი. აქ დღეისათვის აღმოჩენილია კიდევ სამი განძი: სპილენძის ზოდების განძი (1956 წ.) და სპილენძისა და ბრინჯაოს ზოდების, წიდეებისა და სამეურნეო იარაღებისაგან შემდგარი ორი განძი. თუ იმასაც დავუმატებთ, რომ ქ. გალის ამ ნაწილში სხვადასხვა დროს სპილენძისა და ბრინჯაოს ზოდების ცალკეულ აღმოჩენებსაც ჰქონდა ადგილი, მაშინ უფრო დამაჯერებელი იქნება ვიფიქროთ, რომ ბრინჯაოს ხანაში ამ მხარეს თავისი საწარმოო კერა ჰქონდა. გალის რაიონში ნახსენები განძების გარდა, დღეისათვის აღმოჩენილია კიდევ შვიდი განძი (საბერიოში, წარჩეში, რეჩხში, ფიჩორში ბეღიაში, ქუბურხინჯში, თავილონში) [10, გვ. 47].

საყურადღებო განძია ნაპოვნი 1930 წ. ენგურის მარჯვენა ნაპირზე, გალის რაიონში, სოფ. თავილონში, სადაც აღმოჩენილი იყო ოქროს, ვერცხლის, ბრინჯაოს და რკინის საგნები, რომელიც "სამარხის ინვენტარის ნაწილს შეადგენდა. სამწუხაროდ, ბევრი მათგანი დაიკარგა. დიდად საყურადღებოა ოქროდან გაკეთებული შიგნიდან ცარიელი ირმის თავი. ნივთი

მშვენივრადაა შენახული. იგი შესრულებულია იშვიათი მოხდენილობით” [11, გვ. 78].

თაგილონის განძი ძვ. წ. აღრიცხვის XII-XI სს. თარიღდება. ქრონოლოგიურად ამავე პერიოდისაა ლეკუმხარის განძი. ამის შემადგენლობაშია: I და II სახეობის ორი კოლხური თოხი, ორი სეგმენტი, სხვადასხვა სიდიდის რვა ზოდი.

არქეოლოგების მიერ ჩატარებული კვლევა—ძიება ადასტურებს, რომ ენგურის მარჯვენა სანაპიროს ქვემო წელი, კერძოდ, გალის რაიონის ზღვისპირა ზოლი წარმოადგენდა ძველი კოლხური კულტურის ფორმირების წამყვან რეგიონს... ამასთანავე საფიქრებელია ისიც, რომ ფიჩორის ღიხაგუძეების წარმოშობა დაკავშირებული იყო ზანურენოვან (კოლხურ) ტომებთან [12, გვ. 69]. გარდა ამისა, ღუმურიშში, საბერიოში, ბეღიაში, ოქუმში და სხვაგან, მ. ბარამიძის კვლევის შედეგები კიდევ ერთხელ ადასტურებს, რომ მხარის მატერიალური კულტურა საერთო ქართული კულტურის გავრცელების სფეროში ექცევა (ლოკალური თავისებურებების გათვალისწინებით) [143, გვ. 32].

დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერ-თობის შესწავლისათვის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს ნუმიზმატიკური მასალა. კოლხეთის დასავლეთი რაიონებისა და ზღვისპირა ქალაქების ნუმიზმატიკური მასალა ცხადყოფს, რომ “აქ ძირითადად იგივე მონეტები იყო მიმოქცევაში, როგორც რომის პროვინცია კაპადოკიაში, ე. ი. ძველი პონტოს სამეფოს ტერიტორიაზე. ამ მხრივ აღსანიშნავია, კოლხეთის დასავლეთ ნაწილში დიდი რაოდენობა კაპადოკიის კესარიისაში მოჭრილი მონეტებისა. პოლიტიკურად და როგორც ჩანს, ეკონომიურადაც კაპადოკიასთან დაკავშირებული კოლხეთიც ძირითადად, კესარიულ მონეტებს იყენებდა. კაპადოკიის კესარიისაში მოჭრილი ვერცხლის მონეტები აღმოჩენილი იყო აფხაზეთში, სადაც მათი საერთო რიცხვი 500 ცალს აღემატება. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა კესარიული ვერცხლის მონეტები საკუთრივ ლაზეთის ტერიტორიაზე, კერძოდ, სოფ. ნაბაკეში გალის რაიონში. აქ 13 დიდრაქმიანისაგან შედგენილი განძი აღმოჩნდა; ისევე, როგორც ჩხოროწყუშში, სოფ. ბანძაში, სოფ. ნოსირში და ა. შ.” [13, გვ. 59-60]. გარდა ამისა, მრავლად არის აღმოჩენილი

მსოფლიოში ერთ-ერთი უძველესი ფულის მონეტა – კოლხური თეთრი გალის რაიონის სოფ. საბერიოში, სოფ. ბარლებში და სხვაგან.

ზემოთ აღნიშნული განძები რაიონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში იყო დაუნჯებული. ამჟამად მათი ადგილსამყოფელი გაურკვეველია.

ცნობილია, რომ ძვ. წ. აღრიცხვის VI ს-ში დასავლეთ საქართველოში (არაუგვიანეს ძვ. წ. XV ს.-ში - თ. ბერაძის მიხედვით), კოლხეთის ტერიტორიაზე შეიქმნა ადრეკლასობრივი ტიპის სახელმწიფო, რომელიც გადაჭიმული იყო ლიხის ქედიდან შავი ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ სანაპირომდე. ბერძნები ამ სამეფოს ერთი დასავლურ-ქართველური ტომის - კოლხების სახელის მიხედვით აღნიშნავდნენ. სინამდვილეში კი - სამეფოში წამყვან ძალას მეორე დასავლურ-ქართული ტომი – ეგრები წარმოადგენდა [14, გვ. 3], ადგილობრივ მას ეგრისი ერქვა [15, გვ. 45].

საკუთრივ ეგრების თავდაპირველი გავრცელების ძირითად არეს მდინარე ენგურის ქვემო წელი წარმოადგენდა. ენგურის ახლოს ძვ. წ. III საუკუნემდე მდებარეობდა ეგრისიც. მხედველობაში მისაღებია ის გარემოება, რომ მდ. ენგურს აფხაზურად “ეგრი” ეწოდება [16, გვ. 3]. თანამედროვე გალის რაიონი ამ ტერიტორიის ფარგლებში ექცევა. ამ ქვეყანას ანტიკურ ხანაში “შიდა ეგრისი” ეწოდებოდა. იგი მოიცავდა დასავლეთ საქართველოს დაბლობ ნაწილს, მოქცეულს მდინარეების რიონსა და ლალიძგას შორის. ეგრისის სამეფოს გული იყო საკუთრივ ეგრისი, ანუ ქართული წყაროების “შიდა ეგრისი” [17, გვ.106].

ამგვარად, მხარის მდიდარი ისტორიული წარსული საუკუნეთა სიღრმეში იკარგება, მაგრამ ეჭვს გარეშეა, რომ აღნიშნული ტერიტორია ქართველების ეთნიკური ჩამოყალიბების თვით უადრესი პერიოდიდან ყოფილა დასახლებული და ქალაქ ეგრისით წარმოადგენდა ეგრისის პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ცენტრს. აქედან მოყოლებული ანტიკურ ხანამდე და მის შემდეგაც ეს ტერიტორია ყოველთვის დასახლებული ყოფილა.

ძვ. წ VI ს-ში შექმნილი ეგრისის სამეფო (იგივეა რაც კოლხი-და, კოლხეთი) ლაზიკა მომდევნო საუკუნეში დასუსტდა. უნდა ითქვას, რომ ეგრისის სამეფოს ძლიერება მაინცდამაინც

ხანგრძლივი არ ყოფილა. ძვ. წ. II ს-ის დამლევს “მცირე აზიის პოლიტიკურ ასპარეზზე პონტოს მეფე მითრიდატე გამოდის, რომელმაც სხვა ქვეყნებს შორის კოლხეთიც დაიპყრო” [18, გვ. 4]. დაახლოებით ნახევარი საუკუნის შემდეგ იგი რომაელების ხელში გადავიდა, რომელიც უკვე ძვ. წ. აღ.-ის II ს-დან აქტიურ როლს ასრულებდა მცირე აზიაში. რომაელებმა პოლიტიკური ბატონობა დაამყარეს ამიერკავკასიის ქვეყნებზე, რასაც არაერთგვაროვანი ხასიათი ჰქონდა და გრძელდებოდა მთელი სამი საუკუნის მანძილზე.

ძვ. წ. VI ს-ში ჩამოყალიბებულ სამეფოს რომაელები და შემდეგ ბიზანტიელები ლაზიკას უწოდებდნენ, დასავლურ-ქართული ერთ-ერთი ტომის ლაზების მიხედვით. ქართული საისტორიო მწერლობა ქართულ ტომთა დასავლური გაერთიანების შესახებ მცირე ცნობებს გვაწვდის. ამ მხრივ უცხოური წყაროები მასალის სიმცირეს ავსებენ. ამჟამად ამაზე ვერ შევჩერდებით, იმის აღნიშვნა აუცილებელია, რომ საკვლევი მხარე ლაზიკის ფარგლებში ექცევა. “თანამედროვე გალისა და ოჩამჩირის რაიონების ზღვისპირა ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი, საკუთრივ ლაზებით (ეგრისელები) იყო დასახლებული და უშუალოდ შედიოდა ლაზეთის სამეფოს ფარგლებში” [144, გვ. 6].

IV ს. ბოლოსთვის, ლაზეთის (ეგრისის) სამეფო აერთიანებს უკვე მთელ დასავლეთ საქართველოს. “მისი ტერიტორია სამხრეთით მდ. ჭოროხის შესართავის სექტორამდე ვრცელდება, ხოლო ჩრდილოეთით მოიცავს თანამედროვე აფხაზეთსა და მაღალმთიან სვანეთსაც [13, გვ. 72]. “ლაზეთი” ის სახელმწიფოა, რომელსაც წინა საუკუნეში “კოლხეთი” ეწოდებოდა. ეს კარგად იცოდნენ მომდევნო საუკუნის ბერძენმა ისტორიკოსებმა” [19, გვ. 120].

რატომ ერგო წილად დასავლეთ საქართველოს ადრინდელფეოდალურ ძალთა გაერთიანების ჰეგემონია სწორედ ლაზთა სამთავროს? ეს აშკარად აიხსნება იმ გარემოებით, რომ აღნიშნულ ხანაში, სხვადასხვა გაერთიანებიდან სწორედ ლაზების სამთავროს ჰქონდა საუკეთესო პირობები აღნიშნული საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ურთიერთობების განვითარებისათვის [20, გვ. 319]. ეს უპირველეს ყოვლისა, ლაზების მეურნეო-ბრივი მდგომარეობით უნდა აიხსნას [21, გვ. 164].

IV საუკუნიდან ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში ახალი, ადრეუფოდალური ხანა დაიწყო, რაც X ს-ის. დასასრულამდე გრძელდება. ეს არის საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკურ ცხოვრებასა და კულტურაში დიდმნიშვნელოვანი ძვრებისა და გარდაქმნების ეპოქა.

V ს. დასაწყისიდან სამხრეთ კავკასიაში გაბატონებას ცდილობს ირანი და ბიზანტიის იმპერია, რომელიც VI ს. განსაკუთრებით გამძაფრდა. ყველაზე უფრო საინტერესოა ლაზიკის ირგვლივ შექმნილი ვითარება, რომელიც ბიზანტიასა და ირანს შორის საომარი სიტუაციის მომზადებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა... ათეული წლების მანძილზე ორ იმპერიას შორის ლაზიკისათვის ბრძოლა ბიზანტიის სასარგებლოდ დამთავრდა, რასაც სხვა გარემოებებთან ერთად, პირველ ყოვლისა, თვით ლაზების ბიზანტიურმა ორიენტაციამ შეუწყო ხელი [22, გვ. 112; 150]. ბიზანტიის მფლობელობის ხანაში, დასავლეთ საქართველოში კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს ფარგლებში სამი საეკლესიო ოლქი არსებობს. მათ შორის ერთ-ერთს წარმოადგენდა “ზიგანევი-საეპისკოპოსო ცენტრი ლაზეთში: აქ ბიზანტიის ჯარის მეორე კოპორტა დგას” [23, გვ. 357]. ლაზიკის მიტროპოლიაში, რომლის ცენტრი იყო ქალაქი ფასისი (ფოთი), ოთხი საეპისკოპოსო შედიოდა. ესენია: “ქალაქი როდოპოლისისა, ანუ ვარდციხისა, ქალაქი პეტრა, თანამედროვე ციხისძირი, დაბა ცაიშისა და დაბა ძილანების (ზიგანევი) ანუ გუდაყვისა” [24, გვ. 231].

ცნობილია, რომ გუდაყვა არის ბიზანტიური წყაროების ძილანოსი (ზიგანეოსი), რომელიც თანამედროვე სოფ. გუდავას (ილორის ზონაში, გალის რაიონი) ემთხვევა. ამასთან ძველი ბერძნების სიგანენოს ქალაქს და მდინარეს შეესაბამება. “ძველი ბერძნები მდინარის შესართავთან დაარსებულ ქალაქს ან ჩვეულებრივ დასახლებულ პუნქტს, ზოგჯერ ამავე მდინარის ან მისი შესართავის სახელს არქმევდნენ ხოლმე, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ქალაქის სახელწოდებას მაწარმოებელი “ეონი” დაერთვოდა. თავის მხრივ, გუდავა მოიცავს ოქუმიერისწყლის შესართავს – სინგამს... შესაბამისად, სიგანეონსაც რითაც კიდევ უფრო მტკიცდება ის აზრი, რომ ზილანეოსი იდენტურია სიგანეონისა და გუდავა გაშენებულია იმ ადგილზე, სადაც ოდესღაც ქალაქი სიგანეონი არსებობდა” [25, გვ. 3].

როგორც ავლნიშნეთ, სოფ. გუდავა მდებარეობს გალის რაიონში, ზღვიდან დაახლოებით კილომეტრის დაშორებით, იქ სადაც ერთმანეთს უერთდება ორი მდინარე ერისწყალი და ოქუმი. ცნობილია, რომ შავი ზღვის აღმოსავლეთი სანაპირო მეტად სწორხაზოვანია და ბუნებრივი ნავმისადგომები ძალზე ნაკლებია. ამიტომ ძველ დროში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მდინარეების შესართავებს, რომლებიც ბუნებრივი ყურეების როლს ასრულებდნენ [4, გვ. 234]. ამრიგად, გუდავის დაწინაურების მიზეზი მისი ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობა იყო. თუ ადრეანტიკურ ხანაში საკვლევი მხარის პოლიტიკურ ცენტრად თავიღონს მივიჩნევთ, გვიანანტიკურ ხანაში პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულმა ცენტრმა, ზღვისპირა, ოქუმისწყლის მარცხენა ნაპირზე მდებარე გუდავაში გადმოინაცვლა [2, გვ. 37-38].

აღსანიშნავია, რომ ზიგანევი მოხსენიებულია "ორიენტიოსისა და ძმათა მისთა მარტვილობა"-ში, რომელიც 305-311 წწ. ამბავს შეეხება. ამ ხელნაწერის გელათის მეტაფრასული რედაქციის გარდა, მოგვეპოვება გიორგი მთაწმიდელისეული ნათარგმნი დიდ სვინაქსარში, სადაც ერთ-ერთ ეპიზოდში ნათქვამია: "ხოლო წმინდა კვირიაკოს, მივიდა რა საეგროსა ქუეყანასა, ადგილსა რომელსა ეწოდების ზილანეოს, ძილი იგი მართალთა დაიძინა". ამ სტრიქონის გასწვრივ N97 ხელნაწერში არშიაზე მიწერილია: "გუდაყვასა იტყვს ზილანეოსად" [17, გვ. 137]. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა ის, რომ აღნიშნული ხელნაწერის ორივე რედაქციაში ზიგანევი ანუ ზიგანეონი/ზილანეოსი, ახლანდელი გალის რაიონის სოფ. გუდავა არის მოხსენიებული.

შემდეგ ზილანეოსი იხსენიება IV-V სს., როგორც რომაული გარნიზონის სადგომი ადგილი. შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მდგომი რომაული გარნიზონების დანიშნულებას წარმოადგენდა: რომის ვასალური ტერიტორიების დაცვა გაძლიერებული იბერიისაგან, შავი ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროზე ერთგვარი კონტროლის დაწესება და ამ მხრიდან რომის სამფლობელოთა უზრუნველყოფა. რაც მთავარია, თვით დასავლეთ საქართველოს სამეფოებში რომის გავლენის განმტკიცება [13, გვ. 37]. ამასთანავე, კოლხეთის სანაპიროს ქალაქები მნიშვნელოვანი სავაჭრო-ხელოსნური ცენტრები იყო. ამის

დადასტურებაა გუდავის არქეოლოგიური გათხრებისას მოპოვებული მასალა, სადაც შეიმჩნევა მჭიდრო სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირი გარე სამყაროსთან, იქნება ეს მცირე აზიის ცენტრებთან თუ რომის იმპერიის აღმოსავლეთ და დასავლეთ პროვინციებთან [26, გვ. 66]. გარდა ამისა, გუდავაში დღემდე შემორჩენილია რომაული ხანის ციხესიმაგრის ნაშთი, ადრეფეოდალური ხანის ეკლესია, შუა საუკუნეების ორი ციხის ნანგრევი, ქვის ხიდის ნაშთები და სხვა [27, გვ. 134]. ცხადია, გუდავის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სალოცავი ნაწილობრივ წყვეტს მის ტერიტორიაზე ზილანეოსის საეპისკოპოსო კათედრის არსებობის საკითხს, რაც წერილობითი წყაროებითაც დასტურდება [26, გვ. 68].

VIII ს-ის დასასრულს, დასავლეთ საქართველოს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი ცვლილება ხდება, რაც იმაში გამოიხატება, რომ დასავლეთ საქართველოში ამ ხანებში გაძლიერდა აფხაზთა ერისთავი. აფხაზეთი არაბთა ბატონობას იმთავითვე გადაურჩა და ბიზანტიაც დასუსტებული იყო არაბებთან ბრძოლით. ამასთანავე ეგრისის ძლიერება საკმაოდ შეირყა. როგორც ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს, უცხოელების ხანგრძლივი ბატონობის შემდგომ, VIII ს. II ნახევრიდან მოყოლებული, საქართველოში გამოცოცხლება დაიწყო და მოსულიერდა... ჩვენი ქვეყნის გამოცოცხლება ერთბაშად და უცბად არ მომხდარა. საქართველოს ყველა კუთხეში ერთ დროს ვერ ამოძრავდებოდნენ. ზოგმა უფრო ადრე დაიწყო მოღონიერება, ზოგ მხარეს – კი მცხოვრებთა მოქმედების გარეშე, განსაკუთრებით პოლიტიკური გარემოებანი აფერხებდნენ [28, გვ. 92]. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსთან თანადროულად, აფხაზეთი ერთ-ერთ ადრინდელ ფეოდალურ ქართულ სახელმწიფოდ გვევლინება. VIII ს. დასასრულს, დასავლეთ საქართველოს განმათავისუფლებელი ბრძოლის სათავეში აფხაზთა მთავარი ლეონ II დგას. "ლეონის დასაყრდენ ძალას ამ ბრძოლაში აფხაზებთან ერთად, წარმოადგენდა ეგრისის მოსახლეობა" [29, გვ. 179]. უფრო მეტიც, თანდათან დასავლეთ საქართველოც განთავისუფლდა უცხოელებისაგან ამ შემთხვევაში – ბიზანტიელებისაგან, რომელნიც "ძველი რომის მემკვიდრეობას ჩემულობდნენ. VIII ს-ის დამლევს ეგრისი და აფხაზეთი კვლავ

გაერთიანდნენ აფხაზთა სამეფოს სახელით" [15, გვ. 225]. როგორც წინა საუკუნეებში დასავლეთ საქართველოს ერქვა "კოლხეთი", მერე "ლაზეთი", ისე ახლა, VIII ს-ის II ნახევრიდან მას ეწოდება "აბაზგია" (ბერძნული წყაროებით), ანუ "აფხაზეთი" [19, გვ. 120]. პ. ინგოროყვამ ეჭვმიუტანლად ნათელყო, რომ მოხდა აფხაზეთის ერისთავის მოთავეობით გათავისუფლება, როგორც აფხაზეთის ისე დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიის ბიზანტიის იმპერიის ბატონობისაგან, ვინაიდან ახლად შექმნილ სახელმწიფოს სამეფო დინასტია აფხაზეთის ერისთავთაგან მომდინარეობდა, ამიტომ მას "აფხაზთა სამეფო" ეწოდებოდა [24, გვ. 116-117]. როგორც დ. გულია აღიარებს, აფხაზეთი საქართველოს სხვა სამთავროებთან ერთად შეადგენს და ერთ დროს კიდევ მეთაურობს საქართველოს ფეოდალურ მონარქიას. აფხაზეთის სამეფო მთლიანად და განუყოფლად შედის მთლიან და საერთო ქართულ ეთნიკურ და კულტურულ-ისტორიულ წრეში [30, გვ. 14]. მართლაც, ქართველი მეფეების ტიტულატურაში "მეფე აფხაზთა", რაც ამ სიტყვის თანამედროვე მნიშვნელობისაგან განსხვავებით, მხოლოდ იმაზე მიუთითებდა, რომ "ისინი დასავლეთ საქართველოს (დასავლელ ქართველთა) მეფეები იყვნენ" [31, გვ. 11]. ამასთანავე, წყაროებმა არ შემოინახეს არანაირი ცნობა დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ახალ მეფესთან დაპირისპირებისა. ეს გარემოება ნათლად ადასტურებს, რომ "აფხაზი ერისთავი არ მიუღიათ, როგორც დამპყრობელი და უცხო ქვეყნელი" [145, გვ. 20-21].

აფხაზთა სამეფო თავისი შინაარსით იყო ქართული სამეფო, მაგრამ ეს როდი გულისხმობდა იმას, რომ ამ ქართულ სახელმწიფოებრივ ერთეულში არ შედიოდნენ, არ მონაწილეობდნენ აფხაზები (აფხაზურ ენაზე მეტყველნი), ისევე როგორც მეგრულ-ჭანები და სვანები. "პირიქით, ქართული კულტურის მაღალი დონის მაჩვენებელია აღნიშნულ ეპოქაში სწორედ ის ფაქტი, რომ აფხაზეთის მესვეურები ქართული კულტურის წარმომადგენლები არიან და ქართული ენის, როგორც კულტურის მძლავრი იარაღის გამოყენებით მეტოქეობას უწევენ მანამდე დასავლეთ საქართველოში ამ დანიშნულებით გამოყენებულ ბერძნულ ენას" [32, გვ. 138]. აფხაზთა სამეფოს უკვე პირველი ხელისუფალნი, როგორც ფიქრობენ, ბიზანტიისაგან პოლიტიკური დამოუკიდებლობის

მოპოვებასთან ერთად, ახორციელებენ უაღრესად მნიშვნელოვან საეკლესიო დამოუკიდებლობას - "დასავლეთ საქართველოს ეკლესიას იერარქიულად ჩამოაშორებენ ბიზანტიურ ეკლესიას" [33, გვ. 14], რასაც ქვეყნის რელიგიურ მმართველობაში შესაბამისი ცვლილებები მოჰყვა.

X ს-ის მოვლენები ნ. ბერძენიშვილის დამოკიდებულებით უნდა შეფასდეს. X ს-ში ფეოდალური ქართლი დიდი ხანია რაც გადასცდა თავის ტერიტორიულ საზღვრებს. დიდი ხანია რაც მონათმფლობელობის დროს ეთნიკურ-პოლიტიკურმა ტერმინმა ქართლმა ვერ დაიტია ახალი შინაარსი. ამ ნიადაგზე, აუცილებელი შეიქმნა და კიდევაც შემუშავდა (იმავე X ს.) ახალი ტერმინი "საქართველო". ასე, რომ ტერმინი "საქართველო" ქართველურ თუ არაქართველურ ტომთა ფეოდალური გაერთიანების ხანის წარმონაქმნი და ამ გაერთიანების ხასიათის მაჩვენებელია. "საქართველო" არ ნიშნავდა ეთნიკურ-ტერიტორიულ მონახაზს ერთხელ აღებულ საზღვრებში. "საქართველო" თავის შინაარსშივე შეიცავდა გაფართოების (თუ შემცირების) უსაზღვრო შესაძლებლობას: "საქართველოა" ყველგან სადაც "ქართველი" ჩნდება, ხოლო "ქართველი" არის ყველა ის, ვინც ქალკედონიტია (კავკასიაში თუ მის მეზობლად) და ვინც საეკლესიო მსახურებას ქართულ ენაზე ისმენს [34, გვ. 121].

VI-X სს. ძველი "შიდა ეგრისი" უკვე აღარ არსებობს. მისი ტერიტორიის ერთი ნაწილი ახლად ჩამოყალიბებულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ "ქვეყანაში", ოდიშში გაერთიანდა. წერილობით წყაროებში "ოდიში" XII ს. გვხვდება, რომელსაც პირველად "ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი" ეხება. "ცალკეულ წყაროთა არაპირდაპირი ცნობებით, მისი არსებობა VI ს-ში არის საგულისხმო. ამ დროს ოდიში მოიცავდა იმ დაბლობ ნაწილს, რომელიც მოქცეულია მდინარე ტეხურისა და მდინარე ღალიძგას შორის. ასე, რომ დღევანდელი გალის რაიონიც მის შემადგენლობაში შევიდა. საერთოდ კი, დასავლურ გაერთიანებათა ეთნოგრაფიულმა საზღვარმა ამ ხანაში მდ. კოდორამდე მიაღწია" [14, გვ. 3].

ეგრისის თემაზე მსჯელობისას საინტერესოა აღინიშნოს, რომ მკვლევართა აზრით, ეგრისის სამეფოს დასავლეთ ნაწილში დაცვის ერთიანი სისტემაა, რომლის ციხეთა ჯაჭვის რგოლებია

სათანჯოს ციხე-კოშკი (გალის რ-ნი), წარჩის ციხე (გალის რ-ნი) და ამჟამად ოჩამჩირის რაიონში შემავალი (აღრე გალის რ-ნს ეკუთვნოდა) რეკას ციხეები, რომლებიც ფრაგმენტულადაა შემონახული. ციხეები ტიპური ეგრისულია, ისევე როგორც აბედათის (მარტვილი), კოტიანეთის (ნოქალაქევი), ჭაქვინჯის (ზუგდიდი) და სხვა ციხეები [35, გვ. 126-164].

საქართველოს ძველი ციხე-სიმაგრეები ჩვენი ქვეყნის განუყოფელ ნაწილს შეადგენენ. დღეს ეს მხოლოდ ნანგრევებია, რომელიც გარემოს თავისებურ მეტყველებას ანიჭებს. თავის დროზე მათ სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდათ. სიმაგრეთა გარეშე ვერ იარსებებდა ვერც ერთი ფეოდალური ქვეყანა, ვერ იარსებებდა ვერც საქართველო [36, გვ. 64]. ისიც ცნობილია, რომ თავდაცვის მიზნით ციხესიმაგრეთა თუ თავშესაფართა აგება ესაჭიროება იმას, ვისაც თავს ესხმიან. სწორედ ამ უკანასკნელთა კატეგორიას მიეკუთვნებოდა საქართველო [37, გვ. 3].

დასავლეთ საქართველოს რელიეფის თავისებურება (უმეტესი ნაწილი მთიანია, მაგრამ მისი ცენტრალური მონაკვეთი დაბლობი არის, ანუ კოლხეთის დაბლობი), ერთიანი დაცვის საკითხს ართულებს. “ამიტომ ქვეყნის მესვეურებს დაცვის ხაზი გაუტარებიათ დაბლობისა და მაღლობის შეერთებაზე. ციხეები ამ ხაზზე ისეა განლაგებული, რომ ზურგს უკან ძნელად მისადგომი ან სრულიად მიუდგომელი ხეობებია აღმართული. მოსახლეობას ბარში თუ გაუჭირდებოდა, მთას მიაშურებდა იმ იმედით, რომ ზურგს ციხეები გაუმაგრებდათ. ეს ხაზი ნოქალაქევიდან დაწყებული ვიდრე კელასურამდე, ანუ სოხუმამდე გაბმით იყო დაცული” [38, გვ. 47]. ქართველ ხალხს მისი მტრები თითქმის ყოველთვის სჭარბობდნენ რიცხვით, მათ სიმრავლე მოსდგამდათ, ამიტომ იყო, რომ თავიდანვე ორგანიზაცია და მოხერხება დაუპირისპირა... “ქართველები უძველესი დროიდან ციხეების მშენებლობის ოსტატები იყო. თვით სიტყვა “ციხე” ძველთაძველი, მკვიდრი სიტყვაა ქართულ ენაში” [15, გვ. 208-209].

დგანან ჩვენი სამშობლოს დამცველი ერთგული გუშაგები, მრავალ ჭირვარამ გადახდილნი, მიუვალ, თვალშეუვალ კლდის ქიმებსა თუ ხელისგულივით გაშლილ დაბლობებზე, გზაჯვარედინებსა თუ მთავარი გზებიდან მოშორებით. აღარსად ჩანან

სპარსთა, მონღოლთა, თურქთა ურდოები, აღარც “მამათა და ძმათა გამწირავი” ფეოდალთა რაზმები. ეს ნაქალაქარები, ციხე-დარბაზები, კოშკები ხომ მაინც დღევანდებლობაა, ქვასა და აგურში აღალადებული წარსული დიდებაა [37, გვ. 163]. კიდევ ერთხელ, რომ შეგვახსენებს საქართველოს ყველა მკვიდრის განუყოფლობას ისტორიის მთელ მანძილზე.

ჩვენს წინაპრებს ციხესიმაგრეთა უმეტესობა თავდაცვის მიზნით უშენებიათ, მაგრამ ფეოდალურ ხანაში ციხეთა ერთი ნაწილი სადილეგოდ იყო გამოყენებული. მათ შორის ზემოთ აღნიშნული სათანჯოს ციხეც, რის გამოც ხალხური გადმოცემა, ციხის სახელწოდებას “ტანჯვისაგან” წარმოქმნილად მიიჩნევს. “ეს რომ ასე იყოს, მაშინ საქართველოში ნაგებ-ნაშენ ციხეთა ერთ მესამედს მაინც სახელწოდება “სატანჯი” ან მისი მსგავსი რაიმე ერქმეოდა” [39, გვ. 71]. სათანჯო, ძველი მეგრულ-ლაზური სიტყვიდან “თანჯი” (ქართულად თარჯი) მომდინარეობს, რაც გალავანს, საზღვარს-ზღვარს, მიჯნას ნიშნავს [40, გვ. 240]. ციხე საფიქრებელია იყო საზღვრის დასაზვერი კოშკი და სიმაგრე. გამიზნულად არის აშენებული კონუსური ფორმის მაღალი მთის წვერზე და მოჩანს ძალიან შორი მანძილიდან. სათანჯო მდებარეობს სოფელ დიხაზურგასა და სოფელ ჭუბურხინჯს შორის. “ნაგებია კირქვით, შიგნით და გარეთ შეძერწილი ყოფილა კირქვის ფიქალებით, მაგრამ დროთა ვითარებაში ეს ფიქალები ჩამოცვენილა. ციხე ოთხ სართულიანია, სართულებიც ჩამონგრეულია. აქვს ფართო ეზო და მაღალი გალავანი, რომელიც უკვე დაშლილია” [41, გვ. 236]. სამწუხაროდ, მის მნიშვნელობაზე, გადატანილ ომებზე მატიაწეებში არაფერია ნათქვამი. იქნებ სათქმელს ნაწილობრივ ამხელს მოარული გამოთქმა, დღესაც რომ არ დაუკარგავს მნიშვნელობა. “ჭუბურხინჯელს რომ ჰკითხო, როგორ ხარო - ჯიხასავით გეტყვის, ე. ი. ციხესავითო, გაუტეხლად და მტკიცედ” [42, გვ. 361]. დიხაზურგა-ჭუბურხინჯის გზაზე მოთავსებულია აგრეთვე პატარა ციხე-კოშკი, სამსართულიანი “ოცარცეში ჯიხა”. კოშკი რიყის ქვით ნაგებია, “პირველი სართული ბნელია და დახურული. მას ვიწრო ჩასასვლელი აქვს მეორე სართულის იატაკიდან, საიდანაც გვირაბი გადის ენგურში. მეორე სართულის ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხარეზე კოშკს აქვს შესასვლელი კარი. ამ სართულის ჭერი თაღიანია და აქვს

გასაძვრომი ხვრელი “საკომი”. მესამე სართულში კოშკის კედლებში სათოფურები და ნიშებია დატანებული” [41, გვ. 235]. ადგილობრივ მოსახლეობაში შემონახულია წინაპრების მიერ ნაამბობი ზეპირი გადმოცემა, რომლის მიხედვით, სათანჯოს ციხე-კოშკთან სათავე დადებული მიწისქვეშა მდინარე ოცარცე ციხესთან ენგურს უერთდება [43, გვ. 4]. ხალხური გადმოცემა ოცარცეს ციხის შესახებ ასეთია: თითქოს აქ საკირე ქვა მოიპოვება. ზოგის მტკიცებით, აქ კაცს ძარცვავდნენ და სახელწოდება აქედან მიუღია. გარდა აღნიშნული ციხეებისა ისტორიული სამურზაყანოს ტერიტორიაზე მრავლად გვხვდება ციხე-კოშკთა ნაშთები, ზოგიერთი ადგილის სახელწოდებებმა შემოინახა. ასეთია სოფ. II ბეღიაში ადგილი ჯიხა (ნიშნავს ციხე-კოშკს), სოფ. რეფი-შეშელეთის ტერიტორიაზე აჩვენებენ ციხის ნანგრევებს, რომლის ისტორია არავინ იცის; სოფ. ზარწუფაში, ტყე ნაჯიხ (ნაკოშკარი), მეჩხერი ტყეა, ოდესღაც ტყის შუაგულში ციხე ყოფილა, რომლის ნანგრევებმაც დღემდე მოაღწია; სოფ. ლეკუმხარაში, ბორცვი ნაჯიხ, სოფ. ჟირღალიშკაში გორაკი ნაჯიხ; სოფ. რეჩხში ადგილი აბააჟ – აფხაზურად ნიშნავს კოშკს (ძველ კოშკს); სოფ. ქვემო ლუმურიშში გორა ნაჯიხ-ნოჯიხე, მაღალი გორაა ციხის ნანგრევებით; სოფ. ცხირში, ნაცხარი, მაღალ გორაზეა გადასცქერის ერისწყლის ხეობას; სოფ. ჭუბურხინჯში ნაჯიხი, აქ დღემდე დარჩენილა ორი კოშკის ნანგრევი; სოფ. ჭყონხუმლაში ნაცხარი, ციხე-სიმაგრის ნანგრევია, სოფ. საბერიოში ბორცვი ნაჯიხ ადგილი, სადაც კოშკი იდგა წინათ და ა. შ. [44, გვ. 6-70]. გარდა ამისა, მდინარეების ენგურსა და ერისწყალს შორის ლამბერტის რუკაზე მოცემულია Furgona-ფარონი, ასე ეწოდება ციხის ნანგრევებს და ტყით დაფარულ ვრცელ ადგილს სოფ. ჭუბურხინჯში [45, გვ.152].

ისტორიული სამურზაყანო მდიდარია ადრეფეოდალური ხანის ციხესიმაგრეებით, რაც სპეციალური კვლევის საგანი არ ყოფილა. მხოლოდ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ეგრისის სამეფოს დაცვის ერთიანი სისტემა ჰქონდა და მისი შემადგენელია სათანჯოს ციხე, სადაც მოგვიანებით XIV-XV სს. აფხაზეთის ტერიტორიაზე გენუელთა სავაჭრო ფაქტორიაც არსებობდა [144, გვ. 224]; [146, გვ.134]. სათანჯოს კოშკს ხანდახან შეცდომით უწოდებენ “სანტა ანჯელოს”, თითქოს იტალიელების

მიერ იყოს აშენებული. ეგრისულ ციხეთა ჯაჭვის ერთი რგოლთაგანი უნდა იყოს სოფ. წარჩეში მაღალი მთის წვერზე მდგარი ციხე, რომელიც დიდ მანძილზე ბატონობს... მართალია ციხე დაზიანებულია, მაგრამ ყველა მისი დეტალი იმაზე მეტყველებს, რომ იგი ადრეულია. ამავე სოფელ რეკაში სამი ციხის ნანგრევია. როგორც ჩანს, ეს პუნქტი სტრატეგიულად მეტად მნიშვნელოვანი ყოფილა, რომ ასე საგულდაგულოდ გაუმაგრებიათ. ციხის ეზოში ერთგან დარბაზული ეკლესიის ნანგრევია, რომელიც საერთო შთაბეჭდილებით XIV საუკუნისაა [35, გვ. 159-161].

XI–XIII სს. საქართველოში განვითარებული ფეოდალიზმის ხანაა და ამასთანავე ერთიანი ქართული ფეოდალური მონარქია შეიქმნა. ამ ხანებში დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ ვრცელ საერისთავოს, ოდიშის საერისთავო წარმოადგენდა, რომლის შემადგენლობაში ჩვენთვის საინტერესო მხარეც შედიოდა. აღსანიშნავია, რომ XI ს. საკვლევო რეგიონი “სამეფო დომენს, დავით აღმაშენებლის დედის, დედოფალ საგდუხტის საგანმგებლოს წარმოადგენდა” [2, გვ. 114]. რაც სოფ. ღუმურიშის (გალის რ-ნი) ეკლესიის სამშენებლო წარწერიდან ირკვევა.

არქეოლოგიური და ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, მატერიალური თუ სულიერი კულტურის ძეგლებზე დაყრდნობით ირკვევა, ენგურ-ღალიძგის შუამდინარეთის ამგვარი დაწინაურების ერთ-ერთი მიზეზი იყო ის, რომ აქ გადიოდა მეტად მნიშვნელოვანი სამხედრო გზა, რომელიც საკუთრივ აფხაზეთსა და მასთან ჩრდილო-დასავლეთით მოსაზღვრე ქვეყნებს ერთიანი საქართველოს სხვა მნიშვნელოვან ქვეყნებთან აკავშირებდა. “ადრეფეოდალურ ხანაში, სამურზაყანოს სოფ. ჩხორთოლიდან მომავალი გზა - გადასასვლელი, ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ქვეყნების დამაკავშირებელი იმ დიდი სავაჭრო მაგისტრალის ერთ-ერთი განშტოება უნდა იყოს, რომელიც “დარინის გზითაა” ცნობილი” [2, გვ. 57]. ამ სავაჭრო - საქარავნო გზაზე გაბატონებისთვის ორი დიდი სახელმწიფოს ბიზანტიისა და ირანის ინტერესებმა გადაკვეთა ერთმანეთი, რაც საბოლოოდ VI ს. ბიზანტიის სასარგებლოდ გადაწყდა.

ქართველებისა და აფხაზების ისტორიული თანაცხოვრების მანძილზე თუ ადრე სამეგრელო, როგორც თავისი

გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, ისე ამ ორი ხალხის - ეთნოგრაფიული სიახლოვის წყალობით, ხანგრძლივი ისტორიული თანაცხოვრების ნიადაგზე, წარმოადგენდა მთავარ არტერიას, რომლის საშუალებითაც ხდებოდა კულტურული ენერგიის მიმოქცევა აფხაზეთსა და საქართველოს ცენტრალურ პროვინციებს შორის [46, გვ. 34]. მოგვიანებით, სამურზაყანოს ცალკე ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ერთეულად ჩამოყალიბების შემდეგ (XVII–XVIII სს. მიჯნა), იგი იმ მთავარი არტერიის უმთავრეს ძარღვად გვევლინება, რომელმაც გააგრძელა ზემოთ აღნიშნული ტრადიციები აფხაზურ-ქართული ურთიერთობისა, რის შედეგადაც სიმბოლური ერთობის კიდევ ერთი ისტორიული მაგალითი მოგვეცა.

ეგრისის სახელის განვითარებამ უკვე XII ს. სახელწოდება სამეგრელო მოგვცა... გვიანფეოდალური სამთავრო, რომელიც დადიანების ხელში იყო, ქართულ წყაროებში მხოლოდ ოდიშის სახელწოდებით მოიხსენიება [4, გვ. 144-145]. ოდიშის საზღვრები დროთა განმავლობაში იცვლებოდა. ამჟამად, მდინა-რეებს რიონსა, ცხენისწყალსა, ენგურსა და შავ ზღვას შორის მდებარე ტერიტორიას მოიცავს, რომელსაც XIX ს. მხოლოდ სამეგრელოს უწოდებდნენ.

ამრიგად, X ს. საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისთვის სათანადო პირობა შემზადდა, რამაც ერთ სახელმწიფოდ გაერთიანებას ჩაუყარა საფუძველი, რომელიც დავით III კურაპალატის უშუალო მოთავეობით განხორციელდა. ერთიანი საქართველოს პირველი მეფის, ბაგრატ III-ის ხელისუფლების ქვეშ მოექცა თითქმის მთელი საქართველო. ხოლო მისი ტიტულატურა ასე ჩამოყალიბდა: “მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა”... “დედამიწის ზურგზე არცერთი მეფის ტიტული არ იწყება სხვა, უცხო ხალხის სახელით. ყველა მეფის ტიტული იწყება მოცემული სახელმწიფოს ძირეული ხალხის სახელით. ამის საწინააღმდეგო მაგალითს ვერცერთი ისტორიკოსი ვერ მოიყვანს” [47, გვ. 25]. არაბი ისტორიკოსები ზოგჯერ მთელ საქართველოს სამეფოსაც – კი აფხაზეთს უწოდებდნენ და საქართველოს მეფეს აფხაზთა მეფედ იხსენიებდნენ. იმიტომ, რომ საქართველოს გამაერთიანებელ მეფეთა ღვაწლში აფხაზთა სამეფო გვარეულობასაც დიდი წვლილი უდევს; თვით ბაგრატ III ხომ დედით აფხაზთა მეფის საგვარეულოს ჩამომავალი იყო [28,

გვ. 92]. არც ის იყო შემთხვევითი, რომ ანდერძისამებრ ყოფილი სამურზაყანოს სოფ. ბედია სახელოვანმა მეფემ საძვალედ დაიმკვიდრა, სადაც დედამისი დედოფალი გურნადუხტი განისვენებს. ამჟამად, მეფის სამარხი დაკარგულია. აღსანიშნავია ერთი ფაქტი, 1986-1987 წწ. ბედიის ტაძრის რესტავრაციის პარალელურად, აფხაზეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია მ. ბარამიძის ხელმძღვანელობით აწარმოებდა ძეგლის მიმდებარე ტერიტორიის გათხრას, ადრეული ფენებისა და სამარხების გამოვლენის მიზნით. „აფხაზურმა მხარემ მკაცრი პროტესტი გამოთქვა და მუშაობა შეაწყვეტინეს. სწორედ იმ დროს, როცა ისინი ადრეული ფენების გამოვლენას ცდილობდნენ. ექსპედიციის წევრები ვარაუდობდნენ, რომ გამოჩნდა ბაგრატი III-ის დროინდელი ეკლესიის საძირკველი. გალავნის გასწვრივ სამხრეთის მხრიდან გათხარეს ოცამდე სამარხი და ფიქრობდნენ, რომ ბაგრატი მეფის საფლავს უკვე მიაკვლიეს“ [48, გვ. 8]. ბედიის ტაძარი მდებარეობს სოფ. აგუბედიაში (ოჩამჩირის რ-ნი) ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმარ-თულებით, ადრე სამურზაყანოს ეკუთვნოდა.

ბედიის ტაძარი X-XI სს. უნდა მივაკუთვნოთ. ქართველთა ერთიანი ქვეყნის აღმნიშვნელი სიტყვა „საქართველო“ და ბედიის ტაძარი ათასი წლისაა.

საქართველოს საბოლოოდ შემომტკიცება დავით IV აღმაშენებლის სახელს უკავშირდება, რაც თამარის მეფობის დროს ძლიერი, ცენტრალიზებული ხელისუფლების ჩამოყალიბებით დაგვირგვინდა. ერთიანმა ქვეყანამ გარდა პოლიტიკური და ეკონომიკური გაძლიერებისა, სოციალურად და კულტურულად განვითარების უმაღლეს საფეხურს მიაღწია. ასე გაგრძელდა წინა აზიაში მონღოლთა გამანადგურებელი ლაშქრობებისა და გაბატონების ხანამდე. მონღოლთა ბატონობის წყალობით, XIII ს. 50-60-იან წლებიდან საქართველო ფაქტიურად სამ ნაწილად იყო გაყოფილი (აღმოსავლეთი საქართველო, დასავლეთი საქართველო და სამხრეთი საქართველო-სამცხის სამთავროს სახით). „თითოეული ნაწილი ერთმანეთისაგან რამდენადმე დამოუკიდებელი საშინაო და საგარეო პოლიტიკით ცხოვრობდა“ [49, გვ. 604].

უკვე XV ს. დასაწყისისთვის, საქართველო უკვე სამთავროებად დაიყო, თუმცა მთლიანობა ჯერ დარღვეული არ იყო.

აფხაზეთი და სამეგრელო ერთ სამთავროს წარმოადგენდა. ამ სამთავროს სათავეში ბედიანი იდგა. მის სამფლობელოს შემადგენლობაში გურიაც შედიოდა, მაგრამ 1459 წ. გურია სამეგრელოს ჩამოშორებია [50, გვ. 436]. ივ. ჯავახიშვილის ამ მოსაზრებას შ. ინალიფა და ზ. ანჩაბაძე იზიარებდნენ. კერძოდ, XIV – XV სს. ჩამოყალიბდა საბედიანოს სამთავრო, ცენტრი - სოფ. ბედია და დასავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებთან ერთად აფხაზეთიც მის ფარგლებში მოექცა, უმთავრესად მისი სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი [147, გვ. 140], ხოლო XV ს. II ნახევარში საბედიანოს მთავრებმა შესამჩნევად განიმტკიცეს მდგომარეობა. მათი ხელქვეითი აღმოჩნდა ლიხთი-მერეთის საკმაოდ დიდი ნაწილი, სამხრეთით მდ. ცხენისწყლიდან დასავლეთით მდ. კაპოეტამდე (ბზიფი) [143, გვ. 238].

“საბედიანოს” როგორც ისტორიულ-გეოგრაფიული ერთეულის არსებობას თ. ბერაძე ეჭვქვეშ აყენებდა. “ეს მოსაზრება ძირითადად დაფუძნებულია ამ პერიოდის უცხოურ წყაროებზე და საბედიანოს არსებობას არ გვიდასტურებენ” [51, გვ. 172]. საქმე იმაშია, რომ იტალიელი ავტორების იოსაფატ ბარბაროსა (1436-1451 წწ.) და ამბროჯიო კონტარინის (1447-1475 წწ.) აღწერილობაში და იმავე ეპოქის სხვა იტალიურ წყაროებშიც, სამეგრელოს (“მინგრელია”) გამგებელი ყველგან მოხსენიებულია “ბედიანის” ან “ბენდიანის” ფორმით. ამკარად ჩანს, რომ XV ს. II ნახევრის აღნიშნულ წყაროებში “ბედიანი” ზოგადად მიემართება ოდიშის (სამეგრელოს) გამგებლებს და მასში კონკრეტული პიროვნების სახელი არ იგულისხმება [52, გვ. 128].

მართალია, საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობა ჯერ დარღვეული არ იყო, მაგრამ რღვევის პროცესის დასაწყისი უკვე საკმაოდ მკაფიოდ მოჩანს. “ისტორიული განვითარების ყველა პირობა ერთიანობის საზიანოდ მოქმედებდა და შემდგომში ეს პროცესი უფრო ღრმავდებოდა, რაც ცალკეული სამთავროებისა და სათავადოების ჩამოყალიბებაში გამოიხატა” [53, გვ. 86].

ცნობილია, რომ საქართველოს დაშლა პირველ რიგში საშინაო ფაქტორებმა (მეურნეობის ნატურალურმა ხასიათმა, მსხვილი ფეოდალური მეურნეობის ჩამოყალიბებამ, კლასობრივმა ბრძოლამ, შინაფეოდალურმა ომებმა და სხვა) განაპი-

რობა, მაგრამ ამ საქმეში რეალური როლი შეასრულა აგრეთვე საგარეო ფაქტორმაც (ჯერ თათარ-მონღოლებმა, შემდეგ მაჰმადიანმა მეზობლებმა) [54, გვ. 20-21].

საქართველოს ერთიანობის დაშლის შემდეგ, იმერეთის სამეფოში სამეგრელოსა და გურიის მმართველებს ნახევრად დამოუკიდებლად ეჭირათ თავი, ხოლო XVI ს. შუა წლებში თითქმის სრული დამოუკიდებლობა მოიპოვეს. "XVI ს-ში აფხაზეთი სამეგრელოს სამთავროს შემადგენლობაში შედიოდა" [147, გვ. 142], ხოლო დამოუკიდებელი აფხაზეთის სამთავრო სხვა სამეფო-სამთავროებთან შედარებით, ყველაზე გვიან (XVII ს-ში) ჩამოყალიბდა [55, გვ. 288].

ამგვარად, "ზემო" და "ქუემო" ქვეყანა ადრე იხმარებოდა ქვეყნის სხვადასხვა ნაწილების - როგორც ქვეყნის აღმოსავლეთ და დასავლეთ მხარეების აღმნიშვნელი ტერმინები, მაგრამ გვიან, აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილთა სახელმწიფოებრივი განცალკევების შემდეგ, ამ ცნებებში - "ზემო" და "ქუემო" უკვე სხვა შინაარსი იქნა ჩადებული [56, გვ. 160].

აფხაზეთის ისტორიის მკვლევრები აღიარებდნენ, რომ ის "ზანგრძლივი მრავალსაუკუნოვანი ერთობა ერთიან ქართულ სახელმწიფოში აფხაზეთის ტერიტორიაზე ფეოდალური ეკონომიკისა და კულტურის აყვავების ხანა იყო" [148, გვ. 17]. როგორც წყაროები მოწმობენ, - წერდა ნ. ბერძენიშვილი, აფხაზთა და ქართველთა ასეთი ერთიანობა იყო შედეგი არა ურთიერთდაპყრობის, არამედ აფხაზთა თანდათან მიშვიდობიანი შემოსვლისა ქართველთა კულტურულ სამყაროში... ეს განსაკუთრებული მნიშვნელობის ისტორიული ფაქტია და ამ მოვლენას წინ უძღოდა ამ მონათესავე ხალხების უმჭიდროესი კულტურული გაერთიანება [55, გვ. 287].

ცენტრალიზებული სახელმწიფოს დაშლა-დაქუცმაცებას, ერთიანი საქართველოს საპატრიარქოს დაშლა მოჰყვა, მაგრამ მიუხედავად ამისა, როგორც "ქართლის ისე აფხაზეთის კათალიკოსები არ ცნობდნენ ერთიანი ეკლესიის დაშლას და თავიანთ თავს უწოდებდნენ "სრულიად საქართველოს კათალიკოსს" ან „მამამთავარს" [57, გვ. 219]. თუმცა აფხაზეთის კათალიკოზის დამოუკიდებლობა თეორიულად "მცნება სარჯულს"-ს შედგენით (1470-1474 წწ.) დასაბუთდა. როგორც ჩანს, პარტიკულარიზმის მომხრე ძალები ყველა სფეროში დაახ-

ლოებით ერთსა და იმავე დროს იმარჯვებენ [58, გვ.181]. მართალია, აფხაზეთის კათალიკოზს ხელი არ მიუწვდება ლიხთამერის საეკლესიო სასულიერო საქმეებში, მაგრამ XIV ს-ში იგი "ცდილობს მთლიანად გაუსწორდეს ქართლის კათალიკოზს, რომელიც სრულიად საქართველოს ეკლესიის უზენაესი წარმომადგენელია" [59, გვ. 100].

მიუხედავად, ქვეყნის გაერთიანების მცდელობისა, საქართველო მაინც დაშლა-დაქვეითების გზას დაადგა, რასაც შექმნილმა საერთაშორისო პირობებმაც ხელი შეუწყო. XVI ს-ში საქართველო ყოველმხრივ მტრებით გარშემორტყმული აღმოჩნდა. 1514-1555 წწ. ირან-თურქეთის საზავო ხელშეკრულებით, დასავლეთ საქართველოს სამეფო - სამთავროები ოსმალეთის სახელმწიფოს ვასალები აღმოჩნდნენ, აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფოები - ირანისა, რაც "ოფიციალურად ასახულია თურქეთის იმპერიის გეოგრაფიულ რუკაზე, რომელიც გამოცემულია 1670 წელს ამსტერდამში დე ვიტას და 1692 წელს პარიზში სან სონის მიერ" [149, გვ. 101]. XVI ს-ში ქართველი პოლიტიკოსების არჩევანი ირანის მხარეზე იხრებოდა, რადგან საქართველოში "ყიზილბაშობის" შემოღების ცდანი შედარებით სუსტი იყო. უფრო ძლიერი ოსმალეთი - ქართველ ხალხს ფიზიკური გაქრობით და გადაგვარება-გადაშენებით ემუქრებოდა [60, გვ. 75]. ორივე ამ ხალხს უნდოდა თავისი გავლენა და უზენაესი უფლება ექონია საქართველოზე... რადგან საქართველოს დამორჩილება მათი აზრით, შეუძლებელი იყო, თუ ამ ქვეყანაში ქრისტიანობა არ მოისპობოდა. თავიანთი გამარჯვების ნიშნად, მათ მეფეებისა და წარჩინებული პირების გამაჰმადიანება მიაჩნდათ. ეს არის მიზეზი, რომ XVI ს-დან მოკიდებული საქართველოში მრავლად ვხედავთ გამაჰმადიანებულ და აგრეთვე წამებულ მეფეებს [61, გვ. 110].

უარესი ის იყო, რომ ამ ხანებში საქართველოში თავი იჩინა უმახინჯესმა მოვლენამ, როგორიც იყო, "ტყვეთა სყიდვა" და "ლეკიანობა". ტყვის ინტენსიურმა სყიდვამ განსაკუთრებით კატასტროფული ხასიათი დასავლეთ საქართველოში მიიღო. "ეს ერის შემეშუსვრელი სენი, მაშინ გავრცელდა, როდესაც ოსმალებმა თავიანთი წყეული ფეხი შემოდგეს საქართველოში" [62, გვ. 180]. ამ მხრივ, საყურადღებოა ქრ. კასტელის მინაწერი ერთ-ერთ სურათზე. კერძოდ, "ეს ქალები იმ მიზნით როდი

არიან შეიარაღებული შუბით და ხმლით, რომ მძარცველობა ჩაიდინონ არამედ იმიტომ, რომ მათ უხდებათ მთასა და ტყეში გავლა და თავდასაცავად სჭირდებათ ეს, ვინაიდან ხალხს იტაცებენ თურქებზე გასაყიდად, ამიტომ ქალებიც შეიარაღებულნი არიან. ეს მიაბზო აფხაზმა ქალმა, რომელიც თურქულად ლაპარაკობდა” [63, გვ. 111]. საერთოდ, აფხაზების და მეგრელების ხვედრითი წილი ტყვის სყიდვაში ყოველთვის დიდი იყო, იტაცებდნენ იმერლებსა და გურულებსაც. “დოკუმენტური მასალების მიხედვით ცხადად ირკვევა, რომ საქათველოში აფხაზ და მეგრელ ტყვეთა სყიდვა თვალსაჩინოდ იზრდება XVI ს. დამლევს. ინტენსიურად XVII-XVIII სს. ძლიერდება” [64, გვ. 32; 35].

XVII-XVIII სს. ტყვეებით ვაჭრობა, ადამიანთა გაცვლა სხვა პროდუქტებზე სისტემატიურ ხასიათს ატარებდა, ვინაიდან უცხოეთის საქონლის შეძენისათვის მთავარ საშუალებას წარმოადგენდა. ი. ანათელავამ იოანე ბატონიშვილის “კალმასობა“-ში (ქრონოლოგიური ჩარჩო 1798-1828 წწ. შემოფარგლული), ამ თვალსაზრისის გამოხატულებას მიაკვლია [65, გვ. 20]. განსაკუთრებით სამეგრელოში ყოფნისას მიიღო ი. ბატონიშვილმა მძიმე შთაბეჭდილება. “- რად გიკვირს, შვილებსაც გაუყდიან აქ თავისი მებატონენი თათრებზედ რომ სკალატი იყიდონ ტანისამოსად და სხვა ფარჩები.— ხუცესო, აღსარებაში არ უშლი ვინც ამას შვრება? ადგილობრივი ხუცესი ამაზე მიუგებს. — ბერი, რომ დაუშალო მშიერი მოვკვდები და ტიტველი, რა ჭკვა არს?” [66, გვ. 539] საინტერესოა, ი. რაინგის (მან მრავალჯერ იმოგზაურა კავკასიაში) მიერ ამ უმახინჯესი მოვლენის შეფასება. “როცა ფული შემოაკლდათ, სხვა ღონე ველარა იპოვეს რა იმის მეტი, რომ თავისი ქრისტიანი ყმა მიეყიდათ და როდესაც ეს უბედური თავის დედას, მამას, ცოლსა და შვილს ეთხოვებოდა კიდევ ანუგეშებდნენ და ეუბნებოდნენ, ნუ გეშინიან იქნება მაგ გზით ბედნიერებამდე მიაღწიო. იქნება პატარა ხანს უკან ეგვიპტის ბეგი გახდეთ” [67, გვ. 147]. ამ აზრს მეტწილად იქ წასული და შემდეგ სამშობლოში დაბრუნებული ქართველები ავრცელებდნენ და ხალხსაც სჯეროდა [68, გვ. 357].

ადამიანების ვაჭრობას დიდი გასაქანი ჰქონდა სამურზაყანოშიც. სამურზაყანოელები თავიანთი ძველი ჩვეულები-

სამებრ, მიუბრუნდნენ ტყვეების გაყიდვას, მძარცველობას და ქურდობას ერთმანეთშიც კი [150, გვ. 395]. ეს ხდებოდა რუსეთის თვითმპრობელური რეჟიმის დროს. თუმცა უნდა ითქვას, რომ აფხაზი ისე როგორც ჩერქეზი, ტყვეობაში არ გაყიდდა თავის თანამემამულეს, შურისგების კანონზომიერებიდან გამომდინარე [151, გვ. 121]. საქმე იქამდე მივიდა, რომ დადიანი რუსეთის მმართველებს თხოვდა, საჭირო იყო ჯარის განლაგება აფხაზეთის საზღვართან, საიდანაც ჩვეულებრივ ტყვეები გაჰყავდათ გასაყიდად და ამისათვის "ხელშემწყობი იყო ის, რომ ადგილი აქ სავსებით თავისუფალი ანუ არაკონტროლირებადია" [152, გვ. 388], რაც საარქივო ცნობებითაც დადასტურდა. კერძოდ, (1827 წ.) ლევან დადიანი ამ წიგნს აძლევს მანუჩარ ზაალის ძე ფალავას. ქართველი კაცი გაუყიდათ ურჯულოზე, ახლა ის კაცი აფხაზეთშია. გამოისყიდე და შენ გყავდესო. აგრეთვე, ბახია (?) თავისის ცოლშვილით გაუყიდა ბანძის სოფლის მცხოვრებ აზნაურს გაბუნიას აფხაზეთს და არის სოფელ ფოქვეჩს (სწორია ფოქვეში, ადრე სამურზაყანოს ეკუთვნოდა) და რადგან უსჯულოს ხელშიდ არის ეცადე გამოიყვანო და შენ გიბოძებ [69, გვ. 1-2].

საქართველოში, რეფორმამდელი პერიოდის, სოციალური ვითარების გათვალისწინება, იძლევა საბაზს დავასკვნათ, რომ ტყვეების გამოხსნის შემთხვევები ნაკლებად დასტურდება, ამიტომ ხალხი რელიგიაში ეძებდა მშველელ ძალებს. გავიხსენოთ, წმ. გიორგის ტროპარი, რომელიც იწყება "ტყვეთა განმანთავისუფლებლო და გლახაკთა ხელისამჰყრობელო" და ა. შ. ამ მხრივ, საინტერესოა ლ. ხუსკივაძის მოსაზრება, რომ ყრმის ტყვეობიდან განთავისუფლების სცენა მეტად იშვიათია შუა საუკუნეების ხელოვნებაში. "ამ სიუჟეტის ამსახველი სცენის უმეტესი ნაწილი ქართულია. მაგ., იკვისა და ბოჭორმის (XI-XII სს.) მხატვრობა და ნაკურალეშის (XVII ს.) ფრესკები. ჭედური ხელოვნებიდან – უბისის წმ. გიორგის ხატი და სხვა. ყველაზე მთავარი, ამათ ილორის (სამურზაყანოში) ხატიც ემატება" [70, გვ. 49].

რეფორმამდელ პერიოდში ა/კავკასიის ზოგიერთ მთიელთა (მაგ., აფხაზთა) ზედაფენებს სირცხვილად მიაჩნდათ რაიმე სარეწაო ხელოსნობისათვის ხელის მოკიდება. ისინი უფრო მხედრული მოსახვეჭელით იყვნენ გატაცებული და ადამიანთა

წარტყვევნა და მეკობრეობა სასახელო საქმედ მიაჩნდათ [71, გვ. 47-48]. უდავოდ, აუტანელმა სოციალურ-ეკონომიკურმა პირობებმა და დიდმა პოლიტიკურმა ცვლილებებმა ნიადაგი მოამზადა ადამიანებით ვაჭრობისათვის, რომელიც მეტ-ნაკლები ინტესივობით XIX ს-შიც გრძელდებოდა, ანუ იმ დრომდე, სანამ ქვეყნის საერთო სოციალურ-ეკონომიკურმა განვითარებამ არ გამოაცალა მას ძირითადი საფუძვლები [72, გვ. 191].

XVII ს-ის ათიანი წლების ბოლოს, რამდენიმე წვრილ ფეოდალურ ერთეულად დაშლილი აფხაზეთი შეკავშირდა. პირველობა შარვაშიძეთა გვარმა იგდო ხელთ, რასაც დამოუკიდებელი სტატუსით ოდიშისაგან აფხაზეთის გამოყოფა მოჰყვა. „აფხაზეთის სამთავრო არ უნდა წარმოვიდგინოთ ისეთ ჩამოყა-ლიბებულ პოლიტიკურ ერთეულად როგორიც იყვნენ მაგ., ოდიში და გურია. არც აფხაზეთის მთავარი იყო ოდიშისა და გურიის მთავრების „მსგავსი“. აფხაზეთი დანაწევრებული იყო რამდენიმე პატარა სამთავროდ და მათ რამდენიმე მთავარი ჰყავდა“ [73, გვ. 57]. „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, ამ ხანებში აფხაზეთი ოდიშის სამთავროს შემადგენლობაში ნომინალური დამოკიდებულებით შედიოდა. კერძოდ, „ესე შარვაშიძე მორჩილობდა არა ყოველსა ბრძანებასა დადიანისასა“ [74, გვ. 349].

ქართულ და უცხოური წყაროების მონაცემებზე დაყრდნობით არსებობს მოსაზრება, რომ აფხაზეთის სამთავრო, როგორც ასეთი, XIX ს-ის დამდეგამდე არ არსებულა, ვინაიდან ოდიშის მთავრის ყმობიდან გასვლა, თავისთავად სულაც არ ნიშნავდა დამოუკიდებელი აფხაზეთის სამთავროს ჩამოყალიბებას. ამისათვის აუცილებელი იყო, რომ არსებულყოფიერ ერთხელისუფლება სახელისუფლო ნიშნებით, მისთვის დამახასიათებელი სამოხელეო აპარატი... აფხაზური სათავადოები და თემები ოდიშის მთავრის ხელისუფლების მალიარებლები ჩანან XVII ს-ის სამოციანი წლების შუა ხანებში და დადიანის მოხარკეები XVIII ს-ის II ნახევარში [75, გვ. 6]. თუმცა დამოუკიდებელი სამთავროს წარმოშობის გარეშე, წარმოუდგენელი იყო იმ მაღალორგანიზებული ლაშქრობების მოწყობა ოდიშის წინააღმდეგ, რომელსაც აფხაზები მთელი XVII საუკუნის მანძილზე ეტაპობრივად ახორციელებდნენ. XVII ს-ის

დასაწყისში ოდიში ლიხთ-იმერეთში თანდათან კარგავდა პოზიციას, რადგან აფხაზები იმდენად გაძლიერდნენ, რომ “კირთება დაუწყეს მეზობელ ქვეყნებს. მათი სათარეშო ნაგები აღწევდნენ გურიასაც” [76, გვ. 57]. მოგვიანებით კი, “შემდგომად მოუხდნენ აფხაზნი გურიას ნაგებითა. ამათ ეკუთვნოდა გურიელის ძე მამია, სძლო და მოსწყვდნა სრულიად” [77, გვ. 823]. XVII ს-ის 20-იანი წლების ბოლოს, მას შემდეგ რაც სამეგრელოს მთავარი ლევან II დადიანი (1611-1657 წწ.) გაეყარა პირველ მეუღლეს, აფხაზეთის მთავრის ასულს, ამის გამო “აფხაზები ისე ბრაზმორეულნი იყვნენ დადიანზე... სულ თავს ესხმოდნენ სამეგრელოს საზღვრებს, რომელიც თითქმის სულ გააოხრეს, მცხოვრებლები დაატყვევეს და აფხაზეთში გადაასახლეს” [78, გვ. 22]. როგორც ჩანს, დადიანმა თავისი ყოფილი მოკავშირე რამდენჯერმე დალაშქრა და ხარკიც დაადო. ამის შემდეგ, ლევან დადიანი კიდევ უფრო გაძლიერდა. “მან დაიმორჩილა და მოხარკედ გაიხადა ბაში-აჩუკი (იმერეთის მეფე), მთავარი გურიელი, სამეგრელოს მეოთხე ერისთავი და აფხაზეთის ერთი მთავარი” [79, გვ. 21].

უპირატესობის ეს ფორმა ხანმოკლე აღმოჩნდა. გამუდმებულ ქიშპობას ბოლო არ უჩანდა. საინტერესოა, (1630 წელი) მისიონერის ცნობა, მთავარმა პუტომ (უნდა იყოს ერთ-ერთი აფხაზი ფეოდალი შარვაშიძეთა გვარიდან) მისიონერი ვახშმად მიიწვია. “მე ქრისტიანი ვარ” და ამის დასამტკიცებლად მიჩვენა ჯვარი, რომელიც ყელზე ეკიდა. “თუმცა ქართველები ჩემი მეზო-ბლები არიან, მაგრამ მე მათთან თანხმობა არა მაქვს” - უთქვამს მთავარს [80, გვ. 157-158]. პუტო შარვაშიძე, XVII ს-ის I მესამედში აფხაზეთის მთავარია, XVII ს-ის I ნახევარში კი - მთავარი სეტემან შარვაშიძეა. მისი ასული ცოლად ჰყავდა სამეგრელოს მთავარს ლევან II დადიანს, რომელსაც ღალატის ბრალდებით გაეყარა. აქვე შევნიშნავთ, რომ გვარი შარვაშიძეა სწორი და არა შერვაშიძე (შდრ. ანალოგიური ფუძიანი გვარები: შარაშია, შარაშიძე, შავრეშიანი და სხვა) [81, გვ. 46; 54].

ესოდენ როდის და რატომ გამწვავდა ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა? რატომ მიიღო წინააღმდეგობამ ამ ორ ახლო მეზობლებს შორის შეიარაღებული კონფლიქტის ხასიათი? სამწუხაროდ, მეცნიერებაში მისი მიზეზები დღემდე უცნობია. ყოველ შემთხვევაში, ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერიდან

ჩანს, რომ ლევან II-ს დაახლოებით 1628 წელს ორგზის ულაშქრია აფხაზეთში. ის თავს დასხმია შარვაშიძეს ზუფუს და პირველი ლაშქრობისას მუწუს წყალს აქეთ, ხოლო მეორეჯერ კაპოეტის წყალს აქეთ. დადიანს გაუმარჯვია, ამის გამო მას ილორის ტაძრისთვის ერთი მოსახლე კაცი ელინჯარი კაჭაბაა მეზეთედ შეუწირავს. მაგრამ ამ ლაშქრობათაგან არც ერთი არ უნდა იყოს მისი პირველი გალაშქრება ოჯახური უსიამოვნების ნიადაგზე, კერძოდ, აფხაზეთს მეუღლის დასატოვებლად [82, გვ. 49-150].

ჟან შარდენის ცნობით, „მეგრელებისა და მათი მეზობლების ომები არსებითად თავდასხმას და ძარცვას წარმოადგენდა“ [83, გვ. 125], მაგრამ ბრძოლა ოდიშსა და აფხაზეთს შორის მკაფიოდ განსხვავდებოდა შინაფეოდალური ომებისაგან, რომელსაც იმერეთის, ოდიშის თუ გურიის მესვეურები ერთმანეთში აწარმოებდნენ. “ეს იყო ბრძოლა ჩამოყალიბებულ ფეოდალურ ურთიერთობებსა და ექსტენსიურ მეურნეობას შორის, ქრისტიანულ კულტურასა და ჩამორჩენილ, მთის კულტურას შორის. აფხაზი წარჩინებულების ექსპანსია მიმართული იყო კოდორსა და ენგურს შორის მდებარე ტერიტორიის მიტაცებისაკენ და თავისი არსით “ქართველობის”, ქართული სოციალურ-პოლიტიკური სისტემის წინააღმდეგ ბრძოლას წარმოადგენდა. ეს ექსპანსია თავისი შინაარსით ახლო იდგა “ლეკიანობასთან” [73, გვ. 123]. თუ არა, მაშინ სრულიად გაუგებარი იქნებოდა კოდორ-ენგურის შორისი სამეგრელოს ასეთი მტრული განადგურება, ხალხის სულ ერთიანად აყრა – დაყიდვა (1672 წლიდან და შემდეგ) აფხაზთა მთავრების მიერ, თუ აქ სოციალურად ერთნაირი ვითარება იქნებოდა ნაგულისხმევი სამეგრელოსა და აფხაზეთში... [84, გვ. 618].

განსაკუთრებით გაძლიერდა აფხაზ ფეოდალთა თავდასხმები ოდიშზე XVII ს-ის 40-იან წლებში, სწორედ იმ დროს, როდესაც ოდიშის მთავარი იმერეთთან ბრძოლით იყო დაკავებული. ლევან II დადიანმა აფხაზი ფეოდალების შემოტევის შესაჩერებლად სიმაგრეთა მთელი სისტემა შექმნა, აფხაზეთის საზღვარზე. “ანაკოფიის აღმოსავლით ზღვდამ მთამდე, შეავლო ზღუდე დიდი ლევან დადიანმან აფხაზთა გამოუსვლელობისათვის [77, გვ. 788]. დასავლეთ საქართველოს-

თვის, XVII ს-ში, განსაკუთრებით ოდიშის სამთავროსთვის მთიელთა მოწოლის შეჩერება იმდენად მნიშვნელოვან და გადაუდებელ საქმედ იქცა, რომ "ერთ დროს (VIII ს.) აგებული ე. წ. კელასურის კედელიც (160 კმ. სიგრძის სიმაგრეთა სისტემა) აღადგინეს" [85, გვ. 61–62]. ი. ადამია, პროკოფი კესარიელის (VI ს. ახ. წ.) ცნობაზე დაყრდნობით მიიჩნევს, რომ კეისარ იუსტინიანეს (527–565 წწ.) მიერ ლაზიკაში აშენებული სიმაგრე "ლოსორიუმ" არის "კელასურის დიდი გალავნის კომპლექსში" შემავალი ნაგებობა [86, გვ. 23]. მართლაც, ჯერ-ჯერობით ზღვისპირის სიმაგრე შეიძლება მივიჩნიოთ ადრეულ ნაგებობად. დანარჩენი მონაკვეთის დიდი ნაწილი გვინ შუა საუკუნეების უნდა იყოს [87, გვ. 72].

როგორ შეიძლება აფხაზეთზე მეცნიერული საუბარი, ამ ქვეყნის ისტორიაზე მსჯელობა და კელასურის კედლების არ გათვალისწინება... ეს კედელი დასავლეთ კავკასიის (ამიერ-იმიერ დასავლეთ კავკასიის) და ყუბანის აუზის ტომთა მოძრაობის წინააღმდეგ, მათი მოწოლის წინააღმდეგ აგებული ჩანს [84, გვ. 617]. ამ მოსაზრებას სამართლიანად იზიარებს კ. კუდრიავცევი. კელასურის კედელი ააშენეს მთიელთა თარეშისაგან თავის დასაცავად. ე. ი. მშენებლებმა კოდორის რაიონის ზღვისპირა ნაწილი და თითქმის მთელი სამურზაყანო, ერთ დიდ ციხესიმაგრედ აქციეს [146, გვ. 28]. ადგილი კედლისათვის კარგად იყო შერჩეული. იგი კეტავდა იმ გზას, რომელიც გაგრისა და ანაკოფიის გავლით, ჩრდილოეთ კავკასიიდან მოემართებოდა და ზღვის სანაპირო ზოლს მიუყვებოდა. კელასურის აღმოსავლეთით დაბლობის ზოლი თანდათან ფართოვდება და შემოჭრილი მტრის შეჩერება ძალიან ძნელია [88, გვ. 43-44].

ლევან II დადიანის დროს, ოდიშ-აფხაზეთს შორის საზღვარი მდინარე კელასურის მარცხენა ნაპირზე გადიოდა. ოდიშის მთავარს აქ სანაპიროს ვიწრო დაბლობი ზოლი ეკუთვნოდა. კოდორის ხეობის ზემო წელი აფხაზეთის სამთავროში შედიოდა. ამიტომ აფხაზების თარეშის შესაჩერებლად კელასურის კედელი არ იყო საკმარისი [73, გვ. 123]. თავდაცვის მიზნით აშენდა, ზოგ შემთხვევაში შეკეთდა ციხეები, რომლებიც მთიდან მომავალ გზებს კეტავდნენ. გვიან-ფეოდალურ ხანაში ერთგვარად განმეორდა ადრეფეოდალური

ხანის სიტუაცია. მთა უტევს და ბარი იძულებულია თავი დაიცვას [88, გვ. 44].

ლევან II დადიანის გარდაცვალების შემდეგ (1657 წ.), კერძოდ, XVII ს-ის 60-იანი წლებიდან დასავლეთ საქართველოში პოლიტიკური ანარქია გაბატონდა. დაეცა ქვეყნის ეკონომიკა, რასაც შედეგად მოჰყვა ოსმალთა ბატონობის გაძლიერება. ოსმალეთი საქართველოს არა მარტო სამხრეთ-დასავლეთიდან, არამედ ჩრდილო-დასავლეთიდან – აფხაზეთის მხრიდანაც უტევდა. მართალია, “ოსმალეთს აფხაზეთში, სამცხე-საათაბაგოს მსგავსად, არასდროს არ დაუმყარებია თავისი უშუალო პოლიტიკური ბატონობა მაგრამ თურქული პოლიტიკის ერთ-ერთ კონკრეტულ გამოვლენას აფხაზეთში ადგილი ჰქონდა ჯერ კიდევ ჯიქების თავდასხმაში (1533 წ.)” [89, გვ. 209]. ნ. დადიანი ამ მოვლენას ასე აგვიწერს: „ხოლო ჟამსა ამას შეიკრიბენ დადიანი მამია და გურიელი მამია და წარვიდენ ჯიქეთს სპითა მრავლითა, რათა ჯიქნი აწუხებდნენ მიხდომითა გურიასა და ოდიშს. ზღვით ნავებითა მისრულთა ჯიქეთს ეწყვნენ ჯიქნი სიმაგრით გამო, ჰყვეს ბრძოლა ძლიერი და აოტნეს სპანი დადიან-გურიელისანი და მოჰკლეს დადიანი მამია და შეიპყრეს გურიელი მამია და აღიღეს ალაფი და იავარი მათი წელს ქრისტესით 1532“ [90, გვ. 156]. როგორც ჩანს, ადგილი აქვს ჩრდილოეთიდან მოწოლას და მათ ბრძოლას აფხაზეთის ტერიტორიის მისაკუთრებისათვის. ასე, XV-XVII სს. აფხაზეთში ეთნიკური ვითარება გართულდა. საქმეში ჩაერია ოსმალეთი, ისლამი და რაც მთავარია, ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოში, აქაც ხდება მთის ხალხის, კერძოდ „ჩერქეზულ-ადიღეური ტომების ჩამოსახლება-მოძალეობა, რამაც საგრძნობლად შეცვალა აქაური ეთნიკური სურათი და გამოიწვია ჩერქეზულ-ადიღეური ელემენტის გაძლიერება“ [91, გვ. 4]. უფრო მეტიც, „თანამედროვე აფხაზური მოსახლეობა ზემოხსენებული მთიელების აბორიგენებთან შერევის ნაყოფს წარმოადგენს“ [31, გვ. 15]. გ. როგავას მოსაზრებით, XIII ს-ის 20-30-იან წლებში და არა XVI-XVII სს., როგორც ამას ზოგიერთი მკვლევარი ცდილობს დაამტკიცოს, უნდა დაწყებულიყო ინტენსიურად „მთის ჩამოწოლა“ ბარად, საქართველოს ჩრდილოეთ ნაწილში, მათ შორის აფხაზეთშიც [92, გვ. 215]. გასათვალისწინებელია, აფხაზური დასახლების

სპეციფიკა. „აფხაზები ძნელად მისასვლელ და თავდაცვისთვის ყველაზე უფრო მოხერხებულ ადგილებში სახლდებოდნენ, იმდენად რამდენადაც მეზობელი მთიელი ტომების მხრიდან მუდმივი თავდასხმის საფრთხეში იყვნენ“ [153, გვ. 18].

მთიელი აფხაზები ტომობრივ ჩამოვიდნენ. დამხდური აფხაზური მოსახლეობა ეძმო მოსულთ კლასობრივი ბრძოლის ნიადაგზე (გაქართველებული აფხაზ-თავადაზნაურობის წინააღმდეგ ბრძოლაში). შესაბამისად, აფხაზების ტომობრივი ჩამოსვლა და მათი ბრძოლა ქართული ფეოდალური ურთიერთობის წინააღმდეგ, იყო ამავე დროს ბრძოლა „ქართულის“ წინააღმდეგ და აფხაზეთი „მიიქცა წარმართად“ [84, გვ. 611]. აფხაზეთში ახალი ტალღის ჩამოსახლებამ ხელი შეუწყო აფხაზ ხალხად კონსოლიდაციის ახალი ეტაპის დასაწყისს და შემთხვევითი არაა, რომ ქართულ წყაროებში ამ აფხაზებსაც იგივე სახელი ეწოდებათ, რაც შუა საუკუნეების აფხაზებს [93, გვ. 132]. ამ პერიოდების მოვლენებზე საგანგებოდ ამახვილებენ ყურადღებას აქ მოღვაწე მისიონერები. მათი ცნობით, „ჩვენი მოციქულებრივი მოღვაწეობა დღითიდღე მომეტებულ ნაყოფს გამოიღებდა, რომ ამ მთავრის მტრები და სამეგრელოს მოსაზღვრე ხალხი, როგორიც არიან ალანები, ჩერქეზები, ჯიქები, აფხაზები და სხვა. ამ ქვეყანას მუდამ არ იკლებდნენ და ერსა და პატრებს არ აწუხებდნენ“ [62, გვ. 207]. აფხაზებმა ოდიშზე სისტემატურ ლაშქრობებს თანდათან მოუხშირეს. „საქმე იქამდე მივიდა, რომ უცხოელი დამკვირვებლები უკვე აღარ უყურებდნენ აფხაზეთს, როგორც საერთო ქართული პოლიტიკური სისტემის ნაწილს“ [144, გვ. 268].

რასაკვირველია, ამ ხანებში არც იმერეთის და გურიის ფეოდალების მძარცველური თავდასხმები შეწყვეტილა. აფხაზ ფეოდალთა შემოსევები გააქტიურდა XVII ს-ის 70-80-იან წლებში. ოდიშის საშინაო მდგომარეობას ართულებდა ლევან III დადიანის დროს დაწინაურებული, გორდელი აზნაური, მედროვე კაცია ჩიქოვანი, რომელმაც ბევრი თავისი მოწინააღმდეგე ძირძველი ფეოდალი გაანადგურა, მათი ყმები კი – ოსმალებს მიჰყიდა და XVII ს-ის დასასრულისთვის, სამეგრელოს სამთავროში ახალ დინასტიას ჩაუყარა საფუძველი. დღემდე გაბატონებული მოსაზრება, თითქოს ჩიქოვანთაგან პირველი დადიანი კაცია I ყოფილიყოს, უნდა უარვეყოთ. პირველი

ჩიქოვანთაგან გიორგი გადადიანებულია [94, გვ. 329]. ამასთანავე, მათ იმთავითვე უზრუნვიათ იმაზე, რომ ოდიშის სამთავრო ტახტზე კანონიერი უფლება ჰქონოდათ.

აფხაზთა გახშირებული თარეში უკვე ვერ პოულობდა შესაფერ წინააღმდეგობას, რადგან ოდიში ჩათრეული იყო ანარქიის მორევში, რამაც ძლიერ შეარყია მისი თავდაცვის უნარიანობა.

აფხაზების მხრიდან სამეგრელოზე გამუდმებულ თავდასხმას ბოლო არ უჩანდა. პატრი ძამპის მიერ რომას მიწერილი წერილი (არა უგვიანეს 1674 წ.) ამ ამბავს ასე აგვიწერს: “სამეგრელო, სამეგრელო აღარ არ არის, რადგან ომების გამო უკანასკნელ სიგლაბაკეშია ჩავარდნილი, დაქცეული და აოხრებული. აღარავის ჰყავს საქონელი და ყველას სარჩო აკლია... ახლა კაცს აღარ შეუძლია უშიშრად იყოს, მუდამ აფხაზების დაცემის შიშია” [62, გვ. 204]. XVII ს-ის 80-იანი წლებისათვის, სორეხ შარვაშიძემ აფხაზეთის მთავარ სუსტარის მემკვიდრემ უკვე მდ. ღალიძგამდე ტერიტორია დაიკავა. “იყო ჭირი დიდი ოდიშს, ვითარცა აღვსწერეთ და უმეტეს აფხაზთაგან რამეთუ მოვიდოდიან ნაგებითა და ხმელითა და სტყვევნიდიან, დაიპყრეს ვიდრე ეგრისის მდინარემდე და დაეშენებოდენ თვით აფხაზნი და არღარა იყო ღრანდას და მოქუს ეპისკოპოსნი” [77, გვ. 845]. მდ. ეგრისში-ღალიძგა უნდა ვიგულისხმოთ, ვინაიდან სწორედ XVII ს-ის დასასრულს აქ უკვე აფხაზური მოსახლეობა ჩნდება. თავდაპირველად როგორც ჩანს, აფხაზებმა ეთნიკურად მხოლოდ მდ. კოდორსა და ღალიძგას შორის არსებული ტერიტორია მიისაკუთრეს [154, გვ. 68].

XVII ს-ის დასაწყისში ქართულ (მეგრულ) მოსახლეობას ისტორიულ გარემოებათა მსვლელობამ დაახვედინა მდ. ღალიძგამდის. შეიძლება მდ. ღალიძგამაც ამ დროიდან მიიღო თავისი სახელი, უწინდელი სახელწოდების, ღალიწყალის ნაცვლად, როგორც სამეგრელოს მოსაზღვრე მდინარემ (ღალი-ღელე, ძგაკიდე, ნაპირი, სანაპირო – მეგრ.) [95, გვ. 2].

სამეგრელოს საზღვარზე აფხაზ ფეოდალთა თავდასხმები XVII ს-ის 80-90-იან წლებში გაგრძელდა. 80-იან წლებში სორეხ შარვაშიძის მოთავეობით მათ მოახერხეს კიდეც ახალი ტერიტორიის (მდ. ღალიძგასა და ენგურს შორის) მიტაცება. სხაგვარად რომ ვთქვათ, სამეგრელოსა და აფხაზეთს შორის მდ.

ენგური იქცა საზღვრად [155, გვ. 40]. ამასვე ადასტურებს კათოლიკე მისიონერის ცნობა: "სამეგრელოს მისიონმა აყვავება დაიწყო, მაგრამ დიდხანს არ გასტანა მათმა კეთილდღეობამ, რადგან 10 აპრილს 1685 წელს ერთი რაღაც უსიამოვნების გამო, რომელიც მოუხდა სამეგრელოს მთავარს აფხაზეთის მთავართან, აფხაზები შემოესივნენ და სამეგრელო აიკლეს, მაგრამ მალე დაწყნარდა იქაურობა" [62, გვ. 209]. ასე შეიქმნა XVII ს-ის ბოლოს მდ. ენგური აფხაზეთისა და ოდიშის სამთავროების საზღვრად.

ამგვარად, აფხაზეთი, რომელიც ცალკე სამთავროდ მხოლოდ XVII ს-ში ჩამოყალიბდა, იმავე საუკუნეშივე ოდიშის სამთავროს ხარჯზე შესამჩნევად გაიფართოვა თავისი ტერიტორია, რასაც უეჭველად ჩამოსახლებული აბაზური ტომების უშუალო მონაწილეობით მიაღწია.

§1. სამურზაყანო XVIII–XX საუკუნეებში

XVII საუკუნის შემდეგ, ქართული (მეგრული) ენა ისე შორს განდევნა აფხაზურმა ენამ კოდორის მარცხენა სანაპიროდან, რომ ახლა ის „შეჭყლეტილია ენგურსა და ცხენისწყალს შუა“. ამის მიზეზად დ. ბაქრაძე სამართლიანად მიიჩნევდა, რომ „აფხაზნი, შემდეგ იმათის გადმოხვეწისა მთას-იქიდან, როგორც უფრო ძლიერნი, მოაწყდნენ მეგრელებს და ამ უკანასკნელებმა თავის სისუსტის გამო, დაუთმეს თავიანთი მიწა-წყალი“ [96, გვ. 272-273]. აფხაზეთის მთავარი ოდიშის სამთავრო ტახტზეც აცხადებდა პრეტენზიას. საფიქრებელია, ამ ხანებში აფხაზეთის სამთავრო სახლს ნათესაობრივი კავშირი ჰქონოდა დადიანთა სამთავრო სახლთან [97, გვ. 219]. როგორც ჩანს, სორებს (შარვაშიძე) რალაც ლეგიტიმური უფლებაც ჰქონდა ოდიშის ტახტზე. საფიქრებელია და, ყველაზე უფრო დამაჯერებელი ჩანს, რომ დედა ჰყავდა ოდიშის სამთავრო სახლიდან [98, გვ. 13]. აფხაზეთის მთავარი ამასთანავე ქრისტიანობის დიდი მფარველი ყოფილა. „თავისი ხარჯით პატრებს (აქ მოღვაწე კათოლიკე მისიონერებს) აუშენა სახლი, შეუკეთა ეკლესია რაც კი შეიძლებოდა მათი ეკლესიიდან გაძარცვული შესამოსები და ნივთები შემოჰკრიბა, ხოლო რაც ვერ იშოვეს, მაგიერ თავისი გულუხვობით შეუვსო დანაკლისი“ [62, გვ. 208]. სორეს შარვაშიძეს განზრახული ჰქონდა ღრმად შეეღწია სამეგრელოში, მაგრამ „მისი მისწრაფება არასასურველი იყო არა მარტო სამეგრელოს მთავრებისთვის, არამედ იმერეთისთვისაც“ [155, გვ. 41]. შემდგომ გიორგი ლიპარტიანმა (გიორგი IV დადიანმა, იმერლების თანადგომით შესძლო აფხაზ ფეოდალთა შემოსევების შეჩერება. „ხოლო მთავრობდა აბაშიძე და განეგებოდა მის მიერ ყოველი იმერეთი. ზამთარსა ამას ევედრა ლიპარტიანი აბაშიძეს, რათა შეეწიოს, აფხაზთა ზედა, რამეთუ მიეღოთ აფხაზთა ეგრისის მდინარემდე და აოხრებდნენ ოდიშს კლვითა და ტყუოებითა. უსმინა აბაშიძემ, შემოიკრიბა სპანი იმერთა, წარვიდა და შთავიდა აფხაზეთს. ვერც წინ აღუდგა შარვაშიძე, გამოუხუნა ქვეყანა მიღებული და მძევალი“ [77, გვ. 862-863]. ეს მოხდა 1702 წელს. XVIII ს-ის დასაწყისში სამეგრელოს სამთავროს გამგებელმა გიორგი ლიპარტიანმა, ხანმოკლე დროით დაიბრუნა კოდორსა და ენგურს შორის მდებარე ტერიტორია,

“მაგრამ 1703 წელს თურქთა დიდი შემოსევით ისარგებლა აფხაზეთის მთავარმა და კვლავ შეძლო საზღვრის მდ. ენგურზე გადმოტანა” [99, გვ. 466-467]. ამ ხანებში პოლიტიკური საზღვარი აფხაზეთის სასარგებლოდ იცვლებოდა, მაგრამ ოდიშის სამთავრო გაფართოვდა ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრით, როდესაც “XVII ს-ის I ნახევარში ოდიშში გამთავრებულმა ლეჩხუმელმა ჩიქოვანებმა იმერეთის სამეფოს ლეჩხუმი და ქვემო სვანეთი ჩამოაცილეს” [100, გვ. 88].

მოგვიანებით, სოლომონ II-ის დროს ერთხელ კიდევ იფეთქა აფხაზეთის მძლავრებამ. კერძოდ, 1780 წელს მარტში, ზურაბ შარვაშიძე იმდენად გაძლიერდა, რომ მოინდომა ოდიშის წინააღმდეგ შეტევაზე გადასვლა. “უამსა ამას ჰფლობდნენ აფხაზეთსა შარვაშიძენი ზურაბ, ქელაიშ-აჰმედ-ბეგ და ბექირ-ბეგ. ამათ შეიკრიბნეს ჯიქნი, ალანნი, ზუხუა და მახუმალ და ამასთან აფხაზეთი და წარმოემართენ დადიანსა ზედა. განუდგენ დადიანსა სამფლობელო თვისი, აფხაზეთნი, სამურზაყანოდ წოდებული, და მიერთვნენ მათ ხსენებულთა შარვაშიძეთა” [90, გვ.180]. ეს ბრძოლა ზეპირსიტყვიერ მასალაშიც აისახა: მთავარს შეატყობინეს რომ, ჯარი მოადგა ჩერქეს, ჯიქია, ალანი, აფხაზი, ღამის მთენელი... მოიჭრნენ ისინი ვით მხეცნი, ქრისტიანელთა დამკვლელად/ყარაჩ ხლებითა სასტიკთა, კოლხიდის ერთა მპყრობელად... “[101. გვ. 4]. შეტევაზე ოდიშის წინააღმდეგ 11 ათასი კაცი გამოსულა. კაცია დადიანმა მსწრაფლ შეკრიბა თავისი ჯარი და დახმარების შესახებ თხოვნით მიმართა სოლომონ იმერთა მეფეს. მიუხედავად იმისა, რომ “ურთიერთობა მეფესა და დადიანს შორის კვლავინდებურად მოგვარებული არ იყო, მეფე მაინც წავიდა დადიანის საშველად. ბრძოლა მოხდა რუხთან და შარვაშიძეების სრული დამარცხებით გათავდა. ამ ბრძოლამ აფხაზთა წინსვლა აღმოსავლეთისაკენ საბოლოოდ შეაჩერა” [102, გვ.154]. რუხის ომთან დაკავშირებით არსებობს გადმოცემა, რომ რუხის ციხესთან მოულოდნელად გამოჩენილ მეფე სოლომონ დიდთან ქელეშ-ბეგმა სამშვიდობო მოლაპარაკება გამართა. “ეს არ იამათ ოდიშის მთავრის კარის კაცებს. მათ ეშინოდათ, რომ ამ მორიგების შემდეგ მეფე მეტისმეტად არ გაძლიერებულიყო. მეფესთან დაზავებული შარვაშიძე მათთვის საშიში იქნებოდა. უცებ ქელეშ-ბეგის ბანაკიდან გავარდა ზარბაზანი და ყუმბარა

დაეცა მეფის ბანაკს ახლო... აფხაზების თქმულებით, ის ზარბაზანი დადიანის შესყიდულმა კაცმა გაასროლინაო” [103, გვ. 43].

XVIII ს-ის დასაწყისში, აფხაზეთის მთავარმა, ზეგნაყ შარვაშიძემ, აფხაზეთი საუფლისწულოებად დაჰყო. ამის შესახებ, ზ. ჭიჭინაძეს სოფ. ბეღიაში სიგელისთვის მიუგნია, რაც ფრიად სარწმუნო წყაროა. ზეგნაყის მემკვიდრეებს როსტომ, ჯიქეშიას და ყვაპუს შორის საგანმგებლო ერთეულები ყოფილა: უხუცესს როსტომს დაუპყრია მდ. ბზიფიდან დაწყებული მდ. კოდორამდე შუათანას ძმას ჯიქეშიას - მდ. კოდორიდან მდ. ლალიძგამდე, ხოლო უმრწემესი ძმა ყვაპუ მდ. ლალიძგიდან მდ. ენგურამდე გაბატონებულა. ეს უკანასკნელი ნაწილი “ამღვრეულ დროებათა გამო ყოფილა უფრო დაცარიელებული მცხოვრებლებთაგან, ამის გამო ყვაპუს გადმოუყვანია ბზიფიდან, ე. ი. უფროსი ძმის საზღვრიდან, რაოდენიმე გვარნი თავადნი და აზნაურნი, სახელდობრ: ანჩაბაძე, ემუხვარი, ინალიშვილი, მარლანია, ზვანბაია, ლაკირბაია და აქირთავა, რომლებათათვის დაუნაწილებია ესე საზღვარი, ხოლო თვისდა სახასოთ შეუცავს სოფ. ბეღია, ფახულანი და ბორბალო” [104, გვ. 394]. აღსანიშნავია, რომ თავდაპირველად აფხაზური მოსახლეობა XVII ს-ის 80-იან წლებში ჩნდება ამ ტერიტორიაზე [156, გვ. 140]. ს. ესაძე მათ კოლონისტებს უწოდებს და მიიჩნევს, რომ მხარის დასახლება კოლონისტებით ხდება მურზაყან შარვაშიძის დროს [157, გვ. 106] სინამდვილეში ყვაპუ შარვაშიძემ გაუთავებელი შინაომებისგან მოოხრებული ტერიტორია, აფხაზური ეთნიკური ბირთვით გააძლიერა და აფხაზები ჩამოასახლა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული თვალსაზრისით, თანამედროვე აფხაზები, საკუთრივ აფხაზების ანუ ძველი ქართველებისაგან და აფსუების ანუ ადიღე-ჩერქეზებისაგან (უპირატესად ჩერქეზული მოდგმის აბაზებისაგან) შედგება. ამიტომ, რომ “აფხაზთა ამ ნაწილის თვითსახელწოდება “აფსუა” მხოლოდ გვიან (XVII ს-ის შემდეგ) გაჩნდა და განმტკიცდა იმ ნაწილის ცნობიერებაში, რომელიც ადიღეურ-ჩერქეზული წარმომავლობის არიან” [105, გვ. 135]. მკვლევართა ნაწილი მიიჩნევს, რომ “აფსუა” მხოლოდ თვითწოდებაა და მისი მოხმარების სფეროც აფხაზურივე ენით ამოიწურება. “ამიტომ თვითწოდების ხმარება გარეწოდების ადგილას გაუმართ-

ლებელია არსებითადაც და ეთიკური თვალსაზრისითაც” [106, გვ. 26]. “აფსუა-აფსუები” მეცნიერულად არაკანონიერია! არაა მართებული თანამედროვე აფხაზების მოწყვეტა ძველი აფხაზებისაგან [93, გვ.132]. იმის გათვალისწინებით, რომ აფხაზეთში ეთნიკური სურათი მკვეთრად შეიცვალა, აშკარად გასამიჯნია ძველი და ახალი აფხაზები ერთმანეთისაგან.

აფხაზეთის მთავრების მიერ XVII ს-ის ბოლოს, ღალიძგასა და ენგურს შორის ტერიტორიის დაუფლების შემდეგ, აქ ბზიფის აფხაზეთიდან გადმოსახლეს აფხაზები, მაგრამ როგორც ჩანს, “მათი უმნიშვნელო რაოდენობის გამო, ამ რეგიონის გააფხაზება (афхаизация) ნელი ტემპით მიმდინარეობდა” [154, გვ. 68]. საბოლოოდ, აქ აფხაზური მოსახლეობა ვერ გაძლიერდა. პირიქით, მოხდა მათი ასიმილაცია ქართველებთან. მდ. ღალიძგიდან მდ. ენგურამდე ტერიტორია “ამღვრეულ დროებათა გამო ყოფილა უფრო დაცარიელებული მცხოვრებლებთაგან,” რაც შინაფეოდალურ ომებთან ერთად, მასობრივი ხასიათის ტყვის სყიდვით იყო გამოწვეული. ამ მოვლენისადმი მტაცებელი ოსმალეთის ხელშეწყობამ ქართულ (მეგრულ) ხალხურ პოეზიაში ჰპოვა ასახვა. “თურქ ღურელიშ საწებელი, ირო ვჭკუმუნქ, ქაწომ-დგენი (მკვდარი თურქის საწებელი, მუდამ შევჭამ რომ დამიდგა). რამდენი ტანჯვა, დამცირება, სისასტიკე, არაადამიანურობა უნდა განეცადა მეგრელ გლეხს, რომ მას საძულველი დამპყრობლის სხეული საწებლის სახით წარმოედგინა და მისი ჭამა სათაკილოდ არ ჩაეთვალა [107, გვ. 75]. აფხაზურ ენასაც შემოუნახავს იმ ავადმოსაგონარი დროის ნიუანსი. კერძოდ, “ალაფჩაზუა” ასე ეძახდნენ იმ ბურთს, ძველად ადამიანებით ვაჭრობის დროს პირში რომ აჩრიდნენ ტყვეს” [108, გვ. 522].

თავისი ულმოებელი დამოკიდებულებით განსაკუთრებით გამოუჩენია თავი სამურზაყანოს მფლობელ ყვაპუ შარვაშიძეს, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი, მათ შორის ის გლეხები, რომლებიც დასავლეთ საქართველოს საკათალიკოსოს ეკუთვნოდნენ, ტყვეებად გაუყიდა. ყოველივე ამის გამო, გრიგოლ კათალიკოსს (ლორთქიფანიძე) საფიცრის წიგნი გამოერთმია ყვაპუსთვის (დათარიღებულია 1696-1704 წწ.) [109, გვ. 88]. ყვაპუ შარვაშიძესთან დაკავშირებით, არსებობს აგრეთვე 1712 წ. დოკუმენტი, სადაც კათალიკოსი გრიგოლ ლორთქიფანიძე წერს: “ნაჟანევს სოფელი

აფხაზს აეყარა, სამოცი მოსახლე კაცი ნეფსაძე კათალიკოსს ყვაპუ შარვაშიძისათვის მიეზარებინა. უფროსი ერთი დაკარგულიყო, ის კათალიკოზი ეცადა და ჩვენც ვეცადეთ, მაგრამ ვერ ამოვიყვანეთ. მეტი აღარ იყო, შვიდი მოსახლე კაცი წამოვიყვანე მათის ყოვლისფერითა. ზოგი ხიბულას დავასახლე და ზოგი ხობს” [109, გვ. 104-105]. მ. ლორთქიფანიძის დაკვირვებით, მომხდურ აფხაზთაგან დარბეულ ქართველ გლეხებს (დოკუმენტში ჩამოთვლილი გვარები ყველა ქართულია (მეგრული) კათალიკოსი შარვაშიძეს მიაზარებს. ირკვევა, რომ “მომხდური აფხაზები სხვები არიან და შარვაშიძე სხვაა, ისიც ცდილობს ამ მომხდურთაგან თავის დაცვას” [110, გვ. 23]. ყვაპუ შარვაშიძის (ყაფო სარაზია) სისასტიკეზე მეტყველებს ის, რომ მისი წმ. სტეფანეს ვერცხლის ძეგლი (75 სმ.) შემკული ძვირფასი თვლებით, ბერძნებმა მოიპარეს. ბევრი ძეგლის შემდგომ, იპოვა ბერძნებთან, რის გამო ასზე მეტი მათგანი მოაკვლევინა; ვინც გადარჩა გაქცევით თავს უშველა. ბრძანებაც გამოსცა, ჩემს ნებადაურთველად ბერძნის მღვდელმა არავინ გაბე-დოს ჩემს სამთავროში დგომაო [62, გვ. 209].

ტყვეების გაყიდვის შემთხვევები ასახულია ზეპირსიტყვიერ მასალაში. სამურზაყანოს სოფ. დიხაზურგაში არის ადგილი განაცუდუ, გადადის სოფ. საბერიოს ტერიტორიაზე. აქ ძველად, ბატონყმობის დროს თავს დაესხნენ ყმებს, უნდოდათ მათი გატაცება და თურქეთში გაყიდვა, მაგრამ ვერ მოახერხეს, გაცუდნენ და ამიტომ დაერქვა ამ ადგილს “განაცუდუ”. აქვე არის სოფ. ფართონოხორი, სიტყვასიტყვით “ფართო ნასახლარს” ნიშნავს. სოფლის დასავლეთ ნაწილში გორაკიანი რელიეფია, აქედან ხალხი დაუტყვევებიათ და დარჩენილა ნასახლარები [44, გვ. 65].

სამურზაყანო ეწოდა ყვაპუ შარვაშიძის მემკვიდრის - მურზაყანის დროს. თუ ყვაპუმ დესპოტიზმითა და ტყვეთა სყიდვით გამოიჩინა თავი, მურზაყან შარვაშიძემ მამისგან განსხვავებით “აღაყვავა” თავისი სამფლობელო. შეწყვიტა მონათა ვაჭრობა, რის გამოც მაღლიერმა ხალხმა მის სამფლობელოს მისივე სახელის უკდავსაყოფად, სამურზაყანო უწოდა. ეს ხდება XVIII ს-ის I მეოთხედში [113, გვ. 5].

ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ-ეკონომიური ერთეული სამურზაყანო, სა, -ო, პრეფიქს-სუფიქსიანი სახელი მიუთითებს

იმაზე, რომ იგი იმთავითვე ქართული რეგიონი იყო (ისევე როგორც, სადადეშქელიანო სვანეთში). "აღრე საგანგებოდ ჩქმალავდნენ იმ ჭეშმარიტებას, რომ სიტყვა სამურზაყანოს ფორმა წმინდა ქართული იყო, რომ იგი წარმოსდგებოდა სამეგრელო-აფხაზეთში გავრცელებულ სპარსულ სახელ მურზაყანისა და ქართულ თავსართ სა, ო—საგან, რომელიც გამოსატავდა მურზაყანის საკუთსრებას, მის სამკვიდროს... მარტო სახელწოდება მკვიდრთა ეთნოგრაფიულ შემადგენლობას ვერ შეცვლიდა და არც შეუცვლია" [111, გვ. 3]. თუნდაც მივიჩნიოთ Марзакан \\\ Мырзакан ადიღეურ საკუთარ სახელად. შეად. ადიღ. Мэрзэ-кьан სიტყვასიტყვით сьин Мырзы [158, გვ. 238].

სამეგრელოსა და აფხაზეთს შუა მდებარეობამ ბევრი ტანჯვა და წვალება მიაყენა სამურზაყანოს. ორივე ცდილობდა დაესაკუთრებინა იგი და ერთიმეორეს ეცილებოდა. ამიტომ სამურზაყანო ხან აფხაზეთის ხელში იყო, ხან სამეგრელოს ემორჩილებოდა. ხალხს უფრო სამეგრელოს მხარი ეჭირა და იმისი მბრძანებლობა ერჩივნა აფხაზეთის ქვეშევრდომობას, რადგანაც მეგრელები და სამურზაყანოელები ერთი ხალხია. ამიტომ წინა საუკუნეებში სამურზაყანო უმეტეს ნაწილად სამეგრელოს ეკუთვნოდა. შემდეგში აფხაზეთმა ძალა მოიცა და სამურზაყანო დაიმორჩილა" [112, გვ. 276].

მიუხედავად იმისა, რომ XVIII ს-ის I მეოთხედში სამეგრელოს სამთავრომ მნიშვნელოვანი ტერიტორია დაკარგა, მთავრები სამურზაყანოს სამეგრელოს განუყოფელ ნაწილად მიიჩნევდნენ. ეს იმან განაპირობა, რომ "აფხაზეთის მთავართა მიერ დაპყრობილი სხვა ნაწილისაგან განსხვავებით, აქ მეგრული (ქართული) აფხაზურით არ შეიცვალა და არც მაჰმადიანობა გავრცელდა" [100, გვ. 96].

სამურზაყანოს განაგებდნენ შარვაშიძეთა წარმომადგენლები, საბოლოოდ, მთელი აფხაზეთის მფლობელად "ისევ შარვაშიძეთა სამურზაყანოური შტო რჩება, რომელთა ქართულ წარმომავლობას არა მარტო თვით შარვაშიძეები, არამედ აფხაზეთის მთელი თავადაზნაურობა აღიარებდა. შარვაშიძეები ნათესაობდნენ დადიანებთან. დადიანები შარვაშიძეების უმრავლესობის დედულებად ითვლებოდნენ, ამიტომ სამურზაყანოს შარვაშიძეებს ნაწილობრივ დადიანების მემკვიდრეებად მიაჩნდათ თავი" [113, გვ. 5].

მურზაყანის შემდეგ, “უფლებდა ძე მისი ხუტუნია, ძენი ხუტუნისაი ლეონ და სოლომონ. უხუცეს ლეონს მიუღია მფლობელობა სამურზაყანოისა, ლეონს და სოლომონს გაუნაწილებიათ სახასო სოფლები. უხუცესს ლეონს შეხვედრია სოფ. ბეღია, ხოლო სოლომონს, ნაწილათ ხდომია ბორბალო (კოკი) და სოფ. ფახულანი დაშთენილა გაუნაწილებლათ მფლობელობასა ქვეშე უხუცესის ძმისას ლეონისას, ვითარცა სამურზაყანოის მთავრობის საზაფხულო. სოლომონისაგან წარმოსდგნენ ექვსნი ძენი: მანუჩარ, უკანასკნელი მფლობელი სამურზაყანოისა, ბეჟან, სორეს და სხვანი” [104, გვ. 394]. თ. მიბჩუანმა დაადგინა სამურზაყანოელ შარვაშიძეთა შედარებით სრული გენეალოგია [81, გვ. 62].

მურზაყანის მემკვიდრე ხუტუნია შარვაშიძე, 1757 წ. თურქებთან (ოსმალებთან) გამართულ ხრესილის ომში, სოლომონ მეორეს გვერდში ედგა ოდიშის ლაშქართან ერთად, რომელიც დამთავრდა მტრის სასტიკი დამარცხებით. მემკვიდრეს თქმით, - “გარნა ძე დადიანისა მწუხარე იყო, ვინაითგან მხლე მისი შარვაშიძე ხუტუნია მოჰკლეს ბრძოლასა ამას შინა, რომელმანცა სამაგალითოდ წარმოაჩინა მამაცობა და სიმხნე მისი, სადა სხვათა სახელოვანთა ბრძოლათა შორის ხრმლითა განჰკვეთა თექვსმეტი ოსმალნი და შემდგომად ოსმალთ რაზმთა შუაგულობასა მყოფი მოჰკლეს შარვაშიძე ხუტუნია” [90, გვ. 178].

ჯერ კიდევ 1723 წელს, ოსმალებმა დაიკავეს აღმოსავლეთ სანაპიროზე მდებარე ციხეები და საქართველო ზღვას მოსწყვიტეს. მძიმე ვითარება შეიქმნა აფხაზეთში, სადაც XVIII ს-ის II ნახევარში თურქთა გავლენა და მაჰმადიანობა გავრცელდა. მოსახლეობის მაჰმადიანი ზედაფენის სახით თურქი დამპყრობლები აფხაზეთში ბუნებრივ მოკავშირეებს ჰპოულობდნენ. სწორედ ამით იყო გამოწვეული ის გარემოება, რომ “არც ერთ იმ პროგრესულ აქტში, რომელიც XVIII ს-ის II ნახევრის დასავლეთ საქართველოში განხორციელდა (“ტყვის სყიდვის” აკრძალვა, საეკლესიო საქმეების მოწესრიგება, ქართველ მეფე-მთავართა 1790 წ. ტრაქტატის დადება, რუსეთთან მფარველო-ბითი ხელშეკრულების დადების ცდები...) აფხაზეთის მთავარი არ მონაწილეობდა” [114, გვ. 753].

XVIII ს-ის დასასრულისთვის, ოსმალების მხარდაჭერით ქელაიშ ბეგი აფხაზეთის მთავრად დაწინაურდა. ამ ხანებში

მტრის გარნიზონები აფხაზეთის შუაგულშიც ჩადგნენ. შემოსეულ დამპყრობელთა წინააღმდეგ დასავლეთ საქართველოში ძლიერი სახალხო ბრძოლა გაჩაღდა. "ქართველი ხალხის შემოქმედებითი ენერგია XVI-XVII სს. თითქმის მთლიანად ამ საფრთხისა და ამის მსგავს სხვა საფრთხეთა წინააღმდეგ სამკვდრო-სასიცოცხლო ბრძოლამ შეიწირა, მაგრამ არც XIX საუკუნე იყო საქართველოსთვის ამ მხრივ ნიაკვეთილი" [55, გვ. 280].

ოსმალური აგრესიის წარმატება განპირობებული იყო აფხაზეთის საშინაო მდგომარეობით. მთელი XVII-XVIII სს. აფხაზეთი დაყოფილი იყო ფეოდალური ტიპის საგანმგებლო ერთეულებად. ქელეშ-ბეგს ერქვა აფხაზეთის მთავარი, მაგრამ მისი უფლებები შიდა აფხაზეთზე ვრცელდებოდა; სამურზაყანოს განაგებდა ლევან შარვაშიძე; ზუფუს ზურაბ შარვაშიძე; შუა აფხაზეთს - ბექირ-ბეი შარვაშიძე. XVIII ს-ში საქართველო იდგა ალტერნატივის წინაშე: ოსმალეთის ან ირანის მსხვერპლი უნდა გამხდარიყო ანდა შესულიყო რუსეთის მფარველობის ქვეშ. ეს უკანასკნელი იყო ნაკლები ბოროტება" [159, გვ. 97; 103].

თავის მხრივ, XVIII ს-ის მიწურულს საქართველო რუსეთის დიდი ყურადღების საგანი გახდა. რუსეთი ამ დროს უკვე რეალურ ნაბიჯებს დგამდა ამიერკავკასიის სრული დაუფლებისათვის. "თუ კავკასია მთლიანად ჭირდებოდა ცარიზმს, როგორც ფორპოსტი შაჰის ირანის თუ სულთნის ოსმალეთის წინააღმდეგ საბრძოლველად, მაშინ აფხაზეთს დასაყრდენ პუნქტად გაიხდიდა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე" [106, გვ. 3].

აფხაზეთის სამთავროსგან განსხვავებით სამურზაყანო ნაადრევად შევიდა რუსეთის მფარველობის ქვეშ, სამეგრელოს სამთავროს კვალდაკვალ. ეს მოხდა 1805 წ. ივლისში, ბანძას. "ჩვენ ქვემოთ ხელის მომწერნი, აფხაზის თავადნი, სამურზაყანოს მპყრობელნი შემოვედით ყმად ჩვენის ქვეყნით და თავადაზნაურობით მის იმპერატორობის დიდებულებისა ყოვლად უმოწყალესისა რუსთა ხელმწიფისა, როგორც ყოვლად უმოწყალესი ხელმწიფისა ყმა ვიმყოფებით, აგრეთვე სამეგრელიოს თვითმპყრობელი ლევან დადიანისა, რადგანაც ჩვენ ჩვენის ქვეყნით ძველადგან ვყოფილვართ სამეგრელიოს თვითმპყრობელი თავად დადიანისა". ხელს აწერენ შარვაშიძე ლევან და

შარვაშიძე მანუჩარ [152, გვ. 527]. როდესაც დასავლეთ საქართველოს მიმართ თვითმპყრობელობის პოლიტიკას ვეხებით უნდა გვახსოვდეს, რომ “სამეგრელოს თავდაპირველი შეერთება მარტო დადიანთა ერთგულებამ არ განაპირობა (უეჭველია ამასაც გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა). საქმე იმაშია, რომ ყველაზე პირდაპირ ეს შავი ზღვის პრობლემას შეესაბამებოდა” [54, გვ.133].

აფხაზეთის შემოერთებაში სამეგრელოს მთავრის მეტისმეტი აქტიურობა იმიტაც აიხსნებოდა, რომ მთავარი ამ გზით ფიქრობდა თავისი დაკარგული ბატონობის აღდგენას სამურზაყანოზე, რომელიც დადიან-შარვაშიძეს შორის საცილობელ რაიონს წარმოადგენდა. 1804-1805 წწ. რუსეთის მთავრობას აფხაზეთის მიმართულებით ერთგვარი წარმატება მაინც ჰქონდა. “ოსმალეთისა და ქელეშ-ბეი შარვაშიძის გავლენისაგან გამოთიშულ იქნა სამურზაყანო, რომელიც სამეგრელოს “შეუერთდა”. ეს შეერთება გაფორმდა სამურზაყანოს მფლობელ თავადების მანუჩარ და ლევან შარვაშიძეების ვასალური დამოკიდებულებით დადიანისადმი. ასეთი გზით, რუსეთმა თავისი ბატონობის სფერო მდ. ენგურიდან მდ. ლალიძგამდე გაავრცელა” [115, გვ. 214-215].

ლევან გრიგოლის ძე დადიანი, ოდიშის მთავარი იყო რუსეთის ცარიზმის იშვიათი ყურმოჭრილი ყმა. ეს გარემოება ოდიშის მთავარმა მოინდომა გამოეყენებინა სამურზაყანოს შემოსამტკიცებლად... იგი 1809 წ. შევიდა სამურზაყანოში და ამ მხარის გამგეობა თავის სიძეს მანუჩარ სოლომონის ძე შარვაშიძეს მიანდო; რუსებმა მანუჩარს პოლკოვნიკის ჩინი უბოძეს. ეს მანუჩარი იყო დიდად მოძალადე ადამიანი, თავისი 15 კაცისაგან შემდგარი ამალით დაძრწოდა თავის სამფლობელოში [116, გვ. 129]. მანუჩარ შარვაშიძემ ლევან V დადიანის დახმარებით, ძმების ლევან და ბეჟან შარვაშიძეების მამულები მიიტაცა და სამურზაყანოს მფლობელი გახდა [117, გვ. 3]. დესპოტიზმით გამორჩეული სამურზაყანოს მმართველი 1813 წ. მოკლეს. “ხოლო ძე ლეონ შარვაშიძისა ხუტუნია და სიძე დადიანისა მანუჩარ სოლომონის ძე შურობდნენ ერთმანეთში და იყვნენ ერთმანეთისა ბიძაშვილნი და ღამესა ამას ყოფნასა ჩვენსა ბედისა, შემოუჩინა ხუტუნიათ კაცი მანუჩარ შარვაშიძესა და მიძინარესა სახლსა შინა შეეპარნენ და დასცეს ხანჯალი

მძინარეს და მოკლეს" [90, გვ. 203]. ამის შემდეგ ლევან დადიანმა მანუჩარის შვილების - დიმიტრისა და ალექსან-დრეს მეურვეობა თვით იკისრა და სამურზაყანოს მმართველობაც დაიწემა. "1814 წ. შემდეგ 1832 წლამდის მანუჩარის შვილები ახერხებდნენ ქვეყნის გამგეობას, შემდეგ კი - ლევან დადიანის ცდებით მანუჩარის მემკვიდრეები გადაშენდნენ" [118, გვ. 28].

ჟაკ ფრანსუა გამბა, რომელმაც 1819-1824 წწ. იმოგზაურა საქართველოში, სამურზაყანოსაც ეხება. კერძოდ, "იგი დადიანების სახელმწიფოს ნაწილს შეადგენს, მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ იგი არც ერთ ხელისუფლებას არ ემორჩილებათ" [119, გვ. 112-113]. 1813-1840 წწ. სამურზაყანო ლევან V დადიანს ექვემდებარებოდა. ამიტომ არ მიაკუთვნებს დ. მონპერე სამურზაყანოელებს აფხაზებს, რადგან "ისინი სამეგრელოს მთავარ დადიანების ძალაუფლების ქვეშ იმყოფებოდნენ" [151, გვ. 123]. დადიანი ფლობდა სვანეთისა და აფხაზეთის ნაწილს, მაგრამ "მისი ძალაუფლება ძლიერ სუსტად იყო განმტკიცებული" [152, გვ. 408]. სხვა ცნობით, სამურზაყანო დასახლებული იყო იმერეთიდან, სამეგრელოდან და გურიიდან გადმოსახლებულებით, რომლებიც "სამეგრელოს მთავარ დადიანებს ექვემდებარებოდნენ, თუმცა მათი ძალაუფლება არ იყო მყარი" [161, გვ. 125].

არც XVIII ს-ის დასასრულს ცნობდნენ სამურზაყანოელები აფხაზეთის მთავრის ხელისუფლებას, ანდა ექვემდებარებოდნენ ნომინალურად [162, გვ. 149]. როგორც ჩანს, სამურზაყანოს მმართველები, სარგებლობდნენ რა სრული იმუნიტეტით, თავიანთ საშინაო და საგარეო პოლიტიკას ყველასგან სავსებით დამოუკიდებლად ატარებდნენ [159, გვ. 63].

ალსანიშნავია, რომ 1825-1826 წწ. ადგილი ჰქონია აფხაზების თავდასხმას სამეგრელოზე. ამ პერიოდში საქართველოში იმყოფებოდა ე. ვიხვალდის ექსპედიცია. იგი ზუგდიდში თავადმა დადიანმა მიიღო. ამ უკანასკნელს უთქვამს, რომ "გაემგზავრა აფხაზების მოსაგერიებლად, რომლებიც შეიჭრნენ მის სამფლობელოში და როცა მისი ჩამოსვლა შეიტყვეს, მაშინვე გაიქცნენ მთებში" [120, გვ. 13] საინტერესოა, აფხაზები სამურზაყანოში შეიჭრნენ თუ უშუალოდ სამეგრელოში, მაგრამ ამაზე არაფერია ნათქვამი. მოგვიანებით, აფხაზეთის მთავრის მიხეილ შარვაშიძის უკმაყოფილების განსაკუთრებულ წყაროს

წარმოადგენდა სამურზაყანოს საკითხი. კავკასიის უმაღლესმა ხელისუფლებამ ეს მხარე XIX ს-ის დასაწყისიდანვე დადიანთა სამფლობელოს მიათვალა, მაშინ როცა შარვაშიძეები სამურზაყანოს უყურებდნენ, როგორც აფხაზეთის ნაწილსა და თავის კუთვნილებას. როდესაც 1840 წელს სამურზაყანო ჩამოართვეს დადიანებსაც და იქ უშუალო რუსული მმართველობა დამყარდა, მიხეილი მაინც უკმაყოფილო დარჩა. დადიანის მიერ მთავრობისაგან სამურზაყანოსათვის საზღაურის მიღებამ, იმდენად შეურაცყო აფხაზეთის მთავარი, რომ მან ზოგიერთი სხვა ფაქტის ზეგავლენითაც თავისი პროტესტი სამთავრო უფლებებზე უარის თქმით გამოხატა” [46, გვ. 8].

აფხაზეთის ისტორიაში მნიშვნელოვანი მოვლენაა 1855 წ. 25 ოქტომბრის ცნობილი ენგურის ბრძოლა, ომერ ფაშას წინააღმდეგ, რომელმაც 40 ათასიანი კორპუსი გადმოიყვანა აფხაზეთში. 25 ოქტომბერს მტერი მდ. ენგურს მოადგა. 1855 წ. შემოდგომა მეტად გვალვიანი იყო, ენგური დაჰატარავდა და ფონს გასვლა შეუძლებოდა. საბოლოოდ, მთელი სამეგრელო ომერ ფაშას დარჩა. სამეგრელოს მოსაზღვრე სამურზაყანო ოსმალეთის საფაშალიყოდ გადაიქცა. ფაშად დანიშნულ იქნა რუსეთის მხედრობის გენერალ-ლეიტენანტი კაცი მარღანია, რომელიც ოსმალების მხარეს გადავიდა. ამან სამურზაყანოელებს თავი მოუყარა ენგურის ნაპირას, სოფ. ჭუბურხინჯში და გამოუცხადა, ამიერიდან ოსმალეთის ქვეშევრდომებად ირიცხებით და ვალდებულნი ხართ თითოეულმა სოფელმა თითო ძროხა იხადოთ და ჯარისათვის ოსმალების ბანაკში მიიყვანოთ; ისევე როგორც სამურზაყანოს სხვა თავადები, კაცი მარღანია აფხაზეთის მთავრის გავლენის ქვეშ იყო. ხოლო მთავარმა მეგობრული განწყობილება დაიჭირა ომერ ფაშასთან, როგორც კი სოხუმში მოვიდა” [121, გვ. 33]. სწორედ გადამწყვეტ ბრძოლაში, როგორიცაა ენგურის ცნობილი ბრძოლა, მტერს პირველი ეკვეთა სამურზაყანოს მილიცია, აფხაზი პოდპოლკოვნიკი ს. ზვანბას მეთაურობით, რომელიც ბრძოლის ველზე დაეცა. “მტერმა დიდი დანაკლისი განიცადა. აქაურ მცხოვრებთ დღემდე ახსოვთ მინდორი, სადაც ათასზე მეტი მკვდარი ეყარა და ამდენივე წყალმა წაიღო” [121, გვ. 21]. ხალხმა ამ ადგილს “ნალიმა” შეარქვა.

ენგურის ბრძოლაში თავი ისახელა სამურზაყანოს მილიციამ, რისთვისაც რუსეთის იმპერატორმა ალექსანდრე II-მ გამოუგზავნა დროშა წარწერით "სამურზაყანოელთა მამაცობისათვის". სამურზაყანოს ცენტრი მაშინ სოფ. ოქუმი იყო და ეს დროშაც, როგორც სამურზაყანოელთა გმირობისა და მამაცობის რელიქვია, ოქუმის ეკლესიაში ინახებოდა. "როცა ოქუმის ეკლესია დაუნგრევიათ, დროშაც მაშინ დაუწვიათ. ნაპოვნია დროშის ტარი, რომელიც ბოლო დრომდე გალის რაიონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში იყო" [122, გვ. 2].

პირველად საკითხი აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების შესახებ 1856 წ. აღძრა მთავარმართებელმა გენ. მურავიოვმა. მისი აზრით, მიხეილი გადაყენებული უნდა ყოფილიყო მმართველობისაგან და გაგზავნილიყო რომელიმე შორეულ გუბერნიაში. საბაბად იყო, მიხეილის "ღალატი" რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს. "1853-1856 წწ. ოფიციალური დოკუმენტებიდანაც კი ჩანს, რომ ეს ღალატი შეთხზული ამბავია. პირიქით, ამ ომის დროს, აფხაზეთის მთავარმა დიდი დახმარება გაუწია რუსეთის სარდლობას" [46, გვ. 9]. 1864 წ. გაუქმებულ იქნა აფხაზეთის სამთავროც. აფხაზები მთავრობამ მოღალატეებად გამოაცხადა და განურჩევლად ყველას თურქეთისაკენ ურჩენეს გზა. მათ აუკრძალეს სამშობლოში დაბრუნება, ხოლო ვინც გადასახლებას გადაურჩა, ისინი მეფის წინაშე დამნაშავეებად გამოაცხადეს. "თვით სახელწოდება "აფხაზეთი" ხმარებიდან ამოიღეს, ქვეყანას სოხუმის ოლქი უწოდეს, ხოლო აფხაზები მშობლიური მიწის დროებით მცხოვრებლებად გამოაცხადეს" [147, გვ. 155]. 1867 წ. სამხედრო პირთა მიერ შედგენილი დოკუმენტის მიხედვით, გულრიფშის, სოხუმის, ოჩამჩირის და გუდაუთის რაიონში, 60-ზე მეტი სოფელია მოხსენიებული, სადაც ძალდატანებითი გადასახლების შემდეგ, მოსახლეობა მინიმუმამდე შემცირდა, ხოლო ზოგიერთში არც ერთი აფხაზური ოჯახი არ დარჩენილა [123, გვ. 11] ემიგრაცია (მუჰაჯირობა) არ შეხებია აფხაზეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილს (ყოფ. სამურზაყანო), სადაც ძველთაგანვე ცხოვრობს ქართული მოსახლეობა [124, გვ. 60].

რუსეთის მთავრობა მთელ თავის პოლიტიკას შავი ზღვის ადგილობრივ მკვიდრთა, განსაკუთრებით კი - ქართველთა საწინააღმდეგოდ აწარმოებდა. რუსეთის მთავრობა საქართვე-

ლოს დამოუკიდებლობის მოსპობისთანავე, “ერთის მხრივ - სომეხ მოხელეთა დაწინაურებით, მეორეს მხრივ, რუს ნასაღდათართა დასახლებით, ქართველთა ინტერესების შელახვასა და მიწა-წყლის ეთნოგრაფიულად აჭრელებით ქართველთა მოსალოდნელი პოლიტიკური მოძრაობისაგან უზრუნველყოფას ცდილობდა” [125, გვ. 8]. აფხაზებსაც თავიანთ სამშობლოში არ ჰქონდათ უფლება, სადაც უნდოდათ იქ დასახლებულიყვნენ. მაგ: ეკრძალებოდათ მათ დასახლება ზღვის სანაპიროს ახლოს, აგრეთვე მთიან ზოლზე, “რათა კავშირი არ ჰქონოდათ ჩრდილო კავკასიელ მთიელებთან” [163, გვ. 41]. ამან და ბევრმა სხვა უსამართლობამ აფხაზებს წარმოათქმევინა მწარე ჭეშმარიტება: “ავი დედინაცვლის გერები ვართ” [126, გვ. 3].

1839 წ. აპრილში იმპერატორმა დაამტკიცა შავი ზღვის სანაპირო ხაზის მოწყობის გეგმა. ახალი დებულებით, რუსეთის შიდა გუბერნიებიდან გადმოსახლებულთ ოცდახუთი წლის განმავლობაში, ყოველგვარი გადასახადებისაგან ათავისუფლებდნენ და ყველანაირი საკუთრების შეძენის უფლებას აძლევდნენ [127, გვ. 56]. ამ გეგმის წყალობით, ქვეყნის შუაგულ თემებშიც კი - შეიქმნა მნიშვნელოვანი კომპაქტური დასახლება უცხოელი კოლონისტებისა [46, გვ. 7]. კოლონისტების საქმიანობით აღშფოთებული გ. შარვაშიძე, მათ “მაწანწალათაგანებს” ეძახდა, რომლითაც “სავსეა ჩვენი მხარე და რომელთაც ჩამოახეტებენ აქ (აფხაზეთში) ვითომდა კულტურის დასანერგად... მათ მიერ დღემდე შემოტანილი კულტურა გამოიხატება მხოლოდ ადგილობრივ მცხოვრებთათვის საუკუნოობით შერჩეული მიწა-წყლის წატაცებაში, რომ უსახლკარო უცხოელებს დაურიგონ...” [128, გვ. 155].

ამასთანავე, რუსეთის მეფის მთავრობამ არარუს ხალხებს სრულიად დაუკარგა ეროვნული სახელწოდება და ყველას დაარქვა “ინოროდცები” (უცხო ტომები); “ველიკორუსი” შოვინისტები იმდენად ამცირებდნენ არა რუს ხალხებს, რომ “მათ ენას ძაღლის ენას ეძახდნენ და თუ ოფიციალურად დასჭირდებოდათ რომელიმე არა რუსული ენის დასახელება, მას ენას კი არ უწოდებდნენ, არამედ კილოს” [129, გვ. 5; 8].

გასათვალისწინებელია ისიც, რომ რუსებმა მეტად დააყოვნეს კავკასიის აქეთ გადმოსვლა. “ამაოდ უხმოზდა

ერეკლე მეორე თავის სუვერენს. ვინ იცის, იქნებ გუდოვიჩებსაც (კავკასიის მთავარ-სარდალი) “უქართველო საქართველო” უფრო მოსდიოდათ თვალში” [130, გვ. 18-19].

აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების პროცესი და მთელი რიგი რეფორმები რუსეთმა ისე უხეშად გაატარა, რომ 1866 წ. მთელი აფხაზეთი აჯანყებამ მოიცვა. ხოლო ლიხნის აჯანყების შემდეგ, იმპერატორმა ალექსანდრე მეორემ 1866 წ. 11 აგვისტოს, დაამტკიცა დადგენილება აფხაზეთში “ადმინისტრაციული გარდაქმნების” შესახებ. “გაუქმდა წებელდის და სამურზაყანოს საპრისტავოები. შეიცვალა წინანდელი სამხედრო ოლქები და სოხუმის სამხედრო განყოფილების შემადგენლობაში ახალი ოლქები (ბიჭვინთის, წებელდის, დრანდის და ოქუმის), შეიქმნა. ორი წლის შემდეგ, ისევ გატარდა ადმინისტრაციული რეფორმა. სოხუმის სამხედრო განყოფილება 1868 წ. 27 მაისიდან, შედგებოდა ბიჭვინთისა და ოჩამჩირის ოლქებისაგან, რომელიც თავის მხრივ იყოფოდა უბნებად. კერძოდ, ბიჭვინთის-გუდაუთისა და გუმისთის უბნებისაგან, ხოლო ოჩამჩირის – კოდორისა და სამურზაყანოს უბნებისაგან” [164, გვ. 32].

თავდაპირველად, საქართველოს ზღვისპირა პროვინციებზე სამხედრო ზედამხედველობის გაძლიერების მიზნით, გაგრძელებულ იქნა XIX ს-ის 30-იანი წლების შუა ხანებში დაარსებული ე. წ. “შავი ზღვის სანაპირო ხაზი” და 1839 წ. შეიქმნა ამ ხაზის მესამე, ხოლო 1842 წ. - მეოთხე განყოფილება. აფხაზეთის მთავარი “მესამე განყოფილების,” ხოლო სამეგრელოს მთავარი, “მეოთხე განყოფილების” უფროსის სამხედრო განმგებლობაში მოექცა [131, გვ.15]. 1840 წ. ჩამოყალიბებული სამურზაყანოს საპრისტავო ექვემდებარებოდა ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორს. როგორც ჩანს, XIX ს. მანძილზე რამდენჯერმე შეიცვალა აფხაზეთის შიდა ადმინისტრაციული დაყოფა. “1883 წ. აფხაზეთმა შეწყვიტა არსებობა, როგორც ცალკე ადმინისტრაციულმა ერთეულმა. გადავიდა სამოქალაქო მმართველობაზე და სოხუმის ოლქის სახელწოდებით, ქუთაისის გუბერნიის შემადგენლობაში შევიდა,” [147, გვ. 148]. სოხუმის ოლქი ქუთაისის გუბერნიის შემადგენლობაში მთელი ოცი წლის მანძილზე იმყოფებოდა. ამ ხნის განმავლობაში, სოხუმის ოლქში მმართველობის საქმე მნიშვნელოვნად განვითარდა. გაუმჯო-

ბესდა მხარის ეკონომიკური მდგომარეობა და ქვეყანა დასავლეთ საქართველოს შიდა რეგიონებს მჭიდროდ დაუკავშირდა. სწორედ ეს გარემოება არ მოეწონათ მეფის რუსეთის მოხელეებს და გადაწყვიტეს სოხუმის ოლქი ქუთაისის გუბერნიისათვის ჩამოეშორებინათ [132, გვ. 140]. რუსეთის მთავრობა მუდამ იმის ცდაში იყო, რომ ქართველები და აფხაზები ერთმანეთს მოშორებოდნენ. ამიტომ იყო, რომ სამურზაყანო ქუთაისის გუბერნიის სამეგრელო-სენაკის მაზრას ჩამოაჭრეს და აფხაზეთს მიაკუთვნეს. "აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების შემდეგ (1864 წ.), სამურზაყანო სოხუმის სამხედრო განყოფილებაში შეიყვანეს. თვით აფხაზეთისთვის საუკეთესო და კულტურისათვის ყველაზე უფრო გამოსადეგი და ჯანსაღი ჩრდილო ნაწილი, სოჭის ოლქი კი – ჩამოაცილეს და ჩერქეზეთის ძვლებზე ნაშენებ რუსულ "ჩერნომორის" გუბერნიას მიაწერეს" [133, გვ. 3]. მიუხედავად იმისა, რომ 1907 წ. 17 მარტის დადგენილებით, სოხუმის ოლქი ქუთაისის გუბერნიის შემადგენლობიდან გამოჰყვეს, მაგრამ ქართულ-აფხაზური ინტელიგენციის წინააღმდეგობის შედეგად, შავი ზღვის-პირეთის გუბერნიას ვერ გადასცეს, ვერ შეძლეს საქართველოდან საბოლოოდ ჩამოეცილებინათ [132, გვ.140].

სამურზაყანოს ჩამოყალიბებიდან 1840 წლამდე, მისი ცენტრი იყო სოფ. ბეღია. 1840 წლიდან 1906 წლამდე კი - სოფ. ოქუმი. 1906 წ. ცენტრი გახდა მეორე გალი (დღევანდელი ქ. გალი). 1917 წლამდე სამურზაყანოს უბანი ეწოდებოდა. 1917 წ. -დან 1925 წლამდე - სამურზაყანოს მაზრა, რომელიც 1925 წ. გალის მაზრით შეიცვალა. 1929 წ. ეწოდა გალის რაიონი. 1932 წ. გალი რაიონული დაქვემდებარების ქალაქი გახდა. მასში შედიოდა ქ. გალი და 24 სასოფლო გამგეობა, 90 სოფლით.

ისტორიული სამურზაყანოს შედარებით მცირე მონაკვეთი შედის ოჩამჩირის (სოფ. ილორი, ოხურეი, აგუბედია, რეკა), აგრეთვე წალენჯიხის (სოფ. ფახულანი, ჭალე, მუჟავა), ზუგდიდის (სოფ. განარჯიის მუხური) რაიონებში. ბოლო დროინდელი მოვლენების (ქართულ-აფხაზური კონფლიქტის) შემდეგ, აფხაზეთის თვითგამოცხადებულმა ხელისუფლებამ, ახალი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დაყოფით, კიდევ ერთხელ შეამცირა ყოფილი სამურზაყანოს ტერიტორია და გარკვეული სოფლები ოჩამჩირის (სოფ. აჩიგვარა და შემე-

ლეთი) და ტყვარჩელის (სოფლები: რეჩხი, ღუმურიში, I გალი, წარჩე, მუხური, ოქუმი, ბედია) რაიონებს მიაკუთვნა.

უეჭველია, რომ აფხაზეთში დატრიალებულ მოვლენებს მკვეთრად გამოკვეთილი ეთნიკური წმენდის სახე აქვს, ხოლო სადამსჯელო ოპერაციები ამჟამადაც გრძელდება. თანამედროვე აფხაზურ-ქართული კონფლიქტი არ არის ისტორიული, არამედ თავს მოხვეული და ინსპირირებულია მტრული ძალების მიერ, რომელმაც მდ. ენგურზე თავისი “სამშვიდობო” ძალები დააყენა. მიუხედავად, აგრესიული ოსმალეთის მრავალწლოვანი ბატონობისა, აფხაზეთი არ მოწყვეტილა ქართულ პოლიტიკურ თუ კულტურულ ცხოვრებას. ამ ერთობის მოსპობა რუსეთმა XX ს. დასასრულს შესძლო. “ველიკორუსული იმპერიული გეგმა იმის ნათელი მოწმობაა, რომ საქართველოს მიწა-წყლის შეკვეცის ავბედით პროცესს ჯერაც არ დასმია წერტილი. რუსეთის დიდმპყრობელურ ზრახვებთან შეწინააღმდეგების გამო დარბეული და რუსული ექსპანსიონიზმის კალთაში მოწიფული ოსი და აფხაზი სეპარატისტების სისხლიანი ბაკქანალიებით შეძრწუნებული ქვეყანა კვლავ დგას ახალი ტერიტორიების (დახლ. 11,0 ათასი კვ.მ. ანუ საქართველოს აწინდელი ტერიტორიის 16 პროცენტი) დაკარგვის რეალური საფრთხის წინაშე” [134, გვ. 12]. გავიხსენოთ, ლორეს, საინგილოს დაკარგული ტერიტორიები. “დარწმუნებული უნდა ვიყოთ, თუ საქართველოს სანაპიროებზე გამოცხადდა სხვა ერის სუვერენობა, აქ საგანგებოდ გაძლიერებული იქნება მათი კოლონიზაცია. ასე, რომ ეს ოლქები საბოლოოდ დაკარგულად უნდა ჩაითვალოს” [135, გვ. 2-3]. ეს გარემოება საქართველოს მტრებსაც ესმოდათ და ამიტომ არაერთხელ ყოფილა, რომ “ჩვენი ქვეყნის ამა თუ იმ მონაპირე კუთხის დაჭერა და ჩამოშორება უცდიათ” [136, გვ. 3]. აღნიშნული რუსეთის მმართველ წრეებს კარგად ჰქონდათ გათვალისწინებული და ეხლაც კარგად იციან, “რა დიდი მნიშვნელობა აქვს ტერიტორიას ეროვნულ საკითხში და ერის გათვიცნობიერების საკითხში. ერი დაქსაქსული, ერი დაფანტული, ერი მოკლებული მტკიცე საფუძველს, რომელსაც იძლევა ტერიტორია, არავითარ საფრთხეს არ წარმოადგენს, იმ პოლიტიკისათვის, რომელსაც აწარმოებს გაბატონებული ბიუროკრატია” [137, გვ. 2].

XX ს-ის დასასრულს, ეთნოკონფლიქტების გაჩაღებას საფუძვლად აქვს (გარდა იარაღის გასაღებისა), დამოუკიდებლობის გზაზე დამდგარი ქვეყნების დაშინება და რუსეთის ფედერაციის ინტერესებისა და გავლენის ქვეშ მოქცევის პოლიტიკა. “რიგ შემთხვევაში მათი სახელმწიფო საზღვრების შიგნით მოქცეული ტერიტორიების ფაქტიური ანექსია და ოკუპაცია იქ განლაგებული უფასო სამხედრო ბაზების საშუალებით. ასე მოხდა საქართველოსა და აზერბაიჯანის მიმართ. მაგრამ რა გამოიწვია ეთნოკონფლიქტებმა? ვინ ისარგებლა ამით? - ამით ისარგებლეს მხოლოდ იარაღის გამსაღებლებმა და არა ხალხმა და სახელმწიფოებმა” [138, გვ. 11].

თანამედროვე აფხაზურ-ქართული კონფლიქტის მოსაგვარებლად უნდა ჩაებას ახალი ძალა, როგორც უწინ, რომლის სახელი ერის ზნეობრივი ურყეობაა. “როგორც საჭურველი იყო დასაბამიდან საშუალება, რომლითაც ერი, მტრისაგან იცავდა თავს, ასევე არანაკლებ იფარავდა მას დამარცხებისა და განადგურებისაგან წეს-ჩვეულება. თუ იარაღის დაგდება ერს უქადდა დამცირებას და დამონებას, წესისა და ჩვეულებათა დაკარგვა სულიერ და მორალურ დაცემას და ბოლოს აღგვას პირისაგან მიწისა. სხვა მრავალ მიზეზთა შორის, ერთი უმთავრესი მიზეზთაგანი ჩვენი გადარჩენისა ის იყო უთუოდ, რომ მრისხანე და ულმობელ ხანაშიაც უტყუარად და გადაუხვევლად იცავდა ქართველი თავის წესსა და ჩვევებს, გამომდინარე მისი დიადი წარსულიდან” [139, გვ.1]. ინტერესმოკლებული არ იქნება რუხის ომთან დაკავშირებული გადმოცემა, რომელიც ქართველ-აფხაზთა ცხოვრების საერთო წესს, ქცევის ეტიკეტით გამოხატავს. “რუხის ციხესთან ომი ყოფილა ოდესღაც. გაღმა ქართველები მდგარან, გამოღმა აფხაზები და თათრები. დიდხანს უტრიალეს თურმე ქართველებმა რუხის ციხეს. მერე ფალავნურ ბრძოლაზე გადასულან. ქართველებს ვინმე ჩოლოყაშვილი გამოუშვიათ, აფხაზებს ვიღაც ემხვარი. ჩოლოყაშვილი ჭაღარა კაცი ყოფილა, ემხვარი უწვერული ჭაბუკი. სწორედ აქ სადაც ჩვენი ბორანია, შეხვდნენ ერთმანეთს თურმე ისინი. ემხვარი ეკვეთა პირველი და ხმლის ამოღება მოასწრო. - რას უცდი ჭაბუკო? - შესძახა ჩოლოყაშვილმა, - უფროსისაგან პირველ მოქნევას ველიო. ორი-

ვენი ურთიერთს გადახვევიან და იმ დღიდან დამეგობრებულან” [140, გვ. 37].

რუხთან (1780 წ.) დაპირისპირებული ძალების შემადგენლობა წააგავდა 1992-1993 წწ. ქართულ-აფხაზურ ომში მონაწილე სამხედრო ფორმირებების ეთნიკურ სტრუქტურას, მაგრამ მთავარია ის, რომ “რუხთან მებრძოლი აფხაზები და ქართველი ფეოდალები ერთ კულტურულ-ისტორიული სამყაროს წარმომადგენლები იყვნენ, რომელთანაც ახლო იყო ჩრდილოკავკასიელი ხალხების არისტოკრატია” [141, გვ. 92] მიუხედავად აზრთა სხვადასხვაობისა, ტრადიციული გრძნობა ამ ორ ხალხს შორის მხოლოდ ურთიერთ კავშირში შეიძლება აღდგეს [142, გვ. 3].

ამგვარად, XVII ს-ის დასასრულიდან, მდინარე ენგური იქცა სამეგრელოსა და აფხაზეთის სამთავროებს შორის მუდმივ საზღვრად. მოგვიანებით, ცალკე პოლიტიკურ-ეკონომიურ ერთეულად ჩამოყალიბდა, რომელსაც სამურზაყანო ეწოდა და ვრცელდებოდა მდ. ენგურიდან მდ. ღალიძგამდე. სამეგრელოს სამთავროს მესვეურებმა ვერ შეძლეს დაკარგული ტერიტორიის დაბრუნება, მაგრამ მათი ძალისხმევის შედეგად, აქ ქართული მოსახლეობა აფხაზურით არ შეიცვალა და არც მაჰმადიანობა გავრცელდა. მიუხედავად ამისა, სამურზაყანო სამეგრელოსა და აფხაზეთს შორის სადავო ტერიტორიად ითვლებოდა და შესაბამისად მათი გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა. თუმცა სამურზაყანოს მმართველი შარვაშიძეები დამოუკიდებელ საშინაო და საგარეო პოლიტიკას ატარებდნენ. მხარე ბოლომდე დარჩა ქართველებით დასახლებულ რეგიონად. აქაური ეთნიკური სურათი ვერ შეიცვალა XVII ს-ში აფხაზების ჩამოსახლებამ და გადაურჩა დენაცი-ონალიზაციასაც.

დემოგრაფიული პროცესების მეცნიერული შესწავლის აუცილებელი პირობაა განისაზღვროს ტერიტორია, რომლის ფარგლებშიც მიმდინარეობს განსახილველი მოვლენები.

ისტორიული სამურზაყანოს, როგორც ცალკე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ერთეულის საზღვრები ყველასათვის ცნობილია, სადაო არც მისი მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობაა, მაგრამ წარსულში ამაზე ცხარედ კამათობდნენ. მეტი სიცხადისთვის საჭიროა აფხაზეთის მოსახლეობის შემადგენლობას გადავხედოთ, რომელიც პ. ინგოროყვამ ექვს გეოგრაფიულ ერთეულად დაანაწევრა და დასძინა, რომ “გარდა ამისა, აქვე შედიოდა კიდევ ერთი პროვინცია, რომელიც თუმცა არ შეადგენდა აფხაზეთის მხარეთა უშუალო ნაწილს, მაგრამ ერთხანად დაკავშირებული ყოფილა აფხაზეთთან. ეს არის მხარე, რომელიც მდებარეობდა აფხაზეთსა და შიდა ეგრისის შორის, რომელსაც ძველ ქართულ მატყიანეებში ეწოდება ეგრისწყალსა და კლისურას შუა ქვეყანა” [1, გვ. 127] ეგრისწყალს მკვლევართა ერთი ნაწილი მდ. ენგურთან აიგივებს, ზოგი თვლის, რომ მდ. ლალიძგას შეესაბამება. კლისურა იგივე კელასურია. მკვლევარი ასკვნის, რომ ამ ბუფერული ზონის ტერიტორია აფხაზეთთან ხანმოკლე დროით მხოლოდ პოლიტიკურად ყოფილა დაკავშირებული, რომელიც VI–VII სს. არ გასცილებია. აღნიშნული ზონა “მთელი ანტიკური ხანის მანძილზე, ვიდრე V საუკუნემდე საკუთრივ ეგრისის ნაწილს შეადგენდა. ამ ტერიტორიაზე ეგრისწყალიდან ვიდრე კელასურამდე მოსახლეობდნენ ეგრისელნი, - მეგრელ - ლაზნი” [1, გვ. 127].

მართალია, ეგრისწყალს მდ. ენგურთან აიგივებენ, ზემოაღნიშნული კი - შეეხებოდა ეგრისწყალსა (ანუ ლალიძგასა) და კელასურს შორის მიმდინარე მოვლენებს. სამურზაყანო გულისხმობს მდ. ენგურსა და ლალიძგას შორის მოქცეულ ტერიტორიას, მაშინ ცხადია, ეს “შუამდინარეთი” ისტორიულ “შიდა ეგრისის” საზღვრებში ექცევა და იმთავითვე არავითარი კავშირი არ ჰქონდა აფხაზეთთან. ბუნებრივია, აქ მხოლოდ და მხოლოდ ქართველები (ეგრისელები) მოსახლეობდნენ. სამწუხარ-

როდ, ასეთ ქართულ რეგიონსაც შეეხო ეთნიკური ცვლილებები, რომელიც გვიან ფეოდალური ხანის დანარჩენ საქართველოშიც დამახასიათებელ მოვლენად მოჩანს.

ასე გაგრძელდა მთელ შუა საუკუნეთა მანძილზე; ამ მხარის მოსახლეობა ქართულია. ეთნიკური ცვლილებები ამ კუთხეში XVII ს. II ნახევრიდან დაიწყო. XVI-XVII სს-ში ეს ეგრისწყალსა და კლისურას შორის ქვეყანა სავსებით მეგრულია (ქართული) და აფხაზური ენა მხოლოდ კოდორის დასავლეთით არის. უფრო მეტიც, ყოველთვის კარგად ჩანდა ამ ქვეყნის განსხვავებულობა აფხაზეთისგან [2, გვ. 573].

აფხაზეთის მიერ სტიქიურად ჩატარებული ეთნიკური წმენდის შემდეგ (XVII ს.) მდინარეებს კელასურსა და ენგურს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე, "ძველი მოსახლეობიდან მხოლოდ დაახლოებით 10-12% დარჩა. ეს მოსახლეობა თანდათანობით გაითქვიფა ახლად ჩამოსახლებულ აფხაზებში და გააფხაზდა. ასე რომ, დღევანდელი გულრიფშის, ოჩამჩირის და ტყვარჩელის რაიონებში ქართული (მეგრული) გვარის მატარებელი აფხაზები უმეტეს შემთხვევაში XVIII ს-ში გააფხაზებული ქართველების შთამომავლები არიან" [3, გვ. 223-224].

საერთოდ, გვიან ფეოდალურ პერიოდამდე ეთნიკური პროცესები საქართველოში აღმავალი ხაზით ვითარდებოდა. "ქართველი ერი (ერთიანი ქართული ეთნოსი) ინტენსიურად ისრუტავდა სხვადასხვა ეთნიკურ ერთეულებს. საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ, ქართველ ერში დაიწყო დებინტეგრაციული პროცესი, რასაც სხვადასხვა მიზეზები განაპირობებდა, რომლისგანაც გამოიყოფა ორი მომენტი; ა) ქართველთა საცხოვრისში უცხო ეთნიკურ ერთეულთა ჯგუფური შემოსახლებანი და შესაბამისად, ქვეყნის სხვადასხვა ნაწილში ეთნოდემოგრაფიული სიტუაციის შეცვლა; ბ) კონფესიური დებინტეგრაციული პროცესები განხორციელდა საქართველოს ჩრდილოეთ ნაწილში, სადაც XVI-XVII სს-დან მოსული უცხო ეთნოსების გარემოში ქართველთა გარკვეული ჯგუფები გააფხაზდნენ და გაოსდნენ. ასეთივე, ეთნოისტორიული პროცესების შედეგად ქვეყნის აღმოსავლეთ ნაწილში, ქართველები გალექდნენ" [4, გვ. 56].

ამავე დროს ქართველთა ერთი ნაწილი “თათრდება”, „ფრანგდება“, „სომხდება“. ეს პროცესი გაგრძელდა XIX ს., თუმცა ამავე საუკუნის ბოლოს დაიწყო კონსოლიდაციის პროცესი [5, გვ. 397].

XVII–XVIII სს-ის მიჯნაზე, ძირითადად მდინარეებს ენგურსა და ღალიძგას შორის მოთავსებულ ტერიტორიას ეწოდა სამურზაყანო, მაგრამ ცალკეული ავტორები, მდ. ენგურსა და მდ. ოხურეის განსაზღვრავენ სამურზაყანოს კუთვნილ ტერიტორიად. მათ შორის აღსანიშნავია ნ. ჯანაშიას (ჰამუთ-ბეის) მოსაზრება. “იყო დრო როცა აფხაზეთისათვის, მართლა შეგვეძლო აფხაზეთი გვეწოდა, როდესაც კავკასიის ეს კუთხე ქალაქ სოჩიდან (აფხაზ. შვაჩა) მოკიდებული მდ. ოხურეამდის და აქა-იქ სამურზაყანოშიაც აფხაზებით იყო დასახლებული” [6, გვ. 3] ა. ბერუე მდ. ოხურეის მონიშნავდა საზღვრად. კერძოდ, სამურზაყანოელებს უკავიათ აფხაზეთის სამხრეთით, შავი ზღვის სანაპირო, მდ. ოხურიდან ენგურამდე [200, გვ. 7]. მდ. ოხურის (ოხურეი) საზღვრად მიჩნევას მისი ეტიმოლოგიაც ამყარებს. ის წარმომდგარი უნდა იყოს მეგრულ ხურგისაგან, რაც მიჯნას ნიშნავს. აქედან ოხურგე-ოხური [7, გვ. 64]. გასათვალისწინებელია, XIX ს-ის ბოლოს (1883 წ.) სოხუმის ოლქის ადმინისტრაციულ მოწყობასთან დაკავშირებით, მისი უბნებად დაყოფა. ამის შემდეგ, “საზღვარი კოდორსა და სამურზაყანოს უბნებს შორის მდ. ღალიძგიდან მდ. ოხურიზე გადაიტანეს” [8, გვ. 181].

ამგვარად, ფაქტიურად ჩრდილოეთ საზღვრად უნდა მივიჩნიოთ მდ. ოხურის მარცხენა სანაპიროდან მდ. ცხენისწყლის მარჯვენა სანაპირომდე, სადაც გაბატონებულია მეგრული ენა, - წერდა ალ. ცაგარელი, ისევე როგორც მდ. ოხურეის მარჯვენა სანაპიროსა და მდ. ღალიძგის მარცხენა სანაპიროს შორის ბატონობს აფხაზური ენა; თუმცა თანამედროვე საზღვრად აბჟუასა (აფხაზეთი) და სამურზაყანო თუ ოდიშს (სამეგრელოს) შორის, ადგილობრივი მცხოვრებლები მდ. ღალიძგას მიიჩნევენ [201, გვ. VIII]. აქედან გამომდინარე, სამურზაყანოელები მეტყველებენ ნაწილობრივ აფხაზურ და ნაწილობრივ მეგრულ ენებზე. ცხოვრობენ მდ. ენგურის და ოხურეის სანაპირო ზოლის მიმართულებით [202, გვ. 265]. ასე მიაჩნდათ XIX ს-ის მკვლევრებს თუ მოგზაურებს, რასა-

კვირველია, არც ისე უსაფუძვლოდ. საქმე იმაშია, რომ XVIII ს. აზუისა (აფხაზეთი) და სამურზაყანოს მოსახლეობა ეთნიკურ-ენობრივი თვალსაზრისით გახდა ნარევი – აფხაზურ-მეგრული. “უკანასკნელი საუკუნენახევრის მანძილზე ორენოვნება შენარჩუნებულია მხოლოდ სამურზაყანოს ჩრდილო ნაწილში – ლალიძგა-ოხურეის შუამდინარეთში. ე. ი. ერთსა და იმავე მიკროობიექტს ორი სახელი მოეპოვება – მეგრული და აფხაზური. მისი გამოყენება ხდება თანაბარი ტოპონიმიკური სტატუსით. ენგურ-ოხურეის შუამდინარეთში (გალის რ.) გაიმარჯვა ქართულმა ენამ და მოსახლეობამ...” [9, გვ. 191-192]. ამის შედეგად, თანამედროვე ეთნიკურ-ტერიტორიული საზღვარი ეროვნებით აფხაზებსა და ქართველებს (ეთნო-გრაფიულ-ლინგვისტური თვალსაზრისით – მეგრელებს) შორის გადის მდ. ლალიძგის მარცხენა ნაპირას – ფოქეშის, რეკის, ოხურეის აგუბედიის თემების სოფლებში [10, გვ. 115]. აგუბედია (ქართ. გური ბედია) და მის ირგვლივ მდებარე სოფლები კოპიტი, სანარდო რეკა და სხვა, რომლებიც აფხაზებით იყო დასახლებული, XX ს-ის 30-იანი წლების ბოლოს ჩამოართვეს გალის რაიონს და ოჩამჩირეს მიაკუთვნეს [11, გვ. 13]. სწორედ ამით აიხსნება, რომ 1926 წ. აღწერის მონაცემებით, გალის მაზრაში აფხაზების რაოდენობა 12. 960 შეადგენდა. გარდა ამისა, “არაქართველი ეროვნებებიდან აქ სომეხი მხოლოდ 26 ადამიანი, ბერძენი 12, ხოლო რუსი-150 მოსახლე იყო. ძირითადად ცხოვრობდნენ ქართველები (მეგრელები)” [12, გვ. 130].

ამჟამად, მეგრული მეტყველება, - წერდა ა. ჩიქობავა, ცხენისწყლის დასავლეთით იწყება და მდ. ლალისძგამდისაა (სამურზაყანო) გავრცელებული [13, გვ. 365].

საერთოდ, რუსების მიერ 1864 წ. აფხაზეთის დაპყრობის დროისათვის, აფხაზეთის ამჟამინდელ ტერიტორიაზე მხოლოდ აფხაზები და ქართველები სახლობდნენ, რომლებიც იყენებდნენ სამ ენას: აფხაზურს, კოლხურსა და ქართულს. “ამათგან აფხაზური და კოლხური იხმარებოდა, როგორც ყოველდღიური ურთიერთობის, მშობლიური ენები მონოეთნიკურ გარემოში. ორივე ენის ცოდნა გავრცელებული იყო ძირითადად მამაკაცთა შორის, რადგან ეს ენები აფხაზთა და ქართველთა შორის ურთიერთობისთვისაც გამოიყენებოდა. ქართული ენა კი –

ასრულებდა სახელმწიფო ენის ფუნქციას. აფხაზთა გარუსების დაჩქარების მიზნით შეიქმნა აფხაზური ანბანი, საბოლოოდ რუსულ გრაფიკაზე დაყრდნობით; დაისვა საკითხი სამურზაყანოელ ქართველთა ვითომდა აფხაზობის შესახებ” [14, გვ. 66-67].

ისიც ცნობილია, რომ XIX ს-ში და XX ს. I ნახევარში საქართველოში მცხოვრებმა სხვადასხვა ერის წარმომადგენლებმა გაცილებით უფრო კარგად იცოდნენ ქართული ენა, ვიდრე ამჟამად. მაგ., 1926 წ. 8920 აფხაზი მშობლიურ ენად ქართულს თვლიდა, 1979 წ. კი - მხოლოდ 730 [15, გვ. 3]. ქართველებისაგან აფხაზების იზოლირება ცარიზმის რუსეთის ერთ-ერთი უმთავრესი საზრუნავი იყო. მით უმეტეს, აფხაზები თავდაპირველად არ ცდილობდნენ რუსეთთან დაახლოებას. მეფის რუსეთის ინტერესები მოითხოვდნენ, რომ “ტუზემცებში” აღძრულიყო მეფის რუსეთისადმი გულთბილი თანაგრძნობა. სწორედ ამან წარმოშვა საჭიროება შექმნილიყო აფხაზური დამწერლობა, შემოღებულიყო აფხაზური წიგნების ბეჭდვა, აფხაზური ენის სწავლა, რომლებიც გამოყენებული უნდა ყოფილიყვნენ, როგორც იარაღი “ხალხში გარკვეული აზრებისა და შეხედულებების გასავრცელებლად” [16, გვ. VI]. – წერდა მ. დელბა აფხაზური პოეზიის შესავალში, და ეს ეჭმიუტანელი სიმართლეა, ვინაიდან დაპყრობილ ერებისადმი ცარიზმის მიზნებს გაამართლებდა. რაც შეეხება საკითხის დასმას იმის შესახებ, რომ სამურზაყანოელები თითქოს აფხაზები იყვნენ, არაერთ მკვლევარს უცდია ამ ფაქტის დამტკიცება და გაბათილება. ამ მხრივ. ი. პანტიუხოვის მცდელობა იქცევს ყურადღებას, ანთროპოლოგიური ნიშან-თვისებებით განასხვავოს სამურზაყანოელები მეგრელებისაგან და აფხაზებისგანაც” [203, გვ. 2]. სამურზაყანოელების ამ ნიშნით გამოყოფა ყოველგვარ საფუძველს იყო მოკლებული, ვინაიდან მკვლევრებს არა თუ საქართველოს მოსახლეობა (ამ შემთხვევაში აფხაზების), არამედ “საქართველოსა და კავკასიის მოსახლეობის ანთროპოლოგიური ერთობა დიდი ხანია საეჭვოდ არ მიაჩნიათ” [204, გვ. 73-74]. საქართველოს თანამედროვე მოსახლეობაში სამი ძირითადი ლოკალური ტიპი გამოიყოფა: იბერიული, კოლხური და კავკასიონის, ხოლო ყველა ანთროპოლოგიური ვარიანტი (საქართველოში) წინააზიურ რასობრივ ტიპს განეკუთვნება.

მიუხედავად იმისა, “ახასიათებს თუ არა ცალკეულ მათგანს მეტ-ნაკლები განსხვავება მისგან” [17, გვ. 29]. უფრო კონკრეტულად, აფხაზები დასავლეთის ქართველებს ჰგვანან, იჩენენ ერთგვარ მსგავსებას ჩრდილო-კავკასიურ ჯგუფებთანაც. ყველაზე მეტი საფუძველია განვსაზღვროთ იგი, როგორც “ქვემოთხსენებული ტიპის ადგილობრივი და ეგებ გარდამავალი ვარიანტი, რომელშიაც გაერთიანებულია ჩრდილოკავკასიური და დასავლეთ ამიერკავკასიური ელემენტები” [18, გვ. 113-114]. ანთროპოლოგიური მონაცემები ადასტურებენ, რომ “აფხაზებს ისტორიული კავშირები შედარებით მეტი აქვთ ქართულ სამყაროსთან, ვიდრე ადიღეურთან. აფხაზების ეთნიკურ ისტორიაზე ადიღეურის გავლენა, ყველა შემთხვევაში გვიანდელი და მეორადი მოვლენაა” [205, გვ.194]. სინამდვილეში, ანთროპოლოგიურად ბზიფელი აფხაზები უფრო ახლო დგანან შავიზღვისპირულ ქართულ ჯგუფებთან, ვიდრე მათთან ენობრივად მონათესავე ადიღეელებთან. ამასთანავე, ანთროპოლოგიური ნიშნები გამოირჩევიან მემკვიდრეობითი სიმტკიცით და ისინი შეუდარებლად უფრო დიდხანს ინარჩუნებენ განმასხვავებელ თავისებურებებს, ვიდრე რომელიმე სხვა ნიშნები. მაგ., (ენობრივი, კულტურული, ეთნიკური) და სხვა [19, გვ. 7-8].

ი. პანტიუხოვის ნააზრევში უმთავრესია ის, რომ თითქოს თავდაპირველად სამურზაყანოელები აფხაზურად მეტყველებდნენ და “თავიან მეგრელებთან მეზობლობის შედეგად, ნელ-ნელა აფხაზური შეცვალა მეგრულმა ენამ და ამჟამად თავს მეგრელებს ეძახიან. მხოლოდ ბედიის საზოგადოებაში უმრავლესობა ლაპარაკობს ჯერ კიდევ აფხაზურად და თავს აფხაზად მიიჩნევს” [203, გვ. 2]. სამურზაყანოში მარტო ბედიის საზოგადოების ერთ ნაწილში ლაპარაკობენ აფხაზურად, მეორე ნაწილში კი - მეგრულად. ხშირად გამიგონია ქვემდებარე აფხაზური და შემასმენელი მეგრული, ან წინაუკმო – წერდა პ. ჭარაია. ყოვლად სამღვდელო სოხუმის ეპისკოპოსი ბედიის ძველ ტაძართან პატარა სამლოცველო ეკლესიის საკურთხად რომ ამობრძანდა, ბედიის საზოგადოების წარმომადგენლებმა პირდაპირ მოახსენეს: - ჩვენ ნახევარს, განსაკუთრებით ახალგაზრდობას არ გვესმის აფხაზურიო და ნუ გაგვაცალკევებთ წირვა-ლოცვით, სკოლაში სწავლებით დანარჩენ სამურზაყა-

ნოელებისაგანო. დანარჩენ სამურზაყანოში, სადაც ირიცხება 55 000 სულზე მეტი, ყველგან მეგრულად ლაპარაკობენ, მაგრამ ზოგ სამურზაყანოელს, თუმცა აფხაზური ენისა არა გაეგებათ რა, თავი აფხაზებად წარმოუდგენიათ. ენით კი - სამურზაყანოელები დაკავშირებულნი არიან მეგრელებთან და შესაბამისად, ქართველებთან, ხოლო ზნე-ჩვეულებით, ხასიათით და სხვა, ისინი უახლოვდებიან მეგრელებსაც და აფხაზებსაც [20, გვ. 58-59]. აფხაზები ამბობენ, სამურზაყანოელები აფხაზები არიან და მდ. ენგურს აქეთ რაც არის, სულ აფხაზეთს ეკუთვნისო. სამურზაყანოელები კი - თავიანთ თავს მეგრელებად თვლიან. მართლაც, სამურზაყანოელების მშობლიური ენა ქართულია (მეგრული), გარდა ბედიის საზოგადოებისა [21, გვ. 3]. ამჟამად, სოფ. ბედია ორად არის გაყოფილი. ბედია თუ გალის რაიონს ეკუთვნის, აგუბედია, ბედიის ცნობილი ტაძრითურთ ოჩამჩირის რაიონის შემადგენლობაშია. ეს მოხდა XX ს-ის 30-იანი წლებისთვის და ცხადია, ობიექტურ მიზეზებთანაა დაკავშირებული.

ხშირად სენაკში, ზუგდიდში სამურზაყანოელებზე გაიგონებდით ეს აფხაზია, აფხაზები მოვიდნენო. აგრეთვე სამურზაყანოში ყოფნის დროს შეამჩნევდით, თქმა იცოდნენ, ეს ჩვენ არ ვიცით, სამეგრელოში იციან, ანდა მეგრელებმა იციანო. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნებოდა, თითქოს სამურზაყანოში მეგრელები არ ცხოვრობდნენ... “დღეს მთელ სამურზაყანოში მხოლოდ რამდენიმე სოფელია აფხაზური (მოგვიანებით ოჩამჩირეს მიაკუთვნეს - ი. კ.). მოხუცებს კიდევ ეყურებათ აფხაზური და ახალთაობას კი აღარ, თუ განგებ არ შეისწავლის. და ეს ასეც უნდა მომხდარიყო, რადგან აფხაზური ენა სამურზაყანოელებისთვის უცხო ენა იყო” [22, გვ. 3].

სამურზაყანოელების ქართველებისადმი მიკუთვნება ეჭვგარეშეა, მაგრამ ისტორიულ გარემოებათა შედეგად მათ შეიძლებოდა დაეკარგათ თავიანთი ენა და ენობრივად ასიმილირებულიყვნენ სხვა წარმომავლობის ხალხთან. სამურზაყანოს შესახებ ბევრი მართლაც ასე ფიქრობს; არ გაცნობიან რა მათ ცხოვრებას, არ იციან მათი ენა. საერო და სასულიერო ადმინისტრაციის ბევრი წარმომადგენელი დარწმუნებულია, რომ სამურზაყანოელები აფხაზურ ენაზე ლაპარაკობენ - წერდა საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი ა. ხელაია - „ეს რომ ასე

იყოს, ჩვენ სამურზაყანოელების ქართული წარმოშობის მიუხედავად, არ შევეცდებოდით და არც გვექნებოდა არავითარი უფლება დაგვეყენებინა საკითხი სამურზაყანოში ღვთისმსახურების ქართულ ენაზე წარმართვის შესახებ, მაგრამ საქმე ისაა, რომ სამურზაყანოელები ლაპარაკობენ ქართული ენის იმავე მეგრულ კილოზე, რითაც მეტყველებენ მთელ სამეგრელოში. და რადგან იქ საღვთისმსახურო ენა ქართულია, ცხადია, სამურზაყანოელებისათვის იგივე უნდა მოვითხოვოთ” [23, გვ. 160].

რუსეთის მმართველმა წრეებმა კარგად იცოდნენ, რომ არც მხარის კოლონიზაცია, არც ერთი ერის მეორეზე გადაკიდება არ გაამართლებდა ცარიზმის მიზნებს დაპყრობილ ერებისადმი ისე, როგორც “ამ ერის ენის განდევნა სკოლიდან, ეკლესიიდან, სახელმწიფო დაწესებულებებიდან, მწერლობიდან, რადგან მშობ-ლიური ენა განათლების ერთ-ერთი უძველესი იარაღია” [24, გვ. 12]. ნ. დურნოვის მართებული შენიშვნით განსაკუთრებით 1885 წლიდან ცდილობდნენ ოსებისა და აფხაზების ქართველებზე მისისინებას. ისიც კი მოიფიქრეს, რომ “სამურზაყანოში განსაკუთრებული სამურზაყანოული ენა შემოეღოთ. სამურზაყანოს ეკლესიებში რუსი ხუცესები ჩააყენეს. ამ საქმეში განსაკუთრებული ღვაწლი გასწია მცირე განათლების მქონე რუსმა ეპისკოპოსმა არსენიმ” [25, გვ. 76]. სოხუმის ეპარქიას 1885 წლიდან 1919 წლამდე მართავდნენ რუსი ეპისკოპოსები, რომლებიც აფხაზთა გარუსებისა და ქართველებთან დასაპირისპირებლად ძალღონეს არ ზოგავდნენ. “ამის-თვის ეგზარხოსებად განგებ ინიშნებოდნენ ისეთი პირები, რომლებსაც სძულდათ ქართველი ხალხი, ქართული ენა, ქართველი ერის კეთილდღეობა” [26, გვ. 210]. ეს ისტორიული ფაქტია, რომლის დავიწყება შეუძლებელია. “რუსეთის მთავრობას განზრახვა აქვს მისიონერები გააგზავნოს და კრებულთა რიცხვი გაამრავლოს აფხაზეთში. ამ სამღვდელოთ უნდა იცოდნენ აფხაზური ენა და რუსული ენის გავრცელებას ცდილობდნენ” [27, გვ. 15]. ასე გაგრძელდა მანამ, სანამ სოხუმის ეპარქიას სათავეში არ ჩაუდგა არქიეპისკოპოსი კირიონ II (საძაგლიშვილი), შემდეგ სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი (1917-1918 წწ.). იგი სასურველი წინამძღვარი აღმოჩნდა არა მარტო ქართველებისათვის, არამედ “აფხაზები

თვითონ მოითხოვდნენ ქართველ მასწავლებლებს, მაგრამ ისინი, მაშინ იმდენად ცოტანი იყვნენ, რომ არამც თუ აფხაზურ სკოლებში ვერ აგზავნიდნენ მათ, არამედ სამურზაყანოს სკოლებშიაც ქართული ენის სწავლება მხოლოდ 1907-1908 წწ. უნდა დაწყებულიყო” [28, გვ. 118]. უსამღვდელოესობა კირიონმა სამურზაყანოს ქართულ (მეგრულ) მოსახლეობასთან განაახლა ღვთისმსახურება და ხალხმა დაიწყო ეკლესიაში სიარული.

როგორც ირკვევა, „ცარიზმის პოლიტიკის შეუზღუდავ მოქმედებაში განუზომლად დიდია რუსეთის ეკლესიის როლი“ [25, გვ. 76].

1900-იანი წლების ერთ პერიოდში, როცა რუსეთის მეფის მოხელეებმა, ნაწილობრივ მაიTC მიაღწიეს მიზანს იმით, რომ სოხუმის ოლქის (აფხაზეთ-სამურზაყანოს) ფარგლებში სავსებით გააუქმეს ქართული ენის სწავლება. პ. ჭარაიამ დასაბუთებული მოხსენება შეუდგინა “ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას”. მისი მეცადინეობით 1915წ. შემოდგომიდან, საზოგადოების ხარჯით გალის სკოლაში შემოღებულ იქნა ქართული ენის სწავლება, როგორც საგნის, ხოლო მასწავლებლად დანიშნულ იქნა პ. ჭარაია [29, გვ. 257]. გამარუსებელი პოლიტიკის გამტარებელთ სამურზაყანოელეზისათვის ქართული ენა მიაჩნდათ ზედმეტ ტვირთად. ამათ არ ძალუძთ ორი უცხო ენის სწავლაო ქართულის და რუსულისო. რასაკვირველია, დანარჩენ აფხაზეთში უფრო მეტად იყო ათვალწუნებული ქართული ენა. “აქ იშვიათად ნახავთ ისეთ ოჯახს, სადაც ქართულად ლაპარაკობდნენ. ახალი მოდის მიმდევარი ხალხი სათაკილოდ თვლის ყმაწვილებს ქართულად ელაპარაკონ. აქ ხომ დედაენაზედ საუბარი გაუნათლებლობის ნიშნად აქვს ყველას მიჩნეული და ვის უნდა სურდეს რომ გაუნათლებლად ეჩვენოს ხალხს” [30, გვ. 2]. უპირველეს ყოვლისა, ზემოაღნიშნული იდეოლოგიური ზემოქმედების შედეგია და მიმართული ქართული ენის გაუცხოებისათვის. კიდევ ერთი ნაკლი ჰქონდა სამურზაყანოს სკოლებში სწავლებას; “აქ მასწავლებელნი რასაც რუსულად აკითხებდნენ მოსწავლეებს, უთარგმნიდნენ მეგრულად და მეგრულადვე ჰკითხავდნენ გაკვეთილს. ქართულ ენას არც კი - გაახსენებდნენ, თუმცა ამ ენას შეუდარებელი უფრო ადვილად ითვისებენ. ერთი სიტყვით, მოსწავლეები რუსულ ენაზე

სწავლობდნენ ისევ მეგრულს". [31, გვ. 3]. ამგვარ საგანმანათლებლო "რეფორმაში" საყურადღებო ის იყო ჩადებული, რომ აქ გავრცელებული "აშორდისტები" პროპაგანდას ეწეოდნენ, "თითქოს მეგრელები და აფხაზები ძმები არიან და არავითარი კავშირი არა აქვთ საქართველოსთანო" [32, გვ. 3].

რუსეთის მთავრობა საქართველოში თავის ბატონობის დასამკვიდრებლად სხვადასხვა საშუალებას მიმართავდა. მათ შორის, ადრეც განსაკუთრებულ აქტიურობას იჩენდნენ და "ამ ბოლო დროს კიდევ უფრო გულმოდგინედ ირჯებიან საბჭოთა ეთნოგრაფები, რომელთა ნააზრევში უკვე სისტემატურად ვხვდებით კატეგორიულ მინიშნებას, ქართველი ერის შემადგენელი სამი ძირითადი ეთნოლინგვისტური ჯგუფისა (აღმოსავლურ-ქართული, მეგრული და სვანური) და აღმოსავლურ-ქართული ეთნოლინგვისტურ ჯგუფში შემავალი ცალკეული ლოკალური ეთნოგრაფიული ჯგუფების (მაგ., აჭარლების, თუშების, ხევსურების და სხვა) მკვეთრი ურთიერთგამიჯვნისა და დამოუკიდებელ ხალხებად ან ჯერ კიდევ ქართველებთან შერწყმა-დაახლოების პროცესში ჩართულ ეთნიკურ დანაყოფებად მათი წარმოჩენის საჭიროებაზე" [33, გვ.5]. როგორც ჩანს, ეს პოლიტიკის რანგში იყო აყვანილი და მისი შორეული გამოძახილის კვალის მიგნება, დღესაც არ არის რთული ამოცანა.

საქართველოსთან სოხუმის ოლქის ეკონომიურ, კულტურულ და პოლიტიკურ კავშირს აუცილებლად ქმნის მარტო ის ფაქტიც, რომ "სოხუმის ოლქში უმრავლესობას ქართველობა შეადგენს. ბოლოს და ბოლოს, აქ მარტო აფხაზეთი ხომ არ არის. აქ არის ქართველებით (მეგრელებით) დასახლებული სამურზაყანო" [34, გვ. 3]. სამურზაყანო აფხაზეთში (სოხუმის ოლქში) მოსახლეობის უმრავლესობას ქართველობა შეადგენდა. "შემდეგი ადგილი უჭირავს ქართველების ძმურად მონათესავე აფხაზებს, სხვები მცირერიცხოვანი უმნიშვნელო ჯგუფებია. მხედველობაში რომ არ მივიღოთ ქ. სოხუმი, რომელსაც სპეციფიური ქართული ხასიათი აქვს და, რომ ავიღოთ მარტოდენ სოხუმის ოლქის სოფლების მკვიდრი მოსახლეობა, აქ ქართველობა არის 55,6%, აფხაზები - 33,3%, სხვადასხვა პატარა ეროვნული ერთეულები 11,1%" [35, გვ.12]. იქნებ ისეთი შთაბეჭდილება შეიქმნას, რომ ქალაქისა და სოფელ ადგილების

მიხედვით აფხაზების ეროვნული შემადგენლობა განსხვავებულ სურათს იძლეოდა. ნიშანდობლივია 1926 წ. აღწერის მონაცემები, რომლის მიხედვით აფხაზები სოფლად 95,5%, ხოლო ქალაქად მხოლოდ 4,5% ირიცხებოდა [36, გვ. 10]. ზოგიერთი მკვლევარი ჯიუტად იცავდა იმ აზრს, რომ სამურზაყანოელები აფხაზები არიან და სამურზაყანო აფხაზეთის განუყოფელი ნაწილია. ამგვარი შეხედულებები უხვად არის გაბნეული ს. ბასარიას, კ. მაჭავარიანის, ა. დიჩკოვ-ტარასოვის და სხვათა ნაშრომებში. მაგ., სამურზაყანოელები ისეთივე აფხაზები არიან, როგორც გუდაუთელები, ბზიფელები წებელდელები... სამურზაყანოელები არსებითად არ არსებობენ არც ისტორიისთვის, არც ეთნოგრაფიისთვის, არც ლინგვისტიკისთვის. ყველა ისინი აფხაზები არ [206, გვ. 98-101]. სამურზაყანო უნდა ჩავთვალოთ აფხაზეთის განუყოფელ ნაწილად, მიუხედავად მისი მოსახლეობის მართლმადიდებლობისა [207, გვ. 152]. ყოველთვის ხალხთა ძირითად განმასხვავებელ ნიშანს წარმოადგენდა არა ეთნიკურ ენობრივი, არამედ სწორედ რელიგიურ-კონფესიური კუთვნილება. “მაგრამ როდესაც ჩაეშალათ შეექმნათ განსაკუთრებული „ეროვნება“ სამურზაყანოელი, მაშინ ყველაფერს აკეთებდნენ იმისათვის, რომ სამურზაყანოელები აფხაზებად გამოეცხადებინათ. აფხაზეთში სწრაფად იზრდებოდა ქართული გავლენა. აფხაზები მუჰაჯირობამაც ძლიერ შეარყია. გარდა ამისა, ისინი ითვლებოდნენ “დამნაშავე მოსახლეობად და რუსეთის იმპერიისთვის საფრთხეს არ წარმოადგენდნენ. ასეთ პირობებში შეტევა მიმართული იყო მხოლოდ ქართველებისკენ. ახლა სამურზაყანოელებს აკუთვნებდნენ აფხაზებს, ვინაიდან ისინი ქართველებისაგან მოეწყვიტათ და ამით ამ უკანასკნელის პოზიციები აფხაზეთში შეესუსტებინათ” [208, გვ. 60].

სტატისტიკურ ცნობარში (XIX ს. დასასრული) სამურზაყანოელი ცალკე აღინუსხება. მაგ., სოფ. ილორში, ქართველი (მეგრელი) ორი კომლია 9 კაცი და 6 ქალი, ხოლო სამურზაყანოელები აქ 234 კომლი გვხვდება, აქედან 584 კაცი, ქალი – 524. აფხაზი არც ერთი. ასევეა დაჯგუფებული სასოფლო თემების მიხედვით. ამ ხანებში სამურზაყანოს უბნის ეთნიკური სურათი ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ: აღრიცხულთა შორის მეგრელები, რუსებთან და აფხაზებთან ერთად უმნიშვნელო

რაოდენობითაა, ხოლო სამურზაყანოელები მაგ., ბედიის თემში 820 კომლია, ასევე ბარლების თემში 257 კომლი და ა. შ. [209, გვ. 15–16].

(1892წ.) მონაცემებით, 33 ათასი სამურზაყანოელი ცალკე ეთნოგრაფიულ ჯგუფად არის დასახლებული და სამართლიანად მიაკუთვნებენ ქართველებთან (?) იმერლებთან, მეგრელებთან და გურულებთან ერთად ქართველურ წარმომავლობას [202, გვ. 23]. დ. მონპერე, სამურზაყანოს მოსახლეობაში ქართველებსა და აფხაზებს მოიაზრებს. “შესაბამისად ლაპარაკობენ, როგორც ერთ ისე მეორე ენაზეო” [210, გვ. 163]. გადაჭრით უნდა ითქვას, რომ მეგრელები და აფხაზები განსხვავებული არიან - წერდა დ. ბაქრაძე, არ ვლაპარაკობთ სამურზაყანოელებზე ვინაიდან, ერთნი ფიქრობენ აფხაზებია, ვფიქრობთ, აფხაზების და მეგრელების ნარევი [211, გვ. 3]. ნ. დურნოვოს მიაჩნდა, რომ 35. 923 ათასი სამურზაყანოელი მეტყველებდა ქართულ (მეგრულ) ენაზე და შესაბამისად, სამურზაყანოს საბოქაულო ქართველებითაა დასახლებული. მისივე თქმით, სამურზაყანოში ცხოვრობდნენ აგრეთვე მეგრელები 9202, ქართველები 173, რუსები-87 და სხვა ეროვნება 72. საბოლოოდ, სულ აქ ქართველები 45, 292 ათასი არიან. მათ შორის სამურზაყანოელები თურმე გუმისთის საბოქაულოშიც ცხოვრობენ 166 კაცის ოდენობით, ხოლო კოდორის საბოქაულოში ქართველებთან ერთად მათი რიცხვი 1424-ს აღწევს [37, გვ. 3]. ცნობები თავისთავად საინტერესოა, მაგრამ ირკვევა, რომ სამურზაყანოელების ეთნიკურ ერთეულად გამოყოფა წარმატებით მიმდინარეობდა. როგორც ჩანს, თავად მოსახლეობამაც გაითავისა ცალკე „ეროვნებად“ წარმოიჩინა. ისინი თავიანთ თავს არა “მეგრელს”, არამედ “სამურზაყანოელს” უძახიან. თუმცა ენა, ჩვეულება, ზნე, ყოფაქცევა ქართული (მეგრული) აქვთ. სამურზაყანოს მაზრა დასახლებულია მეგრელებით [38, გვ. 2].

თავის მხრივ, ცალკეულ ავტორებს სამურზაყანოელთა ვინაობის შესახებ საგანგებო თეორიები აქვთ შემუშავებული. ასე, “სამურზაყანოელი” უნდა გავიგოთ, როგორც სამურზაყანოს ძირძველი მკვიდრი, რომელიც ეკუთვნის ან აფხაზურ ან ქართულ (მეგრულ) ეროვნებას; მეგრელებს-ხომ უწოდებენ სამეგრელოდან აფხაზეთში გვიან გადმოსახლებულებს [212, გვ.

95]. სამურზაყანოელების ვინაობის დადგენაში ამ პოლიტიკის გამტარებელთ დიდ დახმარებას უწევდა, სოხუმის მთიელთა სკოლის გამგე კ. მაჭავარიანი. მისი ცნობით, “მდ. ენგურის სანაპიროზე მდებარე სოფლების გარდა, მთელ სამურზაყანოში მკაცრად მისდევდნენ წმინდა სისხლის აფხაზების ზნეს, ჩვეულებას და რწმენას. იშვიათად შეიძლება გაიგონოთ საუბარი მეგრულ ენაზე, - ყველაფერი აიხსნებოდა აფხაზურად” [213, გვ. 4]. ადრინდელ კორესპოდენციაში იგივე მკვლევარი გადმოგვცემდა, რომ “სოხუმის ოლქი იყოფა უზნებად. ესენია: სამურზაყანოს, კოდორის, გუმიისთის და გუდაუთის. ბოლო სამ უბანში ცხოვრობენ აფხაზები და ლაპარაკობენ აფხაზურად. ხოლო სამურზაყანოელები მეგრელებთან მეზობლობის შედეგად, ლაპარაკობენ მეგრულად და მხოლოდ სამ სოფელში გამოიყენება აფხაზური ენაო” [214, გვ. 3].

პ. ჭარაია, რომელიც ზედმიწევნით იცნობდა აფხაზეთის იმდროინდელ ვითარებას, ამის შესახებ წერდა, რომ სამურზაყანოელები იგივე მეგრელები არიან, თუმცა ეს ბევრს არ სჯერა. ენა, ეს უმთავრესი ნიშანი ეროვნებისა, ამტკიცებს ამას. მთელ სამურზაყანოში მეგრულად ლაპარაკობენ. იმის დასავლეთ ნაწილში, უფრო მთაგორიან ადგილებზე, აფხაზურიც იციან, ხოლო სამურზაყანოს შუა და უფრო აღმოსავლურ ნაწილში აფხაზურისა სრულიად არა გაეგებათ-რა” [39, გვ. 218]. შარშანწინ (1916 წ) სოხუმის ეპისკოპოსმა სერგიმ გამოილაშქრა ილორელების (სოფ. ილორი, სამურზაყანო) წინააღმდეგ. “ამტკიცებდა ისინი აფხაზები არიან და მათთვის საჭიროა აფხაზი მღვდელიო, მაგრამ ვინმე კორენბედიელმა (ფსევდონიმია) მისთვის გასაგები ენით აუხსნა მას, რომ ილორში არ არის არცერთი ოჯახი, რომელშიაც ხმარებაში იყოს აფხაზური ენაო. ილორის მცხოვრებლებს ეთნოგრაფიულად აქვთ მჭიდრო კავშირი არა აფხაზებთან, არამედ სამურზაყანოში მცხოვრებ მეგრელებთან და ერთადერთი ენა, რომელზედაც ისინი (ილორელები) სარგებლობენ არის მეგრული” [40, გვ. 2-3].

ამგვარად, ილორიდან რომ ჩრდილოეთით მდებარე სოფლებისაკენ იმოგზაუროთ, მით უფრო როდესაც მდ. ღალიძგას გასცილდებით, “თქვენ უკვე აფხაზურად მოგესალმებიან. უპასუხებთ აფხაზურადვე, ოდიშსა და სამურზაყანოს ეთნოვებით და აფხაზეთში გადადიხართ” [41, გვ. 2].

აღსანიშნავია, რომ სამურზაყანოს ხალხი დიდად არაფრით განირჩევა მეგრელებისგან [42, გვ. 3] იმიტომ, რომ სამურზაყანოში მოსახლეობა მეგრული იყო და ახლაც არის, მხოლოდ ზოგან აფხაზური ენა და ზნე-ჩვეულებაც შეთვისებული ჰქონდათ [43, გვ. 5]. ტერიტორიული სიახლოვე ურთიერთ - ზეგავლენას იწვევს, რაც ბუნებრივი პროცესია და ადგილი ჰქონდა არა მარტო სამურზაყანოში არამედ სხვაგანაც. უმთავრესი ის იყო, რომ სამურზაყანოში “ამ საბლალოჩინო ოლქის ყველა მცხოვრებნი მართლმადიდებელნი არიან. მათში მაჰმადის სარწმუნოების აღმსარებელი არ მოიპოვება. სარწმუნოების მხრივ აქაურებზე დიდი გავლენა აქვს სამეგრელოს. ოქუმელები მეგრელების მოსაზღვრენი და მეზობელნი არიან. ოქუმელები მეგრელებისაგან იღებენ ზნე-ჩვეულებას და ამ ორივე ხალხს ხშირი მისვლა-მოსვლა აქვს ერთმანეთში. მათში გახშირებულია ხორციელი და სულიერი ნათესაობა”. [44, გვ. 5]. სწორედ ამიტომ შენიშნავდა ნ. ჯანაშია, რომ დღეს მაინც ნამდვილად მეგრელებითაა დასახლებული, მეგრელთა ქვეყანაა. ჩემი ღრმა რწმენით კი - სამურზაყანოში მხოლოდ უმაღლესი წოდება, თავადაზნაურობა იყო აფხაზები, ხოლო გლეხობა თავიდანვე მეგრელები იყვნენ, თუმცა აქა-იქ აფხაზებიც ერივნენ [6, გვ. 2], მაგრამ მათი გაიგივება აფხაზებთან, რომელსაც XIX ს. 80-იანი წლებიდან განსაკუთრებით ცდილობდნენ, ყოვლად გაუმართლებელია. მხარის წარსული ამის საფუძველს არ იძლევა. თავდაპირველად, აფხაზების ექსპანსიის შედეგად, ისინი ეთნიკურად დაეპატრონენ მხოლოდ მდ. კოდორსა და დალიძგას შორის მოქცეულ ტერიტორიას. “მათ წინსვლას სამხრეთისკენ (სხვა მიზეზებთან ერთად), ხელი შეუშალა იმან, რომ აქ თანდათანობით აღწევდნენ გამოქცეული გლეხები სამეგრელოს შიდა რაიონებიდან და მკვიდრდებოდნენ” [215, გვ. 68]. სამურზაყანოელების გააფხაზებას ხელი შეუშალა აგრეთვე სოხუმის ოლქში ქართველი მოღვაწეების საქმიანობამ. ნიშანდობლივია თ. სახოკიას მიმოწერა თავის თანამოაზრეებთან: “თუ ივანიცკი ცდილობს საეკლესიო წიგნების აფხაზურ ენაზე გადათარგმნას და ამ ენაზე წირვა-ლოცვის შემოღებას, ჩვენ მხარი უნდა დავუჭიროთ და წავაქეზოთ. მხოლოდ საჭიროა სამურზაყანოს თაობაზე ავუხსნათ, რომ იქ უსათუოდ ქართულად იქნას. მას შეიძლება დაუწყონ ქადაგება და

ჩაგონება, ვითომ ისინი ნამდვილი აფხაზებიანო. იმის აზრს, როგორც მისიონერისას დიდი მნიშვნელობა ექნება" [45, გვ. 10]. თავის მხრივ, აფხაზეთის გამარჯვებულნი სდევნიდნენ ყოველივე ქართულს. ასე, მაგ., ქუთაისის ჟანდარმთა უფროსი, რომელსაც ჰქონდა მინდობილი სოხუმის ოლქის არასაიმედო პირთა შესახებ გამოძიება, შემდეგ დამატებით ცნობებს სთხოვს სოხუმის ეპისკოპოსს (1900წ). "ვიძიებ რა საქმეს სოხუმის ოლქის ქართველების შესახებ, რომელთაც მიზნად დაუსახავთ აფხაზეთისა და სამურზაყანოს სრულიად გაქართველება: ქართული სკოლების დაარსებით და წირვა-ლოცვის და ყოველივე მღვდელმსახურების ქართულ ენაზე შესრულებით, რომელიც სრულიად უცნობია აფხაზთათვის და ამიტომ გთხოვთ კეთილი ინებოთ და შემდეგი დამატებითი ცნობები მომაწოდოთ". საიდუმლო შეკითხვებს, რომელიც 12 მუხლისაგან შედგება, აქ ვერ განვიხილავთ, მხოლოდ სოხუმის ეპისკოპოსის პასუხიდან ერთს გამოვყოფთ: "საერთოდ ქართველების მოძრაობა დიდად აბრკოლებს აფხაზეთის გარუსების და გადაგვარების საქმეს" - წერილის ავტორია ცნობილი ქართველი საზოგადო მოღვაწე და პუბლიცისტი ზ. ედილი [46, გვ. 7].

მკვლევრებმა დიდი ხანია ცხადჰყვეს, რომ აფხაზებს მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ არა მხოლოდ კომპაქტურად დასახლებულ მეგრელებთან, არამედ საკუთრივ ქართველებთან. "რაც უფრო მივიწვევთ აფხაზეთის ტერიტორიის ჩრდილო ნაწილისაკენ, მით უფრო ნაკლებ შეიმჩნევა მეგრულის გავლენა და თავს იჩენს ქართულის გავლენა" [47, გვ. 137-138]. ამას იზიარებდა ხ. ბლაჟბა. „აბუჟის დიალექტს ქართული ენის მნიშვნელოვანი გავლენა ეტყობა. ქართულმა ლექსიკურმა ურთიერთგავლენამ შეაღწია ბზიფურ დიალექტშიც, უმეტესად - აბუჟური დიალექტის საშუალებით, ხოლო ბზიფურ დიალექტს შორეულ წარსულში, აგრეთვე ჰქონდა ახლო ნათესაობა ადიღეურ ენებთან" [216, გვ. 202].

გარდა სამურზაყანოელების ცალკე ეთნიკურ ჯგუფებად გამიჯვნისა, ზოგიერთი მკვლევრები ქართველებს (მეგრელებს) აფხაზეთში ახალ ჩასახლებულთა რიცხვში ასახელებენ, თან მცირე რაოდენობით უთითებენ, ნიშნად იმისა, რომ თითქოს მათ აფხაზეთის ათვისება XIX ს. დაეწყოთ და აფხაზეთი ქართველების (აფხაზებთან ერთად) ძირძველი მიწა-წყალი არ იყოს?!

მაგ., „აფხაზეთის ადგილობრივ მოსახლეობად უნდა მივიჩნიოთ აფხაზები-72867 ათასამდე და სამურზაყანოელები-31486 ათასი მოსახლე. დანარჩენი ნაწილი მოსულთა რიცხვს განეკუთვნება. მათ შორის: რუსები 1150, ბერძნები 2418, სომხები 849, ესტონელები 567, გერმანელები 300 და მეგრელები 7464 ითვლება“ [217, გვ. 19]. ასეთივე უმართებულო სტატისტიკას ვხვდებით ს. ბასარიას ნაშრომში. კერძოდ, 1914 წლისთვის, აფხაზეთში მოსახლეობის სიმჭიდროვე ეროვნული მაჩვენებლით ასეთია: „თითქოს სამურზაყანოს მაზრაში აფხაზები 35. 636 ათასია, ხოლო მეგრელები, გურულები, იმერლები და ქართველები ერთად, აქ 3915 ათასს აღწევს“ [206, გვ. 36]. ამ მხრივ, ოდნავ განსხვავებულ სტატისტიკას „კავკასიური კალენდარი“ გადმოგვცემს: 1883 წ. მაჩვენებელი სოხუმის ოლქში 25424 სამურზაყანოელს აღრიცხავს“ [218, გვ. 214], ხოლო 1892 წ მონაცემები შემდეგია: სამურზაყანოს საპოლიციო უბანში არის ცხრა სასოფლო თემი. აერთიანებს 65 სოფელს. მოსახლეობა შეადგენს 5930 კომლს. რიცხვით - 30529 ათასი. აქედან 30 სოფელში – 50 კომლამდე ითვლება. 50-დან 100 კომლი 17 სოფელში, ხოლო 100-დან 200 კომლამდე მხოლოდ 10 სოფელში. 200-ზე მეტი კი – 8 სოფელში. გავრცელებული (გაბატონებული) „ეროვნება“ სამურზაყანოში არის სამურზაყანოელი და მეგრელი [219, გვ. 8].

საერთოდ, სამურზაყანო აფხაზეთის სხვა მხარეებთან შედარებით მჭიდროდ იყო დასახლებული. ცნობილი ფაქტია, აფხაზთა გადასახლება თურქეთში (XIX ს-ის 40-იან წლებიდან, პერიოდულად 80-იან წლებამდე), ანუ მუჰაჯირობა შეეხო აფხაზე-თის ყველა რეგიონს, გარდა სამურზაყანოსი. ასე იმიტომ მოხდა, რომ აქ არ იყო აფხაზი მოსახლეობა. სამურზაყანოელები რუსეთთან პოლიტიკურ მიმართებაში სრულიად საიმედოდ ითვლებოდნენ. ხოლო აფხაზები „უსათუოდ უნდა ჩავთვალოთ არა საიმედოდ და ამაში ჩვენ არაერთგზის დავრწმუნდით მათი ვერაგობით“ [202, გვ. 24-25].

აფხაზებისა და კავკასიელი ხალხების გადასახლებით რუსეთი და ოსმალეთი აქტიურად თანამშრომლობდნენ. „თუ რუსეთი აბორიგენი მოსახლეობის გადასახლებით კავკასიის კოლონიზაციის საქმეს „აწესრიგებდა“, კავკასიაში პოლიტიკურ სიმშვიდეს აღწევდა და სარგებლობდა ამ მხარის ხელსაყრელი

სამხედრო სტრატეგიული მდებარეობით, თურქეთის ხელი-სუფალთ გამიზნული ჰქონდათ მუჰაჯირები დაებინავებინათ ოსმალეთის დაუსახლებელ და ნაკლებად დასახლებულ ოლქებში. ამ კონტიგენტს ქვეყნის თავდაცვისათვის გამოიყენებდნენ” [48, გვ. 15].

თურქეთში მრავალჯერ გადასახლებული აფხაზების რაოდენობას ხელოვნურად ზრდიან და ათეულ ათასობით მიითვლიან. ჩვენ ხელთ არსებული წყაროს მიხედვით, “ოსმალის ჯარი უკან გაბრუნდა და თან აფხაზებიც წაასხა, რომელთა რიცხვი დიდძალია. ამის შესახებ გაზეთის, Independence Belge-ს კორესპო-დენტი ტრაპიზონიდან იწერება შემდეგს: აქამდე (ე. ი. 12 მარიაშობის თვემდე), ოსმალეთში გადმოსახლებულთა რიცხვი 20 ათასამდეა. მათ შორის ცოტაოდენი მეგრელიც ურევია 60 სახლობამდე. ესენი თურმე აფხაზეთში ცხოვრობდნენ. მათ არავითარი მონაწილეობა აჯანყებაში არ მიუღიათ და უკან დაბრუნების იმედი აქვთ” [49, გვ. 4]. დაახლოებით იმავე რაოდენობას (ზუსტი გამოანგარიშება შეუძლებელია), უთითებდა ზ. ანჩაბაძეც. XIX ს-ის შუა ხანებში თურქეთის ტერიტორიაზე ითვლებოდა 20 ათასამდე აფხაზი. თან ყველა მუჰაჯირი თურქეთში არ დარჩენილა. სულთნის თუ მეფის რუსეთის მხრიდან მიუხედავად უამრავი წინააღმდეგობისა მალე დაახლოებით ნახევარმა მოახერხა სამშობლოში დაბრუნება [215, გვ. 85-86]. განსაცდელში მყოფი ასობით აფხაზური ოჯახი XIX ს. 60-იანი წლებიდან სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, აჭარაში დასახლდა, სადაც დღესაც ცხოვრობენ მათი შთამომავლები.

ამ უკანასკნელ ომში სოხუმის ოლქის მცხოვრებთა რაოდენობა თურქეთის მიერ აფხაზეთის აოხრებისას მნიშვნელოვნად შემცირდა, მაგრამ ეს შემცირება კიდევ არ არის განსაზღვრული. სოხუმის ოლქის უფროსის პოლკოვნიკ არაკინის ცნობით, “სამურზაყანოს უბანში ცხრა სასოფლო თემში ომამდე იყო 11 920 კომლი, ანუ 24 661 სული. გადასახლებული - არც ერთი (1879 წ. მონაცემებით)” [220, გვ. 330]. 1892 წ. სამურზაყანოს ეთნიკური სურათი ასეთია: “რუსი ეროვნების მოქალაქე ირიცხება 4 ადამიანი. ქართველი - 20. მეგრელებისა და ლაზების რიცხვი 519 კაცითა და 465 ქალით განისაზღვრება.

აფხაზი არც ერთი. ხოლო სამურზაყანოელი 15519 კაცი და 14001 ქალი" [221, გვ. 53–54].

რაც შეეხება მუჰაჯირობას გადარჩენილი აფხაზების მდგომარეობას „ისინი ბევრი-ბევრი ხუთი ათასამდე თუ იქნება დარჩენილი, რომლებიც ძალიან დიდ შევიწროვებაში და შეწუხებაში არიან. მათთვის არ დარჩენილა სახლ-კარი სასმელ-საჭმელი, ოსმალის ჯარებისაგან სულ ერთიანად გაფუჭებული და აოხრებული იყო. რაც შენობა და საზრდო იყო: სიმინდი, ღომი, ფეტვი სულ ერთიანად ცეცხლს მისცეს. რაც პირუტყვი ჰყავდათ, აგრეთვე სახლის ავეჯი, სულ წაიღეს. ამ გარემოებაში იყვნენ აფხაზები დარჩენილი და ჯერაც არიან შიმშილითა და სიცივიტ ტანჯვაში. გარდა ამისა, ხმა დადიოდა, რომ მთავრობა უპირებს იმათ ერთ რომელიმე ციმბირის გუბერნიისაკენ გადასახლებას, მაგრამ როდესაც მოვიდა სოხუმის ოლქის უფროსი არაკინი, იმან მისცა ნუგეში და დააიმედა ხალხი, რომ დარჩებით თქვენს სამშობლო ქვეყანაშიო [50, გვ. 3].

აფხაზების ოსმალეთში იძულებით გადასახლების შემდეგ, აფხაზეთი თითქმის მთლიანად დაცარიელდა. „თუ ვისიმე უპრიანი იყო ეს ქვეყანა სწორედ ქართველებისა, რადგან აფხაზეთი წინა საუკუნეებში ხშირად შეადგენდა საქართველოს ნაწილს, და ამ კუთხის დასაცავად მტერთაგან ქართველობას მრავალჯერ სისხლი დაუღვრია. ამავე დროს დასავლეთ საქართველო ითმენდა და ითმენს მიწა-წყლის დიდ სიმცირეს, დიდ სივიწროვეს; მაშინდელ ქართველ ინტელიგენციას კარგად ჰქონდა შეგნებული ამ საკითხის დიდი მნიშვნელობა და სცდილობდა დაეცვა თავისი ერის უფლებანი დაცარიელებულ ტერიტორიაზე" [51, გვ. 2]. თავის მხრივ, რუს-ოსმალის შორის ომის დამთავრების შემდეგ, ადგილობრივმა მთავრობამ ყურადღება მიაქცია ჩვენი გლეხობის უკიდურეს მდგომარეობას და ბევრს, უფრო მეგრელებს ურჩია აფხაზეთის გავერანგებულ, დაცარიელებულ მამულებზე დასახლებულიყვნენ. რამდენიმე სოფელი სოხუმის ოლქში მეგრელებით კიდევაც დასახლდა. მაგრამ „რამდენიმე ხნის შემდეგ, ადგილობრივმა მთავრობამ პოზიცია შეიცვალა და ქართველთ (მეგრელთ) აეკრძალათ აფხაზეთში ცარიელ სახელმწიფო ადგილებზე დასახლება" [52, გვ. 3]. ასე მაგ., სოხუმიდან მეოთხე ვერსზე ქალაქის მამულები, ციებ-ცხელებიანი მთავრდება. სწორედ ამ ჭაობებზე, ხშირ

ტყეში, აქ ოცი წლის წინათ სენაკის მაზრიდან 25 კომლი მეგრელები დასახლდნენ. იქ ისინი მოთმინებიდან გამოიყვანა უმამულობამ, ძალღუმადურმა ცხოვრებამ. ეს ადგილები კავკასიის უმაღლესი მთავრობის განკარგულებით, მატროსებისათვის უნდა გადაეცათ ას დესეტინაზე მეტი, რომ მეთევზეობა გაეგრცელებინათ სოხუმში. მაგრამ არც მატროსთაგანი და არც არავინ, აქ დასახლების მსურველი არ აღმოჩნდა. მაშინ იჯარით აიღეს მეგრელებმა და ასე დაარსდა ე. წ. მაიკოპის სოფელი. როდესაც სოხუმში თვითმართველობა შემოვიდა, სოხუმის მაშინდელმა პატრონმა ბერენსმა აითვალისწინა ისედაც ყველასგან ათვალისწინებული მეგრელები და უთხრა: აქედან მიზრძანდით, ამ მიწებზე მატროსები უნდა დავასახლოთო. დაიწყო გამოძიება, რომელიც დღესაც არ გათავებულა-დასძენდა თ. სახოკია [53, გვ. 2].

XIX ს. ასეთ შემთხვევებს თითქმის საყოველთაო ხასიათი ჰქონდა, რაშიც ამავე ხანის პერიოდულ გამოცემებში გაბნეული მასალები გვარწმუნებს. “სოხუმის აღმოსავლეთით, მე-11 ვერსზე არის ე. წ. პარნაუთის “დაჩა”, რომელიც 1864წ. მჭიდროდ იყო დასახლებული, და აფხაზებს ეკუთვნოდა. მათი გადასახლების შემდეგ 30–50 წელი ეს ადგილი ვერანად იყო ქცეული. ვის არ შესთავაზეს (რასაკვირველია, რუსებს), მაგრამ ყველამ დაიწუნა, მთავორიანია და არ გამოგვადგებაო. ბოლოს იჯარით გადასცეს მეგრელებს, რომელთაც დიდი შრომა და ჯაფა დასჭირდათ უდაბურად და ვერანად ქცეული ადგილების გასაწმენდად და დასასახლებლად. ამჟამად აქ ოთხასზე მეტი მეგრელი ცხოვრობს, და ებრძვის ცალკე ბუნებას და ცალკე ციებ-ცხელებას. ამას დამატებული სხვადასხვა გადასახადი, როგორიცაა მიწის, საქონლის. შენობა თუ აიშენა, ტყის მასალაშიც იხდის განსაზღვრულ ბაჟს, რომელიც იჯარადარს რჩება მუქთად, თუ მოიჯარადრე დატოვებს პარნაუთს. აი, დღეს ამდენი ტანჯვის შემდეგ, მათ აგდებენ ამ ადგილებიდან და უნგრევენ ნაშრომ-ნალვაწს მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი ბუნებას გაუჩენია ქართველებად და “ტუზემცებად” [54, გვ. 3].

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ გუდაუთის დაარსებაში უმთავრესი ღვაწლი ქართველებს მიუძღვით. ეს მოხდა 1880 წ. სოფ. ლიხნში მოვაჭრე მეგრელები, ორიოდე ხონელები და გურულები გუდაუთაში გადასულან, რომელიც იმ

დროს, გაუვლელ, ჭაობიან ტყეს წარმოადგენდა. მათ ლიხნის დატოვება არ უნდოდათ, რადგან ცნობილია ბუნებრივი სიმდიდრით და მდებარეობით, მაგრამ ნაწილის უფროსი ამხნევებდა და დესეტიანა მიწას იაფად აძლევდა. რამოდენიმე ხნის შემდეგ აქ წამოჭიმულ იქნა მშვენიერი დუქნები. “ცოტა რომ სული მოითქვეს შეუდგნენ ეკლესიის აშენებას. ჩინებული ეკლესია გააკეთეს. მღვდელს ჯამაგირი საკუთარი ჯიბიდან დაუნიშნეს, სკოლაც დაარსეს და მასწავლებელსაც თვითონ ინახავდნენ. რაკი აქ ჩვენებმა ფეხი მოიკიდეს, გუდაუთაში დასასახლებლად ბევრი სხვადასხვა ჯურის ხალხი გამოემგზავრა. ახალმოსულებმა მანსპინძელ ქართველებს დევნა დაუწყეს. იმედია, მთავრობა ასე არ დატოვებს აქ ერთ მუჭა ქართველებს და გამოიკვლევს ვინ გაჩნდა აქ პირველად და ვინ შექმნა საცხოვრებელი პირობები” [55, გვ. 2]. გასათვალისწინებელია, რომ 1903 წლისთვის გუდაუთაში მხოლოდ 87 აფხაზი მოსახლეობდა (ამჟამად, ძირითადი ბირთვი აქ არის თავმოყრილი) და ქართველი (მეგრელი) 365 ადამიანი. რუსები კი-242, ბერძნები-133, სომხები-132 [56, გვ. 2]. ასე ცოტა აფხაზი იმიტომ გვხვდება, რომ მაშინ “აფხაზები გორაკებზე ცხოვრობდნენ და ბარად მხოლოდ ყანების დასამუშავებლად ჩამოდოდნენ” [57, გვ. 2].

სოხუმის ოლქის უფროსის არაკინის დროს ყოველ გადმოსახლებულს რა ერისაც უნდა ყოფილიყო იგი, აძლევდნენ 15 დესეტიანა მიწას საკუთრებად, უღელ ხარს და სხვა საჭირო შემწეობას. ახლა კი, თუმცა სხვებს ასეთივე შემწეობა ეძლევათ, მაგრამ მეგრელებს და იმერლებს მხოლოდ 5-5 დესეტიანა ურიგდებათ [58, გვ. 1]. ირკვევა, რომ მეფის ხელისუფლება, მთელი XIX ს. მანძილზე თავისუფალ, სახაზინო მიწებს რუსი კოლონისტებისთვის ინახავდა [222, გვ. 73]. საყურადღებოა, გაზეთ “რუსკი მირის” (რუსეთის ქვეყანა) რჩევა თავის მკითხველებისადმი, რომელსაც გ. წერეთელი გაზეთ “დროების” მეშვეობით აცნობდა: კერძოდ, “ევროპაში განათლებულ სახელმწიფოს გვეძახიან, შორს ჩვენს საზღვრებზე რამდენია ველური, მაწანწალა სხვა ტომის ხალხები, რომელთაც მდიდარი მიწა-წყალი აქვთ, კარგი ჰავა და ყველაფრით შემკული არემარეო. რატომ ჩვენს შიდა გუბერნიების რუსის ხალხს არ შევეწევი, არ გადავიყვანოთ და იმათ მდიდარ მიწა-წყალზე არ

დავასახლებთო [59, გვ. 3]. რაჭაში და იმერეთში მიწის ისეთ სივიწროვეს განიცდიდნენ, არ იცოდნენ რა ექნათ, საით წასულიყვნენ. მაშინ როდესაც, "ჯოთიდან მოკიდებული ყირი-მამდის მთელი კავკასიის შავი ზღვის გაყოლებაზე წურბელებსავით მოჰკიდებიან უცხო ტომის ხალხები. ისინი თანდათან იჭერენ კავკასიის ამ ადგილებს და მალე ერთი გოჯიც ადგილიც არ დარჩება დაუკავებელი, ვინაიდან ალავს აძლევენ ყველას, ვინც ითხოვს" [59, გვ. 3].

მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ, რომ XIX ს. II ნახევრის დასაწყისში, სამეგრელო ყველაზე უფრო მჭიდროდ დასახლებული მხარე იყო ამიერკავკასიაში, "კვადრატულ კილომეტრზე აქ საშუალოდ მოდიოდა ორივე სქესის არა ნაკლებ 35 მცხოვრები" [60, გვ. 60]. ბუნებრივია, მიწის სიმცირის პრობლემა აქაც არ იყო გადაჭრილი. სხვათაშორის ამ ხანებში, სამეგრელოს მსგავსად, სამურზაყანოც მჭიდროდ დასახლებული ჩანს. პირველი ცნობა აფხაზეთის და საერთოდ, კავკასიის მოსახლეობაზე დაიბეჭდა გაზეთ "დროება"-ში (1866წ). დართული აქვს ცნობები ტერიტორიის მოცულობაზე და მოსახლეობის სიმჭიდროვეზე. საზომად აღებულია კვადრატული მილი, რომლის თანახმად "აფხაზეთის ტერიტორია მოიცავს 115 კვადრატულ მილს. მოსახლეობის რაოდენობა შეადგენს 79. 000 ათასს. მოსახლეობის სიმჭიდროვე 1 კვ. მილზე-686. სამურზაყანოში 28 კვად. მილ ტერიტორიაზე ფიქსირებულია 23 000 ათასი სული. მოსახლეობის სიმჭიდროვე კვად. მილზე განსაზღვრულია 810" [61, გვ. 3]. აფხაზეთის სხვა მხარეებთან შედარებით, სამურზაყანო უკეთესად დასახლებულია. ამბობენ, სოჭსა და სოხუმს შორის გზის კეთება წელსვე უნდა დაიწყონო. რასაკვირველია, ასეთ უგზო ქვეყანაში გზის კეთება სასიამოვნო საქმეა, მაგრამ "გზა უფრო საჭიროა და სასარგებლო, სადაც ხალხი ბლომად ცხოვრობს და გზა კი - არ არის. ასეთია სოხუმის აღმოსავლეთით მდებარე ადგილები და სამურზაყანო" [62, გვ. 3].

უფრო წარმატებულ კოლონიზაციის სხვა გარემოებებთან ერთად, ხელს უშლიდა უგზოობა. საერთოდ, "გადმოსახლებულების ყოფა ყოველ წელს უარესდება, მაგრამ უმეტეს შემთხვევაში დამაკმაყოფილებელია. უფრო წარმატებული კოლონიზაციისათვის წინააღმდეგობას წარმოადგენს საგზაო

კავშირების უქონლობა. ამასთანავე, გადმოსახლებულები არ იცნობენ მაღალ სამიწათმოქმედო კულტურას და ბოლოს, ადგილობრივი მოსახლეობის საქონლის ქურდობის მიდრეკილება" [223]. ის ვინც იცის, თუ როგორაა აფხაზეთში ქურდობა გავრცელებული, ადვილად წარმოიდგენს იმ მძიმე ხარკს, რასაც რუს, მოლდაველ, ესტონელთა მოახალშენები აფხაზებს აზღვევინებდნენ. საქმე იმაშია, რაც მოახალშენეს ეკარგებოდა, იმის ფასი აუცილებლად უნდა ანაზღაურებულიყო იმ სოფლის მიერ, რომლის საზღვრამდის მიატანდა დაკარგული პირუტყვის კვალი. ბიუროკრატიისაგან ზურგმომაგრებული მოახალშენნი თვითნებურად წყვეტდნენ საქონლის ფასს. ერთი და იმავე საქონელში ორჯერ ახდევინებდნენ და სხვა. მათთვის ყველა გზა კანონიერი იყო, ხოლო აფხაზების დანაკარგი ყურადღების ღირსდაც არავის მიაჩნდა" [63, გვ. 4].

საქართველოში ქვეყნის ბუნებრივი პირობების შესაბამისად, ძველთაგანვე ძირითად საქმიანობას წარმოადგენდა სოფლის მეურნეობა. მაღალი სამიწათმოქმედო კულტურაც ამან განაპირობა. აფხაზეთში ახალმოსახლე სხვა ეროვნებებმა ვერაფრით ვერ გამოიჩინეს თავი. მაგ., რუსები, რომლებმაც აფხაზეთში XIX ს. ჩამოდგეს ფეხი, "მომეტებული ნაწილი ქალებისა და კაცებისა ჩვეულებისამებრ გადაკრულში ბრძანდებოდნენ. მათ უსასყიდლოდ ურიგებდნენ ამ კურთხეულ მიწა-წყალს და მეგრელებს, აფხაზებს და რაჭველებს ალაგს არ აძლევდნენ და რაც მისცეს, იმასაც უნახევრებდნენ" [64, გვ 2].

1906 წ. მაისში, სამურზაყანოს უბნის სოფ. ჭუბურხინჯის მცხოვრებლებს, რომლებიც ზუგდიდის მაზრის სხვადასხვა საზოგადოებიდან გადმოსახლებულან, ასეთი თხოვნით მიუმართავთ, გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვისათვის: ჩვენ სამურზაყანოს უბნის სოფ. ჭუბურხინჯში ჩამოვედით, ზუგდიდის მაზრის სხვადასხვა საზოგადოებიდან მიწის სივიწროვით შეწუხებულნი; სათემო მიწაზე ჩაგვასახლეს სადაც ამჟამად ვცხოვრობთ. 1870 წ. ნოემბრის კანონით, პრივილეგირებულმა წოდებამ ნადელები გაიყო. ჩვენ კი-არ მოგვცეს, როგორც ჩამოსულებს. უმიწაწყლო გლეხების განცხადებას ყველა ინსტანცია გაუვლია და ბოლოს შემდეგი პასუხი მიუღიათ: ჭუბურხინჯის საზოგადოება ისედაც მიწის დიდ სიმცირეს განიცდის და გლეხთა ამ თხოვნის დაკმაყოფილება შეუძლებელიაო. ამის შემდეგ მათ ისევ მიუ-

ყვიათ ხელი მძიმე პირობებში მიწის იჯარით დამუშავებაზე [65, გვ. 3].

მთელ დასავლეთ საქართველოში, ისევე როგორც აფხაზეთშიც გაბატონებული ადგილი ეჭირა წვრილ და მოკლევადიან იჯარას. “მოკლევადიანი (ერთიდან სამ წლამდე) იჯარის დროს, მოიჯარადრეს არავითარი გარანტია არ ჰქონდა, რომ შემდეგ სამეურნეო წელიწადსაც მიწას დასამუშავებლად შეინარჩუნებდა” [65, გვ. 37]. 1875 წ. დროებით გადმოსახლებული ქართველები (მეგრელები) სამურზაყანოში 1500 მოსახლემდის ითვლებოდა [66, გვ. 2]. მათ სოხუმის ოლქში (და არა მარტო მათ) “ტუზემცებს” ეძახდნენ. “მათი აზრით, “ტუზემეცი” ბუნების შეცდომით იყო გაჩენილი. მას არც წარსული აქვს, არც აწყმო და აღარც მომავალი ექნებაო. ტუზემეცი უნიჭოა, გამოთაყვანებული დაბალი ღობეა” [67, გვ. 224]. ზოგჯერ მეგრელებს აფხაზეთში კოლონისტებად მიიჩნევდნენ და ბერძნებს, სომხებს, გერმანელებს, ესტონელებს, მოლდაველებს მიათვლიდნენ [224, გვ. 15], რომლებიც მხოლოდ XIX ს. გამოჩნდნენ აფხაზეთში, როგორც კოლონისტები. მათი ძირითადი საქმიანობა სოფელ “პოლტავსკოეს” მაგალითზე შეიძლება წარმოვიდგინოთ. “ქალსა და კაცს ყველას ეტყობათ, რომ არაყს ეწყობიან. ესენი აქ 1884 წ. პირველ ხანებში მოვიდნენ. წელიწადზე მეტი ეძლეოდათ სურსათი. მოვიდნენ თუ არა, ადმინისტრაციამ ყოველ მოსახლეს მუშა საქონელი დაურიგა. თან თითო ძროხაც მიეცათ, რამაც ისინი გააზარმაცა. იმის მაგივრად, რომ გარჯილიყვნენ და სიმინდისათვის სახნავ-სათესად ტყე გაეკაფათ, თითო ფეხის დადგმა მიწა გაწმინდეს და მორჩნენ, მოისვენეს... ბოლოს დრანდის მონასტერში ბზის ხეებიდან ჯვრების და ურთხელის ჯოხების გამოთლას მიჰყეს ხელი. რის შედეგადაც უსულღმერთოდ აჩანაგებდნენ ბზასა და ურთხელას. იმასაც რომ გაჰყიდნენ, გასწევდნენ სოხუმში და იქ ერთი ან ორი დღის განმავლობაში არყის სმით სულს ირთმევდნენ. ბოლო სამი წელიწადია პოლტაველებმა ასწლოვანი მუხებისაგან ყავრის გაკეთება დაიწყეს. სახეირო საქმეს მოჰკიდეს ხელი, მაგრამ ვერც ამით მოეცხოთ ქონი. რასაც ყავარის კეთებით ფულს იღებენ სოხუმის მიკიტნების ჯიბეში ჩადის” [68, გვ. 109-110].

აფხაზეთში მოიჯარადრე გლეხების მდგომარეობა ყოვლად აუტანელი იყო. ასე მაგ., სოფ. ვარჩესა და ბაბუშარაში მეგრელების რიცხვი ორას კომლს აღემატება. ისინი მიწის მეპატრონეს ყოველი მიწის მოსავლიდან მეოთხედს უხდიან. "იმათ ნაწილ ჩალაში ურემზე მანეთი უნდა მივცეთ და უღელ კამეჩის საბალახოში თორმეტი მანეთი. თუ სახლის სამშენებლო მასალა შარვაშიძის ტყეში მოვჭერით, როცა დაცლას გვიბრძანებს სახლებიც მას უნდა დაუტოვოთ, ან ადგილი უნდა დავეუცალოთ. სად წავიღოთ? ან ვინ იყიდის ჩვენს საჭიროებაზე? რამდენი ხანია აქ ვცხოვრობთ, ზოგი 15, 12, 10 წელიწადი და მიწა, რომ შევისყიდოთ მეპატრონესაგან არ შეიძლება. 200 მანეთი ქცევაში რომ მომცეთ, მაინც არ გავყიდო, გვეუბნება ჩვენები ქალიან კაციანად ისე დამონებული და დაბეჩავებულია თავში რომ ცემონ ბატონის მეტს არას ეტყვიან" [69, გვ. 577]. ასეთ პირობებში მეგრელები უკიდურესობამდე შევიწროვებულნი რომ არ იყვნენ უმიწობით, თავიანთ მიწა-წყალს არ მიატოვებდნენ და აფხაზეთში არ გადმოცვივდებოდნენ [70, გვ. 2]. აფხაზებსაც მალე მოადგებათ კარზე მიწის სივიწროვე, რადგან აფხაზეთის საუკეთესო ნაწილი კოლონისტებს უჭირავთ, ან მეპატრონეთა განზრახვით, მათ უნდა მიეცეთ, მაგრამ დღეს რაც უნდა იყოს, ეს გაჭირვება უფრო მეგრელებს ადგათ [71, გვ. 278].

ბატონყმური ურთიერთობა სამეგრელოში ბევრად უფრო აუტანელი იყო, ვიდრე აფხაზეთში. როგორც კ. ბოროზდინი ასკვნიდა, "საზიზღარი იყო ბატონყმობა რუსეთში, მაგრამ შიდა გუბერნიებში არსად შევხვედრივარ ისეთ რამეს, როგორიც სამეგრელოში ვნახე" [72, გვ. 140]. აფხაზეთში ნამდვილი ბატონყმური დამოკიდებულება ფაქტიურად თითქმის არასოდეს ყოფილა. აქ წოდებათა შორის განწყობილება სულ სხვა ფორმებით გამოისახებოდა. "აფხაზი თავადაზნაურები იმგვარადვე ბატონური აბსოლუტიზმით აღჭურვილი არ იყვნენ, როგორც დანარჩენ საქართველოში. ყველაფერი ეკუთვნოდა ბატონს, გარდა ყმის სიცოცხლისა. მას შეეძლო ყმის გაყიდვა, დასჯა, იგი მოკლებული იყო ყოველგვარ ადამიანურ უფლებას. მას არ ჰქონდა მიწა და არაფერი საკუთარი. აფხაზეთში კი - გლეხები მიწის მესაკუთრენი იყვნენ, ისინი ემორჩილებოდნენ თავადაზნაურებს და ემსახურებოდნენ, როგორ თავის უფროსს,

შემწესა და მფარველს” [73, გვ. 2]. მიუხედავად ამისა, XVIII-XIX სს-ში აფხაზეთში გაბატონებული იყო ფეოდალური ურთიერთობა საერთოდ, ტიპური დასავლეთ საქართველოს ფეოდალურ სტრუქტურასთან. მთლიანად ნატურალური მეურნეობა და პატრიარქალურ-გვაროვნული წყობილების ძლიერი გადმონაშთები [225, გვ. 20]. აფხაზეთის სოციალური განვითარების დონისათვის დამახასიათებელია შემდეგი ფაქტებიც: ფეოდალურ ურთიერთობათა და კატეგორიათა ამსახველი ტერმინების დიდი ნაწილი აფხაზურში გვიანდელი XVIII ს. მიწურულისა და XIX ს. დასაწყისის ნასესხებად ითვლება. ასეთია მაგ., თავადი (“ათავად”), შინაყმა (“აშინაყმა”) ბეგარა (“აბეგარა”), მოურავი (“აბოქაურია”), ბოქაური, მოხელე (“ამოხელე”) [74, გვ. 596]; [226, გვ. 502]. აფხაზეთის სოციალურ-ეკონომიკური თავისებურება გარდა ისტორიული პირობებისა, აიხსნებოდა მხარის გეოგრაფიული მდებარეობით. აფხაზეთი და სამურზაყანო ემიჯნებოდა ერთის მხრივ, მთას, დემოკრატიული წეს-წყობილებით, მეორე მხრივ, ქართველებს ფეოდალური მმართველობით. ამიტომ აქ იყო შუალედური ერთსა და მეორეს შორის [227, გვ. 3].

ჯერ კიდევ ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ, შინააშლილობის შედეგად, ქვეყანაში განუკითხაობა სუფევდა. ბატონყმური ურთიერთობა ყოვლად აუტანელი შეიქმნა. ხშირი იყო შიმშილობით გამოწვეული სიღატაკის წლები, რაც ქვეყანას ავერანებდა. დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას უამმა დიდი ზიანი მიაყენა. მემატთანეს თქმით, “წელსა ამას, 1811, გაჩნდა იმერეთსა შინა, ოდიშსა და გურიასა საშინელი მომსრველი სენი (ე. ი. ჟამი) და ამასთან საშინელი და საკვირველი სიყმილი, რომელ უთვალავნი მოისრნენ და მრავალნი განიბნენ. კნინლა და შუა გაიყო ყოველი ქვეყანანი ესე ზემოთხსენებულნი და მრავალნი წარვიდენ აფხაზეთად, ვინათგან აფხაზეთსა შინა არა იყო წელსა მას სიყმილი და არცა იგი მომსრველი სენი და განგრძელდა ესევეთარი რისხვა ღვთისა ორსა წელსა და შემდგომად გარდვიდა, გარნა ქვეყანანი, მრავალნი სოფელნი დაშთენ ოხრად. მაშინ კაცნი მუნითგან განბნეულნი მრავალნი იპოებოდენ დადიანის სამთავრო სამურძაყანო-აფხაზეთსა შინა და უფრორე იმერეთისა კაცნი. ამისათვის წარგზავნა ბოქაულნი მთავარმან ჩვენმან და

შეკრიბნა და წარგზავნა მრავალნი სულნი იმერეთად. გარნა კვალად დაშთა მრავალნი” [75, გვ. 203].

მძიმე სოციალურ სიდუხჭირეს მოწმობს დაბალი ფენის ანუ გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის პასიური ფორმის—აყრა-გაქცევის მრავალი დამადასტურებელი ცნობა, შემონახული ქართულ წერილობით წყაროებში. “გლეხთა აყრა-გაქცევამ ოსმალ-ყიზილბაშობის დროს მასიური ხასიათი მიიღო. გადასახადებით დამძიმებული გლეხი ტოვებს მეურნეობას და გარბის” [76, გვ. 353]. ქართლიდან... კახეთში... იმერეთიდან ქართლსა და კახეთში, სამეგრელოდან აფხაზეთში, იმერეთში ან კიდევ სხვაგან [77, გვ. 265]. ისტორიაში რომ ჩავიხედოთ დავრწმუნდებით იმერეთსა და გურიაში, რაჭასა და ქართლში ბევრია გადმოსახლებული ჯერ სამეგრელოში, მერე აფხაზეთში. “ქართველებმა ორგვარი გადასახლება-გადმოსახლება იცოდნენ. ერთი - უცხოეთში, სპარსეთში, ოსმალეთში და სხვა (იძულებითი გადასახლება ი.კ.), მეორე კი შინაური, საქართველოს ერთი კუთხიდან მეორეში; კახეთიდან - ქართლში, ქართლ-კახეთიდან და სამცხე-საათაბაგოდან მთიულეთში, ქართლ-კახეთ-სამცხე-საათაბაგოდან იმერეთში, აქედან სამეგრელოში, აფხაზეთში. აფხაზეთიდანაც სახლ-დებოდნენ ამ ადგილებში, თუმცა ისე ხშირად არა, როგორც აქედან აფხაზეთში... სასტიკი ბატონების საქციელი, ანუ თავადებისა იყო იმის მიზეზი, რომ უკმაყოფილო, შევიწროვებული გლეხები გარბოდნენ ერთი სამეფოდან ან სამთავროდან მეორეში. თავადებიც გარბოდნენ ერთი კუთხიდან მეორეში, თუმცა გლეხებთან შედარებით უფრო ნაკლებად, რადგან თავადიშვილი, უარისმყოფელი თავის მეფისა, ან მთავრისა, ჰკარგავდა თავის ღირსებას” [78, გვ. 3].

როგორც ირკვევა, გლეხების აყრა გაქცევას არა მარტო XIX ს. ჰქონდა ადგილი, არამედ XVIII ს-შიც, მაგრამ კლასობრივი ბრძოლის გამწვავებასთან დაკავშირებით, XIX ს. 40-50-იან წლებში შედარებით ინტენსიური ხასიათი მიიღო. ამ პერიოდში, “გლეხები მასიურად გარბოდნენ სამურზაყანოში, რაც უმთავრესად აიხსნება აქ ნაკლებად დასახლებული ცარიელი, ტყიანი ტერიტორიების არსებობით, რომელიც გლეხებს იზიდავდა. მეორე მხრივ, სამურზაყანოს თავადები და ადმინისტრაცია სამეგრელოდან გამოქცეულ გლეხებს დიდი ხალისით ღებულობდა” [228, გვ. 39].

ამგვარად, ქართველების (მეგრელების) აფხაზეთში საცხოვრებლად გადასვლა, საკმაოდ გახშირებული მოვლენა იყო, რასაც ძირითადად სამეგრელოში არსებული მკაცრი ბატონყმური სისტემა, აგრეთვე მცირემიწიანობა იწვევდა. თავის მხრივ, შეინიშნება აფხაზი გლეხების გადასახლება მეზობელ სამეგრელოშიც, “რაც ხშირად კლასობრივი ბრძოლის და შურისძიების გამოხატულება იყო” [229, გვ. 26]. გარდა ამისა, კ. ბოროზდინი შენიშნავს, რომ სამეგრელო-აფხაზეთში არსებული სტუმართმოყვარეობის ჩვეულების თანახმად, მებატონე სულ მუდამ მზად არის სახლში შემოუშვას ყველა, ვისაც კი ბინა და მისი მფარველობა სჭირდება. სტუმრის მიუღებლობა დიდ სირცხვილად ითვლება. ამ ჩვეულების თანახმად, გლეხს შეუძლია, თავის ბატონის უდიერობას თავი დააღწიოს და მეორე უფრო შეძლებულ მებატონესთან გადავიდეს. რაკი გლეხის სასყიდელს მიიღებენ, ამას სჯერდებიან და გაქცეულ გლეხების დაბრუნებას არ გამოეკიდებიან. ასეთი ჩვეულება აქვთ მეზობელ მხარეებში - სამურზაყანოსა და აფხაზეთში. ამიტომ აქეთკენ ხშირად მირბიან ხოლმე სამეგრელოს გლეხები. განაწყენებული მეგრელი გლეხი იქითკენ იმიტომ მირბის ისეთი სიადვილით, რომ იქაური მიწა ორჯერ მეტად ნაყოფიერია სამეგრელოსაზე და ბატონყმობის მაგივრად, თავისუფალ პირობებზე დაფუძნებული დამოკიდებულებაა მიწის პატრონსა და იჯარაदार გლეხს შორის. გლეხს როცა უნდა მაშინ შეუძლია ერთ მებატონეს თავი დაანებოს და სხვასთან გადავიდეს [79, გვ. 59]. აფხაზეთში მეგრელების ჩასახლებას ხელს ის გარემოებაც უწყობდა, რომ ესენი როგორც ახლო მეზობელნი ზნე-ჩვეულებით, ყოფა-ცხოვრებით ძლიერ გვანან აფხაზებს და მათ შორის კავშირი და მისვლა-მოსვლა, ცოტად თუ ბევრად ყოველთვის არსებობდა. თუმცა ზოგიერთი ავტორი შემოთხუთებული წერდა, დროა აფხაზეთი დავიცვათ ქართველების (მეგრელების) შემოსევისაგანო. კერძოდ, გ. რიბინსკის თქმით, “მოჯამაგირებლად ქვეყანაზე არავის არ უნდა ყოფნა და აგერ მეგრელი გლეხები მოგვევლინნენ სოხუმის ოლქში მემამულეებთან წინადადებით, მოიჯარეს სახით მოემსახურონ. აგრეთვე იმისათვის, რომ შეიტყონ ხომ არ შეიძლება აფხაზს წააცალონ მასაზრდოებელი მიწის საუკეთესო ნაჭერი...

სოხუმის ოლქში გადმოსახლებულთა შორის აფხაზეთისათვის არც ისე საშიშია და მავნებელი (თუმცა ამის გაგება მათ არ უნდათ) რუსები, გერმანელები, ესტონელები, იმიტომ რომ ესენი ბუნებით მათთან შესაფერისები არიან, ვიდრე მოვაჭრე ხალხი მეგრელები, სომხები და ბერძნები. საბოლოოდ ასკვნის, რომ მეგრელების აფხაზეთში ჩასახლებით მისი აზრით, დაშვებულ იქნა უზარმაზარი, გამოუსწორებელი შეცდომა" [230, გვ. 4; 13-14] ამავე აზრს იზიარებდა ნ. ალბოვი, რომელიც სომხებთან და ბერძნებთან ერთად მეგრელებსაც "კოლონისტებს" ეძახდა [231, გვ. 20].

თვალსაჩინო მაგალითი, ქართველებს (მეგრელებს) აფხაზეთში გადასვლის ნებას რომ არ აძლევდნენ (1869 წ.) მოსჩანს ოჩამჩირის მაგალითზე, რომელსაც თ. სახოკია "სამურზაყანოს კარად და სავაჭრო ცენტრად მიიჩნევდა" [80, გვ. 319].

ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორმა გრაფ ლევაშოვმა გაუგზავნა ამა წლის 30 მაისს შემდეგი მიწერილობა ზუგდიდის, სენაკის და ლეჩხუმის მაზრის უფროსებს, რომ "სოხუმის სამხედრო განყოფილების მმართველმა მაცნობა, ამ ცოტა ხანში ოჩამჩირის მაზრაში მეგრელები გადმოდიანო, რომელთაც აქვთ ადგილობრივი მთავრობისაგან მოწმობა აფხაზეთში გადასახლებისათვის. ის იწერება, რომ რადგან აფხაზეთში ცოტალა დარჩენილა დაუკავებელი ადგილები და რაც დარჩა ისიც იქაურ უმიწაწყო მცხოვრებლებს მოუნდება, ამისათვის მე მივწერე მაზრების უფროსებს, რომ დააბრუნონ უკანვე ამისთანა გადმოსახლებულები და ისინი მაზრის უფროსებს ჩააბარონ. ამასთან სოხუმის სამხედრო მმართველი მთხოვს ვალდებული გავხადო მაზრის უფროსები, რომ არ მისცენ მეგრელებს აფხაზეთში გადასახლების უფლება" [81, გვ. 1]. მსგავსი ღონისძიებები მიმართული იყო სოხუმის ოლქზე რუსული გავლენის განსამტკიცებლად, რისთვისაც საჭირო იყო ქართველების გამოდევნა და მათი შეცვლა რუსებით. ამის შემდეგ, ქართველების გავლენისაგან აფხაზები საიმედოდ იქნებოდნენ დაცულნი. მთავარმართებელი გოლიცინი და ეგზარხოსი ალექსი სინოდის ობერპროკურორს წერდნენ, რომ "სოხუმის ეპარქია მისი ჭარბი აფხაზ და რუს მოსახლეობით, სასურველი იქნება გავაცა-ლკეოთ უკიდურესად არასასურველი ქართული

გავლენისაგან და ამ მიზნისათვის, პატარა და მრავალენოვანი სოხუმის ეპარქიისათვის მისი ყუბანის მხარისათვის შეერთება მეტად სასარგებლო იქნებოდა. ყუბანის მხარე ითვლიდა 1. 716 245 სულს წმინდა რუსულ მართლმადიდებელ მოსახლეობას. ამ მასაში ადვილად გაითქვიფება შავი ზღვის სანაპიროს 100. 000 მრავალენოვანი მოსახლეობა." მაგრამ ახლოვდებოდა 1905 წ. რევოლუცია და მთავრობა მოერიდა ასეთი საკითხების აღძვრას და მოსახლეობაში ახალი უკმაყოფილების გამოწვევას. "უფრო ხელსაყრელ პირობებს დაველოდოთ" - წერდა გოლიცინი, რუსეთიდან მოსულ პასუხის შედეგად [82, გვ. 65]. ამისთვის ხელსაყრელი პირობები არც საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ დადგა. თუმცა ბევრი რამ ახალი ამბები დატრიალდა აფხაზეთში. "აქ გამოაცხადეს ე.წ. აფხაზეთის დამოუკიდებლობა, რაც ნამდვილად რუსების გაბატონებას ნიშნავს. პირდაპირ აუწერელია ის ვაკხანალია, რომელსაც აქვს აქ ადგილი. აფხაზების მოყვარულმა რუსმა პოლიტიკანებმა და რუსეთის მოტრფიალე ზოგიერთმა პირებმა, აფხაზეთის "დამოკიდებულება" საქართველოსადმი სიძულვილის სახით გადაშალეს და ამაში ეძებენ თავიანთ აზრსა და მნიშვნელობას... შეიძლება ითქვას, რომ თითქმის ყველა თანამდებობაზე რუსები არიან. ქართველები ისეთ დევნას და შევიწროებას განიცდიან, რომ აუწერელია და ისეთი ანტიქართული აგიტაცია წარმოებს, ძველ მეფის რუსეთს და ვოსტორგოვებსაც არ ეყოფოდათ სითავეხდე. ჩვეულებრივად აქაც მართავენ მიტინგებს, მაგრამ აქ მენშევიკებს კი არ ახსენებენ, როგორც სხვაგან, არამედ საქართველოდან გაევანთავისუფლოთ აფხაზეთიო. ისე, რომ "ქართველი" და "ქართული" ერთგვარ სალანძღავ ტერმინად გადააქციეს" [83, გვ. 3].

XX ს. დასასრულს, აფხაზეთს "დამოუკიდებლობა" ერგო ეკონომიკურად დაქვეითებული ქვეყნის ფასად, რომლის ხელახლა ათვისებას აფხაზი ეთნოსი დამოუკიდებლად ვერ შეძლებს. მათ ამაში უნდა მოიშველიონ სხვა ეროვნების წარმომადგენლები, რომელიც საფრთხეს შეუქმნის აფხაზი ხალხის თვითმყოფადობის შენარჩუნებას, თუმცა, ასე არ ფიქრობენ აფხაზეთის თანამედროვე მესვეურები. "ჩვენ დაინტერესებულნი ვართ, აღვადგინოთ ის ბალანსი, რაც რუსულენოვანი მოსახლეობის გასვლამდე იყო აფხაზეთში - 100 ათასი

აფხაზი და ამდენივე რუსი და უკრაინელი. რესპუბლიკა რუსულენოვანია. ადგილობრივი ქართველებიც კი უკეთ ფლობენ რუსულს, ვიდრე მშობლიურ ენას. დღეს მრავალი აფხაზის გვარია თუმანოვი, ივანოვი, ერმოლოვი... რამდენიც უნდა გადმოსახლდნენ რუსეთიდან ჩვენი ეთნოსისთვის საშიშროებას ვერ ვხედავთ. სულ სხვაა ქართველი კოლონისტები” [84, გვ. 5]. აფხაზური პრესის მონაცემებით, ამჟამად აფხაზეთში 8-10 ათასი ჩრდილო კავკასიელი ცხოვრობს, რომლებიც ომის შემდგომ პერიოდში დარჩნენ საცხოვრებლად. აფხაზეთში დარჩენილი ქართველი მოსახლეობის რაოდენობა, გალის რაიონის გამოკლებით, სხვადასხვა შეფასებებით 15029 აღწევს (1998 წ. მონაცემებით). მათი აბსოლუტური უმრავლესობა საპენსიო ასაკისაა. მოსახლეობის საერთო რიცხვში აფხაზების რაოდენობა 25%-მდეა. სხვა ეთნიკური ჯგუფებიდან, შედარებით მაღალია სომეხი და რუსი მოსახლეობის ხვედრითი წილი. მათი რაოდენობა დაახლოებით, აფხაზეთის მოსახლეობის საერთო რაოდენობის ნახევარს უტოლდება [85, გვ. 4].

მართალია, აფხაზეთი ყოველთვის გამოირჩეოდა პოლიეთნიკურობით, რითაც არ ხასიათდებოდა მაშინდელი ავტონომიური რესპუბლიკები. აფხაზეთის სოფლებში მოსახლეობდა “ოცდაათამდე ეროვნების წარმომადგენელი. არც ისე დიდ ტერიტორიაზე ამდენი ეროვნების განსახლება ბუნებრივია მათ შერწყმას გამოიწვევდა, მაგრამ ეროვნული კომპაქტურობა ძირითადად შენარჩუნებული იყო” [232, გვ. 14].

აღსანიშნავია, რომ სამურზაყანოს მოსახლეობა, აფხაზეთისგან განსხვავებით ყოველთვის გამოირჩეოდა ერთგვაროვნებით, ანუ ძირითადი ბირთვი ქართველებისაგან (მეგრელები) შედგებოდა. ეს ასეც უნდა მომხდარიყო, რადგან უძველესი დროიდან მოყოლებული XVII ს. 80-იან წლებამდე, ენგურ-ღალიძგის წყალშუეთი სამეგრელოს (ოდიშის) განუყოფელ ნაწილს შეადგენდა. აფხაზების კომპაქტური დასახლებები სამურზაყანოში არ ვლინდება. ეს მხარე ბოლომდე ქართულ-მეგრულ ეთნიკურ სამყაროდ დარჩა. ამას ადასტურებს ისიც, რომ სამურზაყანოში ისეთივე სოციალური ურთიერთობების იერარქია არსებობდა, როგორც ფეოდალიზმის დროს, სამეგრელოში. ასე მაგ., აფხაზურ თავადს შეესაბამება ჟინოსკუა, ანხაეს-ფიოში, ამაცვრასგუ-მოინალე, ახუდე-დელმახორე [233,

გვ. 17]. ჟინოსქუა მეგრულად აზნაურს ნიშნავს. მეგრ. “ჟინ” ქართული ზენას შესატყვისია, ხოლო სქუა მეგრ. შვილს აღნიშნავს. ამგვარად, მეგრ. ჟინოსქუა ქართული ზენაშვილის სოციალური ექვივალენტია, ხოლო ჟინოსქუას სოციალურ კონტრაგენტად მეგრულში დოლმახორე (დელმახორე ქართ. გლეხი) გვევლინება, რომელიც მეგრულად დაბლა მცხოვრებს აღნიშნავს [86, გვ. 61]. სხვა მოსაზრებაც არსებობს, დელმახორეს ოხორუ-დან (ქართ. სამოსახლოდან) წარმოშობილად თვლიდა ს. კაკაბაძე, რომელიც XIX საუკუნეში მოჯალაბეს აღნიშნავდა [87, გვ. 20].

გ. გასვიანის მიერ მოძიებული დოკუმენტური მონაცემების მიხედვით (XIX ს-ის 60-იანი წწ.), სამურზაყანოს საბოქაულოში ცხოვრობდა “ფიოში”, “მოინალე”, და “მოჯალაბე” ერთად 21 397 სული, რომელთაგან მხოლოდ 21 სული იყო მაჰმადიანი, დანარჩენი ყველა ქრისტიანი, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ მათ როგორც ქართველებმა (მეგრელებმა) მაჰმადიანობა არ მიიღეს [88, გვ. 146]; იმდროინდელი სტატისტიკა მოწმობს, რომ თითო-ორიოდე თურქული ოჯახი, აქა-იქ, განსაკუთრებით ზღვისპირა სოფლებში, ყოველთვის ცხოვრობდა სამურზაყანოში. “ამ თხუთმეტი წლის წინ მე მინახავს უკანასკნელი თურქი მოპიკანები გაგიდასა და ფიჩორში, - წერდა ვლ. ალფენიძე. ადგილობრივ ლექსიკონში შემორჩენილია ისლამის შორეული კვალი. მაგ., ღორონთიშა სალავათი მემუჩამუ (ღმერთისთვის სალავათი მიმიცია), “ალლაჰ წიე”, (ალაჰ ბიჭო) და სხვა, მაგრამ ეს წვეთია ოკეანეში და მას სერიოზულ მნიშვნელობას ვერ მივანიჭებთ” [89, გვ. 3].

ალ. დიუმამ (მამა) 1858-1859 წწ. კავკასიაში იმოგზაურა და შექმნა საინტერესო წიგნი “კავკასია”, რომელშიც სამურზაყანოსაც ეხება. იგი წერს: “სამეგრელოსა და აფხაზეთს შუა მდებარეობს პატარა თავისუფალი მხარე, სახელად სამურზაყანო, რომელიც დაახლოებით 2000 კომლს შეიცავს” [90, გვ. 447]. ამ ხანებში სამურზაყანოში რუსული მმართველობა იყო დამყარებული და შესაბამისად თავისუფალ მხარედ ვერ ჩავთვლით. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სამურზაყანოს მოსახლეობა 2000 კომლზე მეტი იქნებოდა. მართლაც, ალ. ცაგარელის ცნობით, სამურზაყანოში ითვლებოდა 29 000 მცხოვრები, ანუ 4000 კომლზე მეტი [201, გვ. IX].

მოსახლეობის რაოდენობაზე რომ წარმოდგენა მივიღოთ, საჭიროა განისაზღვროს კომლის საშუალო სიდიდე. 1804 წ. დოკუმენტის მიხედვით, კომლზე საშუალოდ ხუთი მამაკაცია ნაანგარიშევი. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ “დასავლეთ საქართველოს ბარში უფრო ნაკლები იყო კომლის საშუალო სიდიდე, ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველოში, მთიან ზონაში კი - პირიქით” [91, გვ. 42-44].

უაკ ფრანსუა გამბამ 1819-1824 წწ. მეორედ მოგზაურობისას, მთავარი ყურადღება საქართველოს დაუთმო. მისი ცნობით, თუ “სამურზაყანოს პროვინციის დაბალი ნაწილი დაუსახლებელია, სამაგიეროდ მთიან კანტონში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი მოსახლეობაა და როგორც ვარაუდობენ, იგი დაახლოებით რვაას ოჯახს შეადგენს” [92, გვ. 113].

აფხაზეთში XIX ს-ის რეფორმამდელ პერიოდში კამერალური აღწერები არ ჩატარებულა. ამ პერიოდისათვის რუს მოხელეებს აფხაზეთის მოსახლეობაზე ერთმანეთის საწინააღმდეგო ცნობები მოჰყავთ, ამიტომ ამ ცნობებით არ ვისარგებლებთ. “XIX ს. 30-იან წლებში აფხაზეთის სამთავროში დაახლოებით 52 300 სული იყო” [93, გვ. 164]. სამურზაყანო ამ დროს სამეგრელოს სამთავროს მფლობელობაში იმყოფებოდა, სადაც “ითვლებოდა 1798 კომლი ანუ 10.788 მოსახლე” [234, გვ. 250]. ამავე პერიოდში შედგენილ ო. ევეცკის სტატისტიკურ აღწერილობაში, აფხაზები ითვლებიან 50 000 სულამდე, ცხოვრობენ აფხაზეთში და სამეგრელოს სამთავროს დასავლეთ ნაწილში. ე.ი. სამურზაყანოში, მაგრამ ცალკე სამურზაყანოს არ გამოჰყოფს - სამეგრელოსთან ამთლიანებს. შესაბამისად, სამეგრელოს მოსახლეობაში ასახელებს მეგრელებს, აფხაზებს, სვანებს. სომხებსა და ებრაელებს მცირე რაოდენობით [235, გვ. 31; 168].

“საქართველოს კალენდრის” მიხედვით, საქართველოს ნაწილებს (კუთხეებს) შორის დასახელებულია სამურზაყანო, სადაც ქართველები ცხოვრობენ. მათი რაოდენობა მითითებული არ არის. მხოლოდ აღნიშნულია, რომ გადმოსახლებულები არიან სოხუმის განყოფილებაში, მათ შორის პირველი ადგილი უჭირავთ სომხებს, მეორე - ბერძნებს, რუსებს და სხვა” [94, გვ. 76]. სამურზაყანოს შესახებ ცნობებს ამავე კალენდრის 1897წ. გამოცემაში ვპოულობთ. კერძოდ, სამურზაყანოელები - 30 640

მცხოვრები [95, გვ. 223]. კიდევ უფრო კონკრეტულ ცნობებს შეიცავს ამავე კალენდრის 1892წ. ერთ-ერთი ნომერი. სამურზაყანოს ტერიტორია მოიცავს 122 634 დესეტინას. განთავსებულია 65 სოფელი, სადაც 30 529 სული მოსახლეობს. აღსანიშნავია, რომ მუჰაჯირობის შედეგად დაბალია მცხოვრებთა რიცხვი გუმისთის საპრისტავოში, სადაც 24 სოფელია და მხოლოდ 5318 მოსახლე ითვლება. ასევე გუდაუთის საპრისტავოში 16 სოფელია მითითებული, 14 887 სულით. ნაკლებად არის დასახლებული კოდორის საპრისტავო აქ 31 სოფელია, 15 821 მცხოვრებით [96, გვ. 185]. გაზეთ "ივერიის" (1889) ცნობით, სამურზაყანოში 36 ათასამდე მცხოვრები ითვლება [97, გვ. 3]. ამავე გაზეთის გვიანდელი ცნობით, "სამურზაყანო სულ დავიწყებია მთავრობას, თუმცა მისი მკვიდრი 40 000 სულამდე შედგება" [98, გვ. 2]. რამდენად ზუსტია აფხაზეთის მოსახლეობის რაოდენობაზე ზემოთმოყვანილი ცნობები, ამის თქმა გადაჭრით ძნელია, მაგრამ უეჭველია ის, რომ მოსახლეობის მექანიკური მოძრაობა მთლიანად საქართველოში და აფხაზეთში სხვადასხვა-ნაირად მიმდინარეობდა. უპირველესად ყურადღებას იპყრობს "მოსახლეობის მნიშვნელოვანი შემცირება აფხაზეთში 1866 წლიდან 1886 წლამდე. 20 წლის მანძილზე მოსახლეობამ მოიკლო 10,4 ათასი კაცი, ანუ 13,2%. იძულებითი ემიგრაცია ამ პერიოდში ბევრად ჭარბობდა მოსახლეობის ბუნებრივ მატებას, მაგრამ მომდევნო პერიოდში სწრაფად იზრდებოდა" [99, გვ. 56]. იმავდროულად, ქართველები სხვა ეროვნებებთან შედარებით საქართველოში უფრო ნელი ტემპით მრავლდებოდნენ. ამის ერთ-ერთ მიზეზად მიაჩნდათ ის, რომ "ამ ტერიტორიაზე XIX-ში და უფრო ადრე, შემოიჭრა ხალხი, რომელთაც თავიანთი წინანდელი საცხოვრისის ბუნებრივი და ისტორიული პირობების შესაბამისად, საზოგადოებრივი და კულტურული განვითარების შედარებით დაბალი დონის მეოხებით, აქ, ახალ ტერიტორიაზე ეკონომიკურად უფრო მეტად უზრუნველყოფილად შეეძლო ეცხოვრა, ვიდრე აბორიგენ მოსახლეობას" [100, გვ. 78].

XIX ს. საქართველოს მოსახლეობის შესახებ უფრო სრულ ცნობებს გვაწვდის სრულიად რუსეთის პირველი საყოველთაო აღწერა (1897 წ. 28 იანვარი - 9 თებერვალი), თუმცა ხარვე-

ზებისაგან დაზღვეული არც ის არის. მაგ., მშობლიური ენის დადგენა 1897წ. აღწერის მიერ ხდებოდა არა სალაპარაკო ენის, არამედ იმ ენის მიხედვით, რომელიც აღსაწერს მიაჩნდა მშობლიურად, "ამიტომ 59,5 ათასი მცხოვრებისათვის მშობლიურ ენად მითითებულია აფხაზური, ხოლო 1926 წ. აღწერით კი - 47,8 ათასისათვის. გამოდის, რომ XIX ს. მიწურულში და XX ს. I მეოთხედში როდესაც ადგილი არ ჰქონდა აფხაზების ემიგრაციას, არც ასიმილაციას, აფხაზურ ენაზე მოლაპარაკე მოსახლეობა მკვეთრად შემცირებულია" [101, გვ. 51]. ამის მიზეზია "სამურზაყანოელის" შეყვანა აფხაზურ მოსახლეობაში, რის გამოც სამურზაყანოელისათვის მშობლიურ ენად აფხაზურია მიჩნეული. "ეს შეცდომა გასწორდა მხოლოდ მოსახლეობის შემდეგი აღწერის (1926 წ.) დროს, როდესაც თითოეული სრულასაკოვანი მოქალაქე თვითონ ასახელებდა თავის ეროვნებას" [91, გვ. 118]. თუკი რუსმა მოხელეებმა XIX ს. 80-იან წლების აღწერის დროს, ვერ მოიფიქრეს (თუ ვერ იკისრეს) სამურზაყანოს მეგრული მოსახლეობის ეთნიკური წარმომავლობის პირდაპირ შეცვლა აფხაზით (ცხადია, ამიტომ უწოდეს "სამურზაყანოელი") სამაგიეროდ ეს, ერთი საუკუნის შემდეგ უტიფრად იკისრეს თანამედროვე ფალსიფი-კატორებმა და მათმა დაქირავებულმა სიცრუის მქადაგებლებმა: ი. ვორონოვმა პ. ფლორენსკიმ, ტ. შუტოვამ და სხვა. "აფხაზეთის თეთრი წიგნის" ავტორებმა, რომლებმაც ახლა "სამურზაყანოელის" ადგილზე აფხაზი ანუ აფსუა ჩასვეს და ასე მონათლეს ქართველი მეგრელები აფხაზებად [88, გვ. 243].

მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ, რომ 1920წ. აღწერის დროს სააღწერო ფურცელში ეროვნების შესახებ ჩაწერილი იყო национальность, 1926 წ. კი - народность. რუსული გამოთქმის მიხედვით, პირველი უფრო ფართო ცნებაა, ვიდრე მეორე. ქართულ ენაზე народность- ნათარგმნი იყო ეროვნებად, რომელიც ამ შემთხვევაში არ ემთხვევა რუსული სიტყვის გაგებას. 1926 წ. აღწერის დროს სიტყვა народность - ის კარნახით ნაგულისხმევი იყო მოსახლეობის შემადგენლობის შესწავლა არა ძირითადი ეროვნებების მიხედვით, რასაც ჩვენ "ეროვნებას" ვეძახით, არამედ ეთნიკური მაჩვენებლების მიხედვით. ამით იყო გამოწვეული ის, რომ 1926 წ. აღწერის დროს ეროვნებათა კლასიფიკაციაში პირობით შეტანილი იყო

“მეგრელი”, “სვანი”, “აჭარელი” და სხვა, თვითდასახელების პრინციპის მიხედვით [36, გვ. 10].

XIX ს. მანძილზე, აფხაზეთში იყო ტენდენცია ქართველთა, როგორც არასასურველი ელემენტის რაოდენობა ყველა საშუალებით შეემცირებინათ. ასეთმა დამოკიდებულებამ თავი იჩინა XX ს. დასაწყისისთვის [206, გვ. 37]. ამის შესახებ თ. სახოკია წერდა, აღსაშფოთებელია თუ მეტი არა... რომ დიდხანს ჰქონდათ გაჩაღებული ბრძოლა სასულიერო მთავრობასა და სამწყსოს იმის შესახებ: მეგრელები ელიარებინათ თუ არა ქართველებად და ეკლესიაში ქართულად უნდა შესრულებულიყო წირვა—ლოცვა თუ სლავურად! საბოლოოდ, მეგრელები ქართველებად აღიარეს, მაგრამ სამურზაყანოს მკვიდრნი კი—აფხაზებად. ჩაპჭიდეს ხელი იმ გარემოებას, რომ სამურზაყანოელ მეგრელს, ისეთივე მეგრული ენით, ჩამომავლობით, ზნე-ჩვეულებით, როგორც მისი მეზობელი ზუგდიდელია, არც მეტი და არც ნაკლები, და რომელმაც აფხაზური სრულებით არ იცის, განსაკუთრებული სახელი ერქვა. არავინ გამოევიდა იმის ძიებას (ხელსაყრელიც არ იყო), თუ რას გამოხატავდა ეს სახელწოდება - ეთნოგრაფიულ თუ გეოგრა-ფიულ ცნებას. ეს ბრძოლა მანამ არ შეწყვეტილა, სანამ სოხუმის კათედრის ეპისკოპოსად ყოვლად სამღვდელო კირიონი არ გაამწყესეს. სამურზაყანოს მკვიდრს თავის სახელს უტოვებენ, მაგრამ ამასთანავე ყოველი ღონისძიებით ცდილობენ აფხაზთა რიცხვში მოაქციონ, რადგან აფხაზების “განათლება” და რუსიფიკაცია (სკოლებისა და წირვა ლოცვის საშუალებით), ოფიციალურად ნებადართულია და სავალდებულოდაც ითვლება [102: გვ. 3].

არა მარტო სამურზაყანოს, არამედ კოდორის უბნის მოსახლეობის უმრავლესობას ქართველები (მეგრელები) შეადგენდნენ. სწორედ ამიტომ, “კავკასიის სამოქალაქო სამმართველოს კოლეგიის უფროს მრჩეველს სტაროსტანოვს, შესაძლებლად მიაჩნდა ქუთაისის გუბერნიისათვის ენგურსა და კოდორს შორის მდებარე ტერიტორიის მიერთება, სადაც ქართული მოსახლეობა უმრავლესობას შეადგენდა” [103, გვ. 150].

1930 წლის მონაცემებით, გუდაუთის მაზრაში აფხაზების რაოდენობა 65,8%, კოდორში 25,9% შეადგენს, გაგრის მაზრაში

11%-ზე მეტს, ხოლო გალის (ყოფილი სამურზაყანო) შესახებ პროცენტული მაჩვენებელი არ ჩანს. "მხოლოდ გამოირჩევა გალის მახრა ქართველების კომპაქტური დასახლებით" [232, გვ. 15]. შ. ინალ-იფაძე აღიარებდა, რომ მიმდინარე დროს აფხაზების ძირითადი მასა, რომლებიც აფხაზეთში ცხოვრობს 74 000 შეადგენს და ძირითადად თავმოყრილია აბჟუის (ოჩამჩირის რაიონი) და ბზიფის (გუდაუთის რაიონში) აფხაზეთში. ხოლო სხვაგან აფხაზური მოსახლეობა წარმოდგენილია ცალკეული გაშლილი სოფლებით, ანდა არც ისე დიდი დასახლებებით ან ერთეული ოჯახებით მაგ., ასეთია აფხაზურ-მეგრული ორენოვანი დასახლება სოფ. ჩხორთოლში, გალის რაიონში [226, გვ. 47]. მართლაც, სოფ. ოქუმში (სამურზაყანო) მხოლოდ აქა-იქ შეხვდებით აფხაზური ენის მცოდნე პირს. რაც შეეხება სოფ. ჩხორთოლს, განსაკუთრებით მის მთაგორიან ადგილებს, აქ უფრო მეტად არის გავრცელებული აფხაზური მეტყველება. "თუმცა აქაურმა აფხაზურმა მოსახლეობამ კარგად იცის მეგრულიც და თავისუფლად იყენებს მას, როგორც ურთიერთობის საშუალებას, მაგრამ ოქუმ-ჩხორთოლის აფხაზურ მეტყველებაში, საგულისხმოა, რომ ესა თუ ის მთქმელი ჩაკითხვის შემთხვევაშიც ვერ ახერხებდა სწორი ფორმის გამოთქმას, რაც აფხაზური ენის კარგად უცოდინარობის შედეგი უნდა იყოს" - შენიშნავს ენათმეცნიერი მ. ციკოლია [104, გვ. 193; 199].

როგორც არაერთხელ შევნიშნეთ სამურზაყანოში გვიან ჩამოსახლებულ აფხაზთა რაოდენობა იმთავითვე უმნიშვნელო იყო, რომელიც დროთა განმავლობაში შეერწყა ადგილობრივ ქართულ მოსახლეობას და სამართლიანად მოაქცია ს. მაკალათიამ არა მარტო ყოფილი სამურზაყანო (გალის რაიონი), არამედ ოჩამჩირის მოსახლეობაც ეთნოგრაფიული სამეგრელოს საზღვრებში [105, გვ. 181].

1974 წლისათვის გალის რაიონში მოსახლეობა 73, 2 ათასს შეადგენდა. განსახლების ძირითადი ზონა ზღვის დონიდან 200 მეტრამდე ვრცელდება. ეროვნული შემადგენლობა: ქართველი 88,2%, რუსი 70%, სომეხი 1,0%, დანარჩენი-3, 8%. რაიონის უდიდესი სოფელია ქვემო ბარლები [106, გვ. 146]. 1989 წ. აღწერის მასალებიდან ამოღებული ცნობებით, გალის რაიონში მხოლოდ 627 აფხაზი ითვლებოდა, რუსი - 2480 (ანუ 3,1%),

ხოლო ქართველი 74 712 ირიცხებოდა, ე. ი. მთელი მოსახლეობის 93,8% [107, გვ. 5].

ამგვარად, ყოფილი სამურზაყანოს ძირითად მოსახლეობას ყველა დროში ქართველები (მეგრელები) შეადგენდნენ, რაც დაუფარავად მოჩანს მოგზაურების თუ დასავლეთ საქართველოს ეთნიკური ისტორიით დაინტერესებული მკვლევარების ნაშრომებში. იციან ეს აფხაზეთის ისტორიის გაყალბებით დასაქმებულმა ავტორებმა და ბევრს რომ ვერაფერს მიაღწიეს, სამურზაყანოს მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობა სადავო გახადეს, ვინაიდან ამა თუ იმ ტერიტორიაზე მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობის განსაზღვრა დიდმნიშვნელოვანია. ამ საკითხთანაა დაკავშირებული ბევრი სხვა საკითხებიც. მათ შორის პოლიტიკური და სოციალური.

გვარსახელების შესწავლა ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ამოცანას შეადგენს, რომელიც სხვადასხვა ასპექტით შეისწავლება. მიუხედავად გვარსახელების შესწავლის ხანგრძლივი ისტორიისა, “ქართული სახელებისა და გვარების შესახებ შეიძლება მთელი ტომები დაიწეროს და მაინც არ იქნეს ამოწურული მთელი სიღრმე სიგანით ეს მეტად საინტერესო უბანი ქართული ენისა, სადაც ქართველი ერის ისტორიის ესა თუ ის მხარეა ასახული” [108, გვ. 193].

გვარი - ერის სიმდიდრეა. გვარზე, როგორც ოჯახის მემკვიდრეობით სახელზე, საზოგადოების პირვანდელ უჯრედზე მუდმივმა ზრუნვამ მოიყვანა დღევანდლამდე საქართველო [109, გვ. 20]. გვარის ძირითადი ფუნქციაა აღნიშნოს ინდივიდი, შტო, ოჯახი. ამ ბოლო ხანს კი – მას დაეკისრა მეტად რთული ფუნქცია. “მეტწილ შემთხვევაში (დღევანდელ ქართულ სინამდვილეში) აღნიშნავს ეროვნებასაც (ეს მას შემდეგ, რაც რელიგიამ ასე თუ ისე დათმო პოზიციები). ეს რა თქმა უნდა, ყოველთვის ასე არ არის, მაგრამ ქართული გვარის მატარებელი კაცი რაღაცით მაინც არის დაკავშირებული ქართველ ხალხთან, საქართველოსთან” [110, გვ. 214].

დღეს გავრცელებული გვარების დიდი ნაწილი ეპონიმურია წარმომდგარია შთამომავლობითი ნათესაური შტოს წინაპარ მამაკაცთა საკუთარი სახელებისაგან, რომელთაც დართული აქვთ ტრადიციული საგვაროვნო დაბოლოებანი - ძე, -შვილი, -იანი, -ურ, -იონ, უძველესი ბერ და სხვა [111, გვ. 9].

გვარებად თითქმის ყველა ხალხს გამოყენებული აქვს ისეთი სიტყვები, რომლებიც აღნიშნავენ ხელობასა თუ თანამდებობას, მიგვითითებენ წარმოშობასა და სადაურობაზე. იძლევიან ადამიანის დახასიათებას ფიზიკური, ქონებრივი ან სხვა რომელიმე ნიშნის მიხედვით, მაგრამ ყველაზე ხშირად გვარი ნაწარმოებია სახელისაგან [112, გვ. 294-295]. ცხადია, ასეთ შემთხვევაში მიღებულია წინაპრის სახელი, ზოგჯერ მეტსახელი.

პირთა სახელები დღევანდელ ქართულში უმთავრესად უცხო წარმოშობისაა. ქრისტიანობის გავრცელებასა და დამკვიდრებას საქართველოში თან მოჰყვა მრავალი ებრაულ-

ასურული და ბერძნულ-რომაული სახელი. ებრაულ-ასურული სახელები მეტწილად ბერძნული ფორმითაა შემოსული. სპარსული სახელები ქრისტიანობამდეც ვრცელდებოდა ჩვენში და ქრისტიანობასაც არ შეუშლია ხელი მათი გავრცელებისათვის. არაბთა შემოსევამ VII საუკუნეში და საზოგადოდ, მაჰმადიანური სამყაროს გავლენამ აგრეთვე მრავლად შემოიტანა არაბული სახელები. თურქების გავლენა ამ მხრივ ადრეც იყო, მაგრამ იგი განსაკუთრებით გაძლიერდა – XVI ს-დან და ამანაც თავი იჩინა პირთა სახელების დარქმევის საქმეში. XIX ს-ში რუსული სახელებიც შემოგვემატა და XX ს-ში ამათ ევროპული სახელებიც დაერთო... დღეს იშვიათად სადმე შეხვდებით ქართველ კაცს, რომ მას ქართული სახელი ერქვას [108, გვ.191-192]. აღსანიშნავია, რომ სამურზაყანოში ძირითადად ქართული (კოლხური) წარმოშობის ანთროპონიმებია გავრცელებული, რაც არ გამორიცხავს არაქართული წარმოშობის პირსახელების არსებობას [113].

აფხაზეთის ფეოდალურ საგვარეულოებს შორის უმთავრესი შარვაშიძის გვარი ძალიან ძველია. მის წარმოშობას და თვით გვარსახელს თქმულება შარვანშაჰებს უკავშირებს. “შარვაშიძე ე. ი. შვილი შირვან შაჰისა, ქართულად შარვაშა, იყო შთამომავალი ბენიშედადის ოჯახისა, რომელიც ჰფლობდა ოდესმე შირვანს და რომლის უმცროსი შტო ქ. ანში ბატონობდა. ერთი ანელი მთავართაგანი, რომელიც ერგო ტყვედ მეფე დავით აღმაშენებელს 1123 წ. წამოყვანილ იქნა აფხაზეთში და იქიდან აღარ დაბრუნებულა თავის მამის მამულში” [114, გვ. 297]. თვით აფხაზეთში ფორმა “შარვაშიძე” სრულიად უცნობია. ადგილობრივ ეს საგვარეულო ჩაჩის (ჩაჩბას) სახელით არის ცნობილი. თუმცა, აფხაზურს ძირების უაღრესი გაცვეთა სჩვევია, მაინც აფხაზური ფორმა ქართულს იმდენად არის დაშორებული, რომ შესაძლებელია ეს სახელები სხვადასხვა წარმოშობისად მივიჩნიოთ [115, გვ. 30]. 6. ბერძენიშვილმა გარკვევით მიუთითა, რომ შარვაშიძე ეს გვარსახელი აშკარად მეგრული წარმოშობისაა შარვაში პლუს ქართული ძე.... ჩაჩბა – ჩაჩიბა, ჩა(ნ)ჩიბა - ჩაჩური წარმოება კი – არაა, არამედ აფხაზურია, ისევე როგორც აგრბა. ეს მოწმობანი ჩაჩის ტომის არსებობის დასამტკიცებლად გამოდგებიან მხოლოდ [2, გვ. 607-608]. ჩაჩბას გვარი დაკავშირებულია ჩაჩის ტომთან. აფხაზურმა (და

საერთოდ კავკასიურმა) ონომასტიკონმა იცის არა ერთი და ორი მაგალითი იმისა, როდესაც გვარსახელს ტომის სახელწოდება უდევს საფუძვლად. მაგ., “არსებობდა აფხაზურ-ადილეური ტომი საძი, საიდანაც მიღებულია გვარი საძბა, ჩერქეზულ ტომ კიახ-ისაგან-კიახ-ბა, ზიხი-საგან (აფხაზ. ნიშნავს ჩერქეზს) - ზიხუ-ბა, ზუხბა, აქირთ-ისგან (აფხაზ. ქართველი) ქირთ-ბა, აქირთ-აა, გერისაგან- გერბა, ჭანი-საგან ჭანბა, აშვან-ისაგან (აფხაზ. სვანი) აშვან-ბა და ა. შ. ასევე ჩაჩ ტომისაგან მივიღეთ ჩაჩბა და იგი აღზევდა დიდ ფეოდალურ საგვარეულოდ” [116, გვ. 168]. მითუმეტეს, ორი სხვადასხვა გვარსახელის ტარება ერთი და იგივე საგვარეულოს წარმომადგენელთა მიერ, უცხო არ იყო ძველად საქართველოსათვის, მაგ., ფანასკერტელ-ციციშვილი, ყაფლანი-შვილ-ორბელიანი და სხვა [117, გვ. 3].

სწორი უნდა იყოს ის მოსაზრება, რომ შარვაშიძეობა ჩაჩის (ჩაჩბას) ქართველობაზე კი არ მიუთითებს, არამედ იგი დამოუკიდებელი ზანური წარმოშობის გვარია და უნდა მიგვანიშნებდეს ძლიერი ზანური საგვარეულოს (შარვაში) შემოჭრაზე მეზობელ ჩაჩის ტომში და იქ გაბატონებაზე, მაგრამ ამას მოჰყვა მისი ასიმილაცია, გაჩაჩება, შემდეგ გააფხაზება [116, გვ. 172-173].

საქართველოში, როგორც ევროპაში, ყველა დიდ გვარს თავისი ღერბი ჰქონდა, რომელიც დაკავშირებული იყო მათ წარსულთან. თავისი ღერბი ჰქონდათ აფხაზეთის მთავრებს, შარვაშიძეებსაც. “მრგვალ ფარზე გამოხატული იყო ორი ფრიგიული ტიპის ქუდი (ჩაჩი). ქუდებს ზემოდან ექვსსხივიანი ვარსკვლავი ეხატათ. ზუსტად ასეთი სიმბოლოები იყო გამოხატული ქ. დიოსკურიის (ახლანდ. სოხუმი) სახელით მოჭრილ ბრინჯაოს მონეტებზე (ძვ.წ. II-I სს.). შესაძლოა შარვაშიძეებმა არც იცოდნენ ძვ.წ. I ს. არსებული მონეტის შესახებ და ეს მოტივი მათთან სხვა გზით მოხვდა. გ. ლორთქიფანიძე მართებულად მიიჩნევს, რომ აქ ადგილი აქვს ანტიკური ტრადიციების გაგრძელებას შუა საუკუნეებშიაც. ცხადია, მექანიკურად ღერბის სიუჟეტს არ გადაიღებდნენ, თუ მათთვის ამ სიმბოლოების არსი არ იყო ცნობილი. შესაძლოა, ამ ჩაჩს, რომელიც შემდეგ გვარადაც იქცა, რაღაც მაგიურ მნიშვნელობას მიაწერდნენ. შესაძლოა ისიც, რომ ჩაჩბა-შარვაშიძეები თავს დიოსკურიის მაგისტრების (მმართველების)

შთამომავლებად თვლიდნენ. ან, ყოველ შემთხვევაში, ამის პრეტენზია ჰქონდათ. მაშინ გასაგებია, თუ რატომ აქციეს ქალაქ დიოსკურიის ღერბი თავისად. მათ შორის ორგანული კავშირის გარეშე ღერბი თავის აზრს კარგავს [118, გვ. 46-47]. ირკვევა, რომ ჩაჩბა ისეთივე ძველი გვარია, როგორც შარვაშიძე.

შარვაშიძის საგვარეულო გვხვდება აჭარაში, შარვაშიძეებს ტრადიციული ნათესაობა ჰქონდათ აჭარელ თავადებთან და გურიის მთავრებთან. დ. ბაქრაძე შენიშნავდა რომ “დამტკიცდა ვახუშტი ბატონიშვილის მოსაზრება გურიის ერისთავთა აფხაზი შარვაშიძეებისაგან წარმომავლობის შესახებ, თუმცა მათი საგვარეულო სიგელები ვერ მოვიძიეთ” [119, გვ. 128].

არსებობს მოსაზრება, აფხაზეთის სამთავრო სახლის, მეგრულ გვარის შარვაშიძის დინასტიიდან წარმოშობაზე [236, გვ. 200], რაც ენათმეცნიერების ვარაუდით, მეგრულ შარაშ-ია ვ თანხმოვნის დაკარგვითა და -ძე სუფიქსის -ია სუფიქსით ჩანაცვლების შედეგად ჩანს მიღებული შარვაშიძე ფორმისაგან, ხოლო მეგრული სახეობისაგან პირუკუ პროცესით (-ია სუფიქსის - ძე სუფიქსით ჩანაცვლება) მიღებულია გურია-აჭარა-იმერეთში გავრცელებული შარაშიძე სახეობა. გარდა ამისა, შარვაშიძე გვარსახელის ქართულ ვარიანტებს საფუძვლად შეიძლებოდა დასდებოდა მამაკაცის შაორშ (ა) სახელისაგან (შდრ. გვარი შაორშაძე) მომდინარე სვანური შავერშ-შავრეშ სახეობა (შედ. გვარი შავრეშიანი), რომელსაც თავის მხრივ ბგერათა გადასმის ნიადაგზე შეეძლო მოეცა შარვაშ/შერვაშ სახეობები [120, გვ. 19]. 1996 წ. მონაცემებით, საქართველოში 816 შარვაშიძე ცხოვრობდა, ხოლო შერვაშიძეთა რიცხვი ამ დროისათვის 1092-ს აღწევდა [121, გვ. 3].

უნდა ითქვას, რომ ზოგიერთი მკვლევარი ისტორიულად პირველ ცნობილ აფხაზურ სამთავრო გვარს აჩბას (ანჩაბაძეს) აკუთვნებს. მაგ., ს. ესაძეს მიაჩნდა, რომ VIII ს. აფხაზეთში მრავალი ყაბარდოელი და აბაძეხი გადმოსახლდა. ამ გადა-მთიელებს შორის ლიდერობდნენ ყუბანიდან მოსული თავადები - გვარად აჩაა (ანჩაბაძე). თავიანთი წარმომავლობით და სიმდიდრით ისინი აღემატებოდნენ აფხაზეთის თავადებს.

მხოლოდ მეორე გავლენიან გვარებად თავად ჩაჩაა (შარვაშიძეებს) მიიჩნევს [237, გვ. 99-100].

ჩამოთვლილ ფეოდალურ საგვარეულოებს ცანბას გვარიც ემატება [122, გვ. 39]. ი. მაისურაძე, ემხვარი/ემხვარს აფხაზეთის მთავართა საგვარეულოს მიაკუთვნებდა [123, გვ. 60], რაც სიმართლეს არ შეესაბამება. საერთოდ, გვარი ემხვარი (ემხვარი) ძირითადად სამურზაყანოში გვხვდება. “წინაპრების გადმოცემით, ემხვარის გვარი ამილახვრისაგან უნდა მოდიოდეს. ამ ვერსიის თანახმად, თავად ამილახვართა ერთი შტო აფხაზეთში, სოფ. ჯირხვაში დასახლებულა და გვარი ემხვარად შეუცვლია, მაგრამ ადგილობრივ თავადებთან ურთიერთობის გამწვავების გამო, ისინი სამურზაყანოში გადავიდნენ და სოფ. ოქუმის ერთ-ერთ კუთხეში, ჩხორთოლში დასახლდნენ... XVIII ს. ბოლოს ეს ოჯახები ისე მომძლავრდნენ, რომ თავად შარვაშიძეებს უტოლდებოდნენ და წინააღმდეგობასაც კი - უწევდნენ მათ” [124, გვ. 7]. ძველად ემხვარი შარვაშიძესავე ცნობილი გვარი არ ყოფილა, მაგრამ უკანასკნელ საუკუნეებში ემხვარი შარვაშიძეს გაუტოლდა და მთავრის ტახტს წაეპოტინა. სამაგიეროდ, ორი უკანასკნელი საუკუნის მანძილზე ორჯერ ამოუწყვეტია შარვაშიძეს ოქუმელი ემხვარების ერთი შტო [125, გვ. 85]. კ. გამსახურდიას აღნიშნული ცნობა სარწმუნო ჩანს, რამდენადაც კლასიკოსი ზედმიწევნით იცნობდა აფხაზეთსა და აფხაზების ყოფას. არა მარტო იცნობდა, არამედ “გამსახურდიების გვარი, რომლებიც მკაცრი და გულბოროტი აზნაურები ყოფილან, ძველი აბაშის სასოფლო გამგეობაში სამურზაყანოდანაა გადმოსული” [126, გვ. 30].

მთხრობელთა გადმოცემის მიხედვით, XX ს-ის პირველ ნახევარში სამურზაყანოს მხოლოდ სოფელ ჩხორთოლში, ემხვარების ორმოცამდე ოჯახი ითვლებოდა, სხვადასხვა საგვარეულოებთან ერთად. აღსანიშნავია, რომ ამავე მხარეში, სოფელ ბეღიაში უგვარო კაცი, ივანე უგვარო ცხოვრობდა [127]. ემხვარები აგრეთვე ცხოვრობდნენ სამურზაყანოს ცენტრში (ოქუმში) და სისასტიკით იყვნენ ცნობილი. 120 წლის მოხუცი ხახუ ბულისკერია მოგვითხრობს, რომ თავადმა მეღიგონ ემხვარმა სიტყვის შებრუნებისათვის გლეხი ივანე მიქავა და მისი ძმისშვილები გიორგი და მიხა მოაკვლევინა. ფეოდალურ საზოგადოებაში უკიდურესი სისასტიკის გამოვლენა დაუსჯელი

არ რჩებოდა. გლახმა ბაგირ (ტაზო) ჯინჯოლიამ მოკლა თავადი ხაჯილბეი ემუხვარი [128, გვ. 11].

თავადური და აზნაურული წარმოშობის გვარები აფხაზეთსა და სამურზაყანოში ერთი და იგივეა, გარდა ერთადერთი თავადური გვარისა-ჩქოტუასი, რომელიც მხოლოდ სამურზაყანოში გვხვდება. მათი წინაპრები იმერეთიდან არიან. ხალხური გადმოცემით, თამარ მეფის დროს დასახლებულან საბერიოში (სოფელი სამურზაყანოში), სადაც ჩქოტუები დღესაც ცხოვრობენ. უფრო კონკრეტულად, სამურზაყანოს სათავადო გვარები სულ ექვსია. შარვაშიძე, ანჩაბაძე, ემუხვარი, ინალიშვილი, სატიშვილი (სოტიშვილი) და ჩქოტუა... აზნაურული წარმოშობის გვარებიდან აღსანიშნავია: მარღანია, აქირთავა, ლაკირბაია და ზვანბაია [238, გვ. 75].

ჩაბალურხვას გვარი ქართულად მოხსენიებულია სოტიშვილად-სოტისკუად. “გვარში არ იციან რატომ ეწოდება ჩაბალურხვებს სოტიშვილი. რხვა-ზე არც ერთი გვარი არ ბოლოვდება. არის ასეთი ბოლოკიდურიანი სოფლები: ბლაბურხვა კულანურხვა-გუდაუთის რაიონში. საერთოდ, ჩაბალურხვას გვარი აფხაზეთში ძლიერ ცოტაა. უმთავრესად ცხოვრობენ ქ. ზუგდიდსა და მის მიდამოებში” [129, გვ. 6] ინალიშვილის გვარს კი – საფუძვლად უდევს ჩრდილოეთ კავკასიის ენათაგან ნასესხები სახელი ინალი და ერთვის ქართული - შვილი დაბოლოება. მორფოლოგიური თვალსაზრისით, ზუსტად ასევეა აგებული აფხაზური გვარი ინალიფა. ინალიშვილი არ წარმოადგენს გადმოკეთებულ გვარს. გალის რაიონში ცნობილია მამაკაცის საკუთარი სახელი ინალი. ამავე რაიონის სოფ. რეჩხში, საიდანაც მომდინარეობს საერთოდ ეს გვარი, იგი ინალისკუას-ინალიშვილის სახელითაა ცნობილი [130, გვ. 6].

აფხაზეთისათვის XIX საუკუნეში დამახასიათებელია ქართული წარმოშობის ან გაქართველებული სათავადო საგვარეულოები: შარვაშიძე, ანჩაბაძე, ძაპშიშვილი (ასე იხსენიებიან ძაფშიფები სამურზაყანოში იგივე იხსენიება ზაბში-ბაძედ), ემუხვარი (ემხიკა), სამურზაყანოში იწოდებოდნენ ემხვარებად. თავადი აბანურხვები (ჩაბალურხვები), ინალიფა (ინალიშვილი სამურზაყანოში) და მარშანია. სამთავროს უპირველესი აზნაურია მარღანია [131, გვ. 73].

მარშანიები დღესაც ცხოვრობენ სამურზაყანოში, მაგრამ XIX ს. ისინი ძირითადად წებელდის თემის ბატონები იყვნენ. ლეონ დადიანთან მათ მიერ დაფიცების წერილიდან ირკვევა, რომ მთავარ დადიანებთან მარშანიებს მამა-პაპურად მოყოლებული მორჩილება და ერთგულება აკავშირებდათ, მაგრამ "რომელმან შემთხვეულმა შფოთებმა დაშორებულ ვიქმენით ერთმანეთისაგან და აწი გინებებიან ჩვენი თქვენდა მახლობლობა და პირველისამებრ სიყვარული და წყალობა განგვიახლეთ" [239, გვ. 507].

ადრე, შუა საუკუნეების აფხაზეთში სვანების გამეგრელებაც შეინიშნება, რომლის მაჩვენებელია, მაგ., გვარეულობათა მარლიანის (მარლანი) გადაქცევა მარლანად, მარუშიანის მარშანიად, ჩხეტიანის ჩხეტიად, კვიციანის კვიცინად, სვანის სვანიშიად და აშ [88, გვ. 142]. ამასთან დაკავშირებით, თ. ბერაძე შენიშნავს, ყოველთვის როდესაც იან სუფიქსიან გვარებს და მის მეგრულ შესატყვისობას ვიხილავთ, ამოსავლად პირველი ფორმა უნდა მივიჩნიოთ. მეგრული გვარებიდან დადია, ლიპარტია, ბედია და ა. შ. კი არ არის მიღებული დადიანი, ლიპარტიანი, ბედიანი, არამედ პირიქით. - იან სუფიქსი მეგრული ენის გავლენით გადადის -ია-ში, ლიტერატურული ენა გვარს უცვლელად ინახავს. ამასთანავე ის ფაქტი, რომ იან სუფიქსიანი გვარები სამეგრელოში უმთავრესად ფეოდალური სახელების გამომხატველები არიან, თავისთავად მეტად საინტერესოა და სამეგრელოში ფეოდალიზაციის პროცესში სვანური ელემენტის მონაწილეობაზე მიუთითებს [132, გვ. 120].

აღსანიშნავია, რომ გალის რაიონის ზოგიერთ სოფლებში საკმაოდ მოსახლეობენ სვანები. მათ შორის აცაგურიანი, ავალიანი, არზიანი, ბენდელიანი, გასვიანი, გაბლიანი, გვარმიანი, გუჯეჯიანი, გულედანი, დევდარიანი, დავითულიანი, ვიბლიანი, ზურებიანი, იოსელიანი, კვიციანი, ლეთოდიანი, ნავერიანი, ონიანი, რატიანი, უშხვანი ფარჯიანი, ქალდანი, ყიფიანი, შუკვანი, ჩაჩხიანი, ცალანი, ცინდელიანი, ხვისტანი, ხაბულაიანი, ხარძიანი და სხვა [133].

1957 წ. გალის რაიონის სოფ. ჭუბურხინჯში სვანების 43 ოჯახი დასახლდა. საქმე იმაშია, რომ XX ს-ში საქართველოში ადგილი ჰქონდა სოფლის მოსახლეობის ორგანიზებულ

მიგრაციას. კერძოდ, 30-იანი წლების ცნობილი საკავშირო დადგენილება ითვალისწინებდა გამოუყენებელი მიწების ათვისებას ჩაისა და სუბტროპიკული კულტურების განვითარების მიზნით. ამასთან დაკავშირებით, “საქართველოს მთის მცირემიწიანი რაიონებიდან დაიწყო ჭარბი შრომითი რესურსის ორგანიზებული გადმოყვანა, ხოლო 50-იანი წლების შუა ხანებში, მეტ-ნაკლებად დაზუსტდა გეგმიური მიგრაციული ნაკადების ჩასახლების პუნქტები საქართველოში, მათ შორის აფხაზეთში” [134, გვ. 43-49].

სამურზაყანოში ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული გვარია შონია, რომლის წარმოშობა სიტყვა შონს უკავშირდება, რაც მეგრულად სვანს ნიშნავს. გარდა ამისა, “ნებისმიერ შონიას რომ შეეკითხოთ გეტყვიან ჩვენ ჩარკვიანებიდან მოვდივართ. შონიები, ჯორჯიკიები და დემურიები, გადმოცემის მიხედვით, სამი ძმა ჩარკვიანებიდან მოდიან” [135, გვ. 17]. სვანური წარმოშობისად თვლიან თავს აგრეთვე ლატარიები, შანავები, ასვანუები და სხვა [122, გვ. 21], რომლებიც მრავლად მოსახლეობენ ამ მხარეში.

ა. დიაჩკოვ-ტარასოვის ცნობით, სამურზაყანოსა და აფხაზეთში XIX საუკუნის 30-იან წლებში ერთი და იგივე თავადაზნაურული გვარები იყო (რის გამოც სამურზაყანო უნდა ჩაითვალოს აფხაზეთის განუყოფელ ნაწილად), ჩქოტუას გვარის გამოკლებით, რომელსაც სვანეთიდან გადმოსულად მიიჩნევს. მისივე ცნობით, მეორე ფენის სახელგანთქმულ აზნაურებს განეკუთვნებიან ლაკერბაია, მარლანია, ჩაჩიბაია, აქირთავა, ზვანბაია, მიქამბაია [207, გვ. 151]. ჩქოტუები და მარლანიები დღესაც დიდი ავტორიტეტით სარგებლობენ აფხაზეთში, უმეტესწილად დიხაზურგასა და საბერიოში (სამურზაყანოს სოფლებია) ცხოვრობენ. დასახელებულ სოფლებში საგრძნობლად იკლო შარვაშიძეების გვარმა [136, გვ. 44-45].

საინტერესოა, რომ არსებობს ისეთი აფხაზურ-მეგრული გვარები, როგორიცაა ლაკერბაია, ზვანბაია, ალშიბაია და სხვა. ალიშბაია - ალშიბაია, სამურზაყანოდან არიან ლტოლვილები, სადაც ადგილობრივი ვარიანტია ალიშბაია. XVIII ს. დამლევს კურზუსა (მარტვილის რაიონი) და მის ახლო-მახლო სოფლებში მცხოვრები ალშიბაიები, საუფლისწულო აზნაურები იყვნენ. ასევე ლაკირბაია, ხშირია სამურზაყანოში. ლაკერბა აფხაზეთში

აზნაურთა გვარი იყო. ზვამბაია შდრ. ზვანბაია, სამეგრელოს სოფლებში რამდენიმე კომლი ცხოვრობს. არიან აფხაზეთიდან ლტოლვილებიც. ზვანბა აფხაზეთში აზნაურთა გვარი იყო. 1904 წ. აღწერის მასალების მიხედვით, შამგონაში (ზუგდიდის რაიონი) მცხოვრები ზვანბაიებიც აზნაურები იყვნენ. გვარი მიქავა აფხაზეთში მიქანბად ქცეულა და აზნაურის წოდება მიუღია [137, გვ. 50; 86; 104; 113], ხოლო ჩაჩიბაიები ჯაიანების აზნაურები იყვნენ [138, გვ. 292].

აფხაზეთში აზნაურებიდან ყველაზე გავლენიანი იყო მარლანია. ამ გვარს გარკვეული კავშირი აქვს ლეჩხუმში მოსახლე მანდარიებთან. აქ სოფ. ისუნდერში მანდარიები ცხოვრობენ, რომლებიც აზნაურთა წრის წარმომადგენლები იყვნენ. მანდარიები მესისხლეობის გამო წამოსულან სამეგრელოდან (გალიდან) ლეჩხუმში. მოსულა ორი ძმა შარდენი და ვარდენი. ვარდენი ოყურეშში დასახლებულა, შარდენი-ისუნდერში. ძირი გვარი მარლანია. მანდარიების ლეჩხუმში მოსვლა დასახლებასთან დაკავშირებულია საინტერესო ლეგენდა, აქ ვაზის ერთ-ერთი უნიკალური ჯიშის გაშენების შესახებ. დადიანმა მარლანიებს ძმა მოუკლა. შურისმაძიებელმა ძმებმა დადიანს სულ ამოუძირკვეს უცხოეთიდან ჩამოტანილი ვაზის ჯიში. რამდენიმე ძირი კი – თვითონ წამოიღეს და ასე გავრცელდა ლეჩხუმის რაიონში ვაზის ჯიში უსახელური, რომელიც მხოლოდ სამ სოფელში ზუბსა ისუნდერსა და ოყურეშში ხარობს [139, გვ. 16].

წოდებრიობაზე დაფუძნებულ ფეოდალურ საზოგადოებაში, გენეალოგიას პრაქტიკული მნიშვნელობა ჰქონდა. მისი ცოდნა აუცილებელი იყო “დინასტიური თუ უფრო დაბალი რანგის საქორწინო კავშირების დამყარებისას, მემკვიდრეობის ან სხვა რიგი სადავო საკითხების გადაჭრისას, სასამართლო პრაქტიკაში, დოკუმენტთა ნამდვილობა ნაყალბეობის დასადგენად და ა.შ.” [140, გვ. 5-6]. სწორედ, ამ პრაქტიკული საჭიროებიდან გამომდინარეობდა XIX ს. თავადაზნაურთა სიის დადგენა და წოდებაში დამტკიცება, რასაც გაზეთი “ივერია” “კეთილშობილთა საქმედ” იხსენიებს. მისივე ცნობით, ქუთაისის დეპუტატთა კრებას მოუვიდა სენატისგან “უქაზი”, სამეგრელოს თავადაზნაურთა ღირსების გარჩევისა. ეს ვეებერთელა სია შეიცავს 314 მთელ თაბახიან ფურცელს. სიაში მოთავსებულია

გვაროვნობით: თავადი-17, აზნაური-87; ოჯახობით თავადი-306, აზნაური-1340 [141, გვ. 2]. ძნელი სათქმელია, ამ სიაში შედიოდნენ თუ არა სამურზაყანოს სათავადაზნაურო გვარის წარმომადგენლები. საინტერესოა, ამასთან დაკავშირებით არსებული საარქივო ცნობა. კერძოდ, ქუთაისის სამხედრო გუბერნატორის გენ. მაიორს ვ. ლევაშოვის ზუგდიდის “უზბდის” კეთილშობილ საზოგადოებათა წინამძღოლის წარდგინება, რომ გვარნი ჩიკვატია, ჩიქავა, ბარძემიშვილი მუდამ აზნაურად მომდინარეობენ და ცნონ, რომ “არ დაიჩაგრონ საუკუნოდ” [142], მაგრამ თავად-აზნაურთა წოდებაში დამტკიცება იმდენად რთული და ხანგრძლივი პროცესი იყო, რომ არ შეუტანიათ ბევრი ისეთი ოჯახი თუ პირი, რომლებიც ნამდვილად ეკუთვნოდნენ პრივილეგირებულ წოდებას, იმის გამო, რომ სათანადო საბუთები არ აღმოაჩნდათ. “მათ დაუტოვეს უფლება, რომ გაეგრძელებინათ წოდების ძიება” [143, გვ. 4]. რუსეთის ცარიზმი ქართველ თავადაზნაურობის წოდებაში დამტკიცებას აჭიანურებდა, იმ მიზნით, რომ “ისინი საქართველოს დამოუკიდებლობის აღდგენის პოლიტიკურ მიზნებს ჩამოეშორებინა და ამიტომ საშინაო, სოციალური საკითხებით დაეტვირთა” [144, გვ. 99].

სამეგრელოს სამთავროს გაუქმების შემდეგ, ადგილობრივი თავადაზნაურების რუსეთის იმპერიის თავად-აზნაურებთან გათანაბრების საკითხი დადგა. ამ სიაში შეტანილია გვარები სამურზაყანოდან და ლეჩხუმიდან, რომელიც დადიან-ჩიქოვანთა მთავრობის ხანაში, სამეგრელოს სამთავროს ნაწილს წარმოადგენდა. მათ შორის თავადებად აღიარეს: ანჩაბაძე, ასათიანი, აფაქიძე, ახვლედიანი, გარდაფხაძე, გელოვანი, დადიანი, დადიშქელიანი, დგებუაძე, მიქაძე, მხეიძე, ფალავა, ქოჩაკიძე, შელია, ჩიქოვანი, ჩიჩუა, ჯაიანი. აზნაურები სათანადო დოკუმენტაციის უქონლობის გამო, ამ სიაში ვერ მოხვდნენ. სასამართლო დავა თითქმის XX საუკუნის დამდეგამდე გრძელდებოდა, ხოლო სამეგრელოს სამთავროს გაუქმების დროისათვის, მხოლოდ ოთხმოცდაშვიდი აზნაურული საგვარეულო დაამტკიცეს წოდებაში [145, გვ. 328].

სოციალური უთანასწორობის ამსახველია ხელოვნური დანათესავების ჩვეულება გაძიძავება. ძიძაობა-გამზრდელობა ქართული სინამდვილისათვის დამახასიათებელი მოვლენაა,

ფართოდ გავრცელებული აფხაზეთ-სამურზაყანო-სამეგრელოში. ძიძა-გამზრდელობის არსებითი მიზანი იმაში მდგომარეობს, რომ მაღალი წოდება ეკონომიკურად და პოლიტიკურად უფრო ძლიერდება, საზოგადოებაში უფრო მეტ გავლენას აღწევს. თავის მხრივ, ისინი ვალდებულებას იღებენ, რომ თავიანთი გავლენით და მდგომარეობით დამცველ ფარად ეყოლონ თავიანთი შვილების ძიძა-გამზრდელებს. სინამდვილეში ასე იყო ჭირსა თუ ლხინში [146, გვ. 54]. ამგვარი დამოკიდებულების გადმონაშთი გვარსახელების წარმოშობაში აირეკლა. ასე მაგ., ძიძარია (გვარი გავრცელებულია წალენჯიხასა და ზუგდიდში), ძიძარი წარმოქმნილია ძიძასაგან არ სუფიქსის დამატებით. შედ. ძიძავა. ძიძავ პირსახელია სვანეთში [137, გვ. 158].

მოსახლეობის მიგრაცია ძირითადად განპირობებული იყო ეკონომიკური პრობლემებით, ასევე კლასობრივი წინააღმდეგობებით. მაგ., აბაშის რაიონის სოფელ სეფიეთში, ცხოვრობენ ამავე რაიონის სოფ. ზანათიდან მიგრირებული მაკალათიები. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, “მაკალათიების გვარი ზანათში სამურზაყანოდან გადმოსახლებულა. მათი ჯინჯი ანუ ძირი ხატია ილორის წმ. გიორგი, მაგრამ სამურზაყანოდან მესისხლეობის გამო (მათ წინაპარს იქ ბატონი მოუკლავს) გადმოსახლებულნი სალოცავად ველარ დადიოდნენ ილორში და სუფუნის წმ. გიორგის ეყმობოდნენ. XVIII. ბოლოს სამურზაყანოდან სოფ. განკარაში (აბაშის რაიონი), მიგრირებული გვარია ძველაია. მათი თავდაპირველი გვარი ზვამბაია ყოფილა. მათ დიდი ცოდვების გამო იქ ველარ დაედგომებოდათ. განკარაში მისულ ორ ძმა ზვამბაიას გვარი შეუცვლია, დაწერილან ძველაიად. ისინი ილორის წმ. გიორგის ყმები იყვნენ, სადაც სალოცავად ბოლო დრომდე დადიოდნენ” [147, გვ. 52].

მოსახლეობის მიგრაცია მეტ-ნაკლებად ასახულია ტოპონიმურ მასალებში. სენაკის რაიონის თეკლათის სასოფლო გამგეობაში მაღალი მიწაზურგა აღგილია რეკა. “აქ ძველი დროიდან სახლებულან გოგოლი და ფაჩულია. ისინი ოჩამჩირის რაიონიდან სოფ. რეკადან მოსულან. ფაჩულიებს ამ აღგილის-თვისაც რეკა შეურქმევიათ. აქვეა ნაგარეჩუ (გარუჩავეების სამოსახლო). მათ სააფხაზოში კაცი მოუკლავთ და აქ გამოქცე-

ულან, თავადებს ხეციებს შეხიზვნიათ, რომლებსაც დაუსახლებიათ ისინი [148, გვ. 28-30].

აბაშის რაიონის წყემის სასოფლო გამგეობაში თუნგიების უბანია (ეთუნგიე). 89 წლის მოხუცი გ. თუნგიას ნაამბობიდან აღსანიშნავია, რომ მათი წინაპრები სამურზაყანოდან სოფ. შოშიეთიდან (სწორია შეშელეთი), გადმოსულან. იქ მათ რაღაც დაუშვავებით და გამოქცეულან. თუნგიები აზნაურ მელიებს წყებში დაუსახლებიათ. მათი ძირი ხატი ილორის წმ. გიორგია, სადაც კიდევაც დადიან სალოცავად (126, გვ. 33).

სამურზაყანოს ტერიტორიაზე ამჟამად დასახლებული გვარებიდან გაცილებით მეტია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან გვიან შემოსახლებული, ვიდრე აქედან გასახლებული... აღსანიშნავია, ბენიების გვართან დაკავშირებული გადმოცემა, რომ სამი ძმა გადმოსულან სამეგრელოდან და დასახლებულან აფხაზეთში. "ორი ძმა გალის რაიონის სოფ. მუხურსა და წარჩეში დამკვიდრებულა, სადაც ამჟამად ცხოვრობენ, მესამე ძმა კი - გუდაუთაში გადასულა. ასევე გარმელიები, გარმიანელი უნდა ნიშნავდეს უცხო, გარეშეს, შორეულს, არადვიძლს. ენგურს რომ გადმოსულან გარმელიები გამხდარან. კვერსელავეები ჩამოსულან მარტვილიდან აფხაზეთში და გალის რაიონის სოფ. თავილონში დასახლებულან. აქ ბატონის მოკვლის გამო გამოსავალი იყო გვარის შეცვლა და კიდევაც "შეუცვლიათ" კვესელავა დაურქმევიათ" [149 გვ. 32, 44, 93].

სოფ. ძველ აბაშაში ცხოვრობს ილორიდან (ოჩამჩირის რაიონი) ჩამოსული კუპრავების 30 კომლი. სამურზაყანოდან ყოფილან ჩამოსულები ძველ აბაშაში რუბენიებიც. უბანს, სადაც ისინი ცხოვრობენ, ერუბენიე (სარუბენიო) ეწოდება. ტყვეთა გაყიდვის გამო ჩადენილი ცოდვისათვის ეს გვარი ეკლესიას დაუწყევლია და შეუწვენებია [150, გვ. 69].

საყურადღებოა, რომ იყო შემთხვევები, როდესაც აფხაზები გადმოდიოდნენ საცხოვრებლად არა მარტო მეზობელ სამეგრელოში, არამედ იმერეთშიც. ასე მაგ., "ქაშიბაძეები აფხაზეთიდან მოსულან ოკრიბაში. მათი წინაპარი ქაშბა ყოფილა. სოფ. კოკის მკვიდრი ლანჩავეები ოჩამჩირიდან გამოქცეულ მანუჩარ, მეტსახელად "ხახუტა" ჩაჩიბაიას შთამომავლები არიან. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, "ძირად აფხაზები" არიან მოწამეთის მკვიდრი მაწკეპლაძეები. მათი

წინაპარი მარლანია “ცოდვას გამოქცევია და პირველად გელათში დასახლებულა. ოკრიბელ დადუნაშვილთა ფუძემდებლებიც “წარმოშობით აფხაზები ყოფილან”. აფხაზები ყოფილან ოკრიბის მკვიდრი უკლებეებიც და შარვაძეებიც ← შერვაშიძე” [151, გვ. 55-56].

ტყიბულის რაიონის სოფ. მუხურაში მცხოვრები აბესაძეების წინაპრებიც აფხაზეთიდან არიან ჩამოსული, მაგრამ სულ სხვა გვარის შტოს ეკუთვნიან. “ნიშნად ამისა, მათ აქვთ ეზოში, ვენახის ბოლოს არც თუ დიდი ზომის ქვის სვეტი, რომელიც მათი ოჯახის სალოცავ წმინდა სვეტად მიაჩნიათ. ასეთი რამ აქ მცხოვრებ აბესაძეების სხვა ოჯახებს არა აქვთ” [152, გვ. 116]. იმასაც დავამატებდით, რომ საკმაოა, გაეცნოს ადამიანი ბატონყმური ურთიერთობის ხანის ქართულ დოკუმენტებს, რომ ექვი აღარ დარჩეს გლეხობის ადგილმონაცვლეობის ინტენსიურობაში - წერდა ნ. ბერძენიშვილი. საკმაოა ჩაუკვირდეს ადამიანი სატომო სახელებით ან სადაურობის მანიშნებელი სუფიქსით ნაწარმოებ ქართველ გლეხთა გვარებს (ქართველი, იმერელი, მეგრელი, გურული, ლაშხი, სვანი, აფხაზი, აფშილი, ჩერქეზი, ჭანი, ალანი, დვალი, ჯავახი, ხაზარი, თათარი და სხვა) და თვალწინ ცოცხლად წარმოუდგება ეს დიდი მნიშვნელობის ისტორიული მოვლენა და მისი მარად მომქმედი მთავარი ფაქტორი - პერმანენტული კლასთა ბრძოლა. ამასთან ერთად, ადამიანი ითვალისწინებს, რომ ყველაფერი ეს ხდებოდა არა მხოლოდ ომით ან ომის შედეგად, არამედ ფეოდალური ურთიერთობის ყოველდღიურ მშვიდობიან პირობებში [153, გვ. 238].

საყურადღებოა, რომ სამეგრელოში მოსახლე გვარებმა იციან, თუ საიდან გადმოსახლებულან მათი წინაპრები და სად იმყოფება საგვარეულოს “ჯინჯი ხატი”. მაგ., ილორელი ნარმანია მოსულა ოცინდალედან, სადაც მის წინაპარს კაცი მოუკლავს და გამოქცეულა ილორში. მათი “ჯინჯი ხატი” ოცინდალეა (მარტვილის რაიონი) [105, გვ. 243-244]. მეგრული ჯინჯი ხატი, ჯინჯიშ ხატი პირდაპირ რომ ვთარგმნოთ, ნიშნავს ძირეულ ხატს ან ხატს, რომელსაც ეგედრებოდნენ ავადმყოფის წინაპრები და საზოგადოდ, მოგვარენი და რომელსაც ამა თუ იმ მხარეში დიდი სახელი და პატივი ჰქონდა მოხვეჭილი... [154, გვ. 113].

თითოეულ გვარს ჰქონდა თავისი ძირი სალოცავი - “ჯინჯი ხატი”. ამასთან დაკავშირებით, თითოეულ გვარს ემართა “საძირიხატო” და მისადმი განწესებული სალოცავი დღე. ამ დროს იმართებოდა ჯარობა [155, გვ. 116]. საძირიხატო სალოცავის (მეგრ. ოხვამერი) ძირითადი მიზანი იყო დალოცვა გვარის გამრავლებაზე, კარგად ყოფნასა და ბედნიერებაზე [156, გვ. 87].

საერთოდ, თითქმის ყველა სამურზაყანოელმა იცის, სადაა მათი წინაპრების “სამშობლო”, სად დადიოდნენ მათი ბაბუები და ჩამადები (ბაბუის ბაბუები) ჯინჯი ხატის მოსალოცავად [157, გვ. 301].

მოსახლეობის ტერიტორიალური ადგილმონაცვლეობა ყოველი საზოგადოების ეთნიკური სახის დადგენის, მისი ეთნიკური განვითარების ერთ-ერთი ძირითადი მომენტი - შენიშნავდა ნ. ბერძენიშვილი, - შუა საუკუნეები შესანიშნავი მაგალითია ქართველი გლეხის ადგილმონაცვლეობისა. საიდან სად მიდის ქართველი მიწის მუშა, მიწისა და თავისუფლების ძიებაში. დადის საუკუნეთა მანძილზე, მრავალ ადგილს იცვლის, მაგრამ “ძირი-ხატი”, “ძირი - სალოცავი” არ ავიწყდება. ძირი ხატი მისი საკუთრივ მფარველია და რომ “გაუშვას” (გაათავისუფლოს) და “გაახაროს” გლეხი მოვალეა თავისი მფარველი ხატი მოიკითხოს... მოსახლეობის მოძრაობის სურათის ძებნა ძირი ხატით ყველაზე საიმედო ხერხია [153, გვ. 235].

ქართულ გვარსახელთა ფონდში ერთერთ სემანტიკურ ჯგუფს გეოგრაფიულ სახელებზე დამყარებული პატრონიმები ქმნიან. ისინი საგვაროვნო კოლექტივების აღრინდელ საცხოვრებელ პუნქტებზე მიუთითებენ და სადაურობას აღნიშნავენ. ამგვარ ერთეულთა რიცხვი საკმაოდ დიდია. მათ წარმოშობას უპირველესად მოსახლეთა ადგილმონაცვლეობა აპირობებდა. “ამ საფუძველზე მიღებული გვარსახელი - მეორეულია. ირკვევა, რომ მათ მატარებელ ადამიანებს ადრე სხვა გვარი ჰქონდათ, მაგრამ საცხოვრისის შეცვლასთან დაკავშირებით ახალი მიიღეს, ამასთან მასში ძველი სამოსახლო ადგილის სახელი ჩააქსოვეს. პირვანდელი - უმეტესად დავიწყებას მიეცა, ამით აიხსნება არ სუფიქსიანი გვარების არსებობა სამეგრელოში. მაგ., ოდიშარია, სადაც ოდიშარ ფუძე შეესატყვისება ქართულ ოდიშელს, ხუნწარია (ხუნწი სოფელია

მარტვილის რაიონში), ცხომარია (ძირეული ცხომ -ი), იგივე ცხუმი თანამედროვე სოხუმი" [158, გვ. 130, 136].

საყურადღებო ცნობას შეიცავს ჟურნალ "კვალში" გამოქვეყნებული მასალა გვარად ლაცუბაიას (სწორი ფორმაა ლაცუზბაია, რომლებიც დღესაც ცხოვრობენ სამურზაყანოში) შესახებ, რაც მრავალმხრივ არის საინტერესო. ამათი პაპა ძველად ქვემო ოდიშიდან ყოფილა, რომელსაც რქმევია სახელად ქერექი. მიზეზი მისი გადმოსახლებისა ყოფილა კაცის კვლა და ამის გამო იძულებული გამხდარა გადმოხიზნულიყო ჩვენთან (ე. ი. სამურზაყანოში). ის თურმე მიენდო შერვაშიძეს ბედიაში და დასახლდა. ის ოდიშში აზნაური ყოფილა და ამიტომ შერვაშიძეს აქაც ისე ჩაურიცხავს, როდესაც ჰყოლია შვილი, სახელად კორი, ბატონთან რაღაც უკმაყოფილება მოსვლია და იმას გაუროზგავს რაც გაგლებებას ნიშნავდა. ქერექიმ გულმოსულმა დატოვა ცოლ-შვილი და გაიქცა ისევ ოდიშში. შერვაშიძემ სახლიდან გამოაგდო ქერექის ცოლ-შვილი, რომელიც დასახლდა ოქუშში (სამურზა-ყანოს სოფელი). ქერექი და კორისაგან სამოცამდე მოსახლეა – ღირსებით გლახნი. ამ გვართან არის დაკავშირებული ლოცვა "ყეყე", რომელიც თევდორობის კვირის მეორე დღეს სრულდება და მარტო ლაცუზბაიას საგვარეულო მონაწილეობს. ამ ლოცვის ნამდვილი სახელი "ჯიხაში ხატიში" (ციხის ხატის) არის. ერთხელ სანადიროდ წასულ კორის აფხაზეთის უზარმაზარ ციხეში უნახავს ხატი, ბრჭყვიალა თვლებით და განუზრახავს მოპარვა. უნდა გვახსოვდეს, მაშინ ის მაჰმადიანი ყოფილა და სახლში დაბრუნებულს, როგორც კი სიტყვა "მოვიპართო" უთქვამს, მაშინვე დაცემულა, ავად გამხდარა, დასივებულა და ერთი კვირის მერე გარდაცვლილა. ამ ხატის გულის მოსაბრუნებლად მათ მაშინვე დაუდგენიათ ლოცვა ყეყე, რადგანაც ვისაც ავნებდა ეს ხატი იმას აყიყინებდა - ასივებდა. უმთავრესი მიზანი ამ ლოცვისა მდგომარეობს იმაში, რომ ეს იყო დადგენილი ქურდობის წინააღმდეგ და ამგვარ რწმენას (ნემსიც რომ მოეპარათ გასივდებოდნენ და მოკვდებოდნენ) სარგებლობა მოჰქონდა ლაცუზბაიებისათვის [159, გვ. 5].

გარდა ამისა, ძველად სამურზაყანოში გვარებს ჰქონდათ ე. წ. "აკრძალული დღეები", ე. ი. ამ საგვარეულოს წევრები განსაკუთრებულ პატივს სცემდნენ კვირის რომელიმე დღეს, ერთს

ან ორს, რადგან ამ დღესთან იყო დაკავშირებული წარსულში გვარის რომელიმე წევრის გამარჯვება: (იმ დღეს ომში წასვლა და იქიდან მშვიდობით დაბრუნება, ფეხბედნიერი ნადირობა, სიკვდილისაგან გადარჩენა და სხვა). "ამ დღეს აკრძალული იყო ზოგიერთი სამუშაოს შესრულება, სახლიდან რაიმეს გატანა, სესხება ან გაყიდვა. მაგ., ღუმურიშელი (სოფ. ღუმურიში) კაკუბავებისათვის აკრძალული დღე იყო ოთხშაბათი. ოდესღაც ამ გვარის კაცი ოთხშაბათს ომში წასულა და იქიდან გამარჯვებული დაბრუნებულა. კეთილად დაბრუნების გამო აღთქმა შეუსრულებიათ: ოთხშაბათი მთელი გვარისათვის "აკრძალულ დღედ" გაუხდიათ" [160, გვ. 118].

საუკუნეების მანძილზე ძლიერი იყო სამეგრელოს მცხოვრებთა ლტოლვა აფხაზეთისაკენ. ჩვენ მაგალითისათვის ავიღეთ სამურზაყანოს სოფ. ზემო ბარლების ადგილობრივი და გადმოსული გვარები - წერს ვ. ზუხბაია, ადგილობრივი გვარებია: გამისონია, შარია, ძანძავა, რიგვავა, ზუხბაია, ზუთბაია. სამეგრელოდან გადმოსულთა გვარებია: შამუგია, შონია, ახალაია, გულორდავა, წურწუმია, ლუკავა, სალაყაია, გადელია და სხვა [161, გვ. 27].

ი. მაისურაძის დაკვირვებით, გვარეულობის პირველსაცხოვრისის ("ბუდე ადგილი") ან გავრცელების გეოგრაფიული არეალის მიხედვით, სამურზაყანოში შემდეგი გვარსახელები გამოიკვეთა: აბაზგია, გვარადქცეული ეთნონიმია, აბაზგი იგივე აბაზი; გამსახურდია (გალის რ-ნი სოფ. დიხაზურგა და სხვაგან), ამავე ძირისაა გამსახურდაშვილი (სოფ. შინდისი, გორის რაიონი); გურგულია სოფ. ბედია, ამავე ძირისაა გურგულიანი; ეზუგბაია (სოფ. ოქუმი); ესართია (სოფ. აჩიგვარა), შდრ ესათია; ვაგზანავა (სწორია ვაზგანავა სოფ. აჩიგვარა), შდრ. ვაზგინავა. ვეკუა სოფ. შეშელეთი, მოსახლეობენ ჩხოროწყუს რაიონში, შდრ. მეგრული საკუთარი სახელი ვეგე ვეგო; ზუხბაია სოფ. განახლება. სავარაუდო საკუთარი სახელი ზუხუბა შდრ. აფხაზ. ზუხბა; თოლორაია სოფ. განახლება; საკუთარი სახელიდან თოლორა, მეგრ. "თვალისანი". ამავე ძირისაა თოლორდავა; ყოლბაია ქ. გალი; შაკაია (სოფ. ბედია); შამუგია (სოფ. ზემო ბარლები), ცხოვრობენ ზუგდიდის რაიონში და სხვაგან; შარია (სოფ. ზემო ბარლები). შელია (სოფ. ბედია), ცხოვრობენ აგრეთვე ზუგდიდის რაიონში და სხვაგანაც, ამავე ძირისაა

შელიავა; ჩხაპელია გალის რაიონი // ჩხაპერია წალენჯიხის რაიონი; ხასაია (სოფ. აჩიგვარა და ჭუბურხინჯი), ამავე ძირისაა ხასია; ჯახაია (გალის რაიონი), ამავე ძირისაა ჯახაშვილი. ჯახუა; ჯგერენაია (გალის რაიონი); ჯგუბურია სოფ. ოქუმი; ჯეჯეია სოფ. მზიური; ჯოლოგუა გალის რაიონი; ამავე ძირისაა ჯოლოგავა, შდრ. ჯოლოხავა [123, გვ.15, 43, 51-65, 75, 189-192, 203-247]. ამას დავეუმატებთ მხოლოდ სამურზაყანოში მოსახლე გვარებს, რომლებიც სამეგრელოში არ გვხვდება, (ზოგიერთი გვარის გამოკლებით, რომლებიც არიან გადასული სამეგრელოს რაიონებში). ასეთია: გამსახურდია, თუნგია, ციკოლია და სხვა., სამურზაყანოში მოსახლე გვარებია: აბლოთია, ასვანუა, ბებუა, ბეკვერია, ბულისკერია, ბასარია, გამისონია, გარმელია, გვაგვალია, ელერჯია, ვარდანია, ზანთარაია, კაკავა, კენჯია, კიკორია, კილანავა, კორსანტია, ლამანძია, მარხულია, მარკელია, მინჯორაია, ორჟონია, რეჭია, რიგვავა, სექანია, სირგანავა, ტორუა, ტუფურია, ქვაჩახია, ქურდაგია, შარანგია, ჩეხერია, ჩხვირკია, ჩქოტუა, ცატავა, ცაცუა, ციკოლია, ცობეხია, ძანძავა, ძაძუა, ჭარაია, ჭოლარია, ჯანჯულია, ჯიგანია, ჯინჯოლია და სხვა [162, გვ. 3].

ინფორმატორთა ცნობით, ხუბუა ადგილობრივი გვარია. ისე უშმაფათში, კოკშიც (ზუგდიდის და ჩხოროწყუს რაიონებში) ცხოვრობენ. ბაბუას მამაც აქ ცხოვრობდა, ხოლო ჩემი მეუღლე გვარად გულუა წარმოშობით ჩხოროწყუდან იყო. გვარი მორგოშია სამეგრელოს რაიონიდან გადმოსულა საცხოვრებლად ჯერ სამურზაყანოს სოფ. დიხაზურგაში, მერე სოფ. განახლებაში. თქმა არ უნდა, ეს გვარი გლეხური წარმოშობისაა. აღვნიშნავთ, რომ ნებისმიერი საგვარეულოს წარმომადგენლებმა გარდა იმისა, რომ იციან მათი გვარის მოკლე ისტორია, აუცილებლად შენიშნავენ სოციალური ფენის სხვაობასაც, ყოველგვარი მიკერძოების გარეშე. ძველად გვარეულობას მისდევდნენ, ანუ მაღალი და დაბალი წოდების გარჩევა იცოდნენ. მათ შორის დიდი განსხვავება სულ მუდამ იყო და ხალხმაც კარგად იცის ვინ რომელს მიაკუთვნოს [127], როგორც ნ. ჯანაშია (ჰამუთ ბეი) შენიშნავდა, "მგონი საქართველოს არც ერთ სხვა ნაწილში წოდების გარჩევა ისეთი მძლავრი და თავის ძალაში არ არის, როგორც აფხაზეთშია. აფხაზობა დღესაც არაოფიციალურად, შინაურულად, ხუთ წოდებად განიყოფება,

რომელთა არევა, აფხაზის აზრით, მომაკვდინებელი ცოდვაა... ამიტომ ყოველ საშუალებას იყენებს ზევითი, უფროსი წოდება არ შეერიოს ქვევითს, უმცროსს წოდებას, ამისთვის კაცის კვლასაც არ დაერიდება, ოღონდ მის წოდებას, გვარს ჩირქი ნუ მოეცხება. ამ გარემოებასაც კი – აფხაზის ცხოვრებაში დიდი ზარალი მოაქვს. მის წინ მსვლელობას აფერხებს, აჩერებს” [163, გვ. 2].

აფხაზური პროზის ანთოლოგიაში წოდებრიობის გარჩევაა ასახული: კერძოდ, “ხალხმა იცოდა მისი წუწიაობის ნამდვილი მიზეზი. - იმდენად ლამაზი კი არ სჭირდებოდა ხაბიჯს, რამდენადაც „კარგი გვარი“. გლეხის გოგოებს ზემოდან დაჰყურებდა, თავადებისა და აზნაურების ქალები კი – თავი-ლობდნენ როგორც გლეხს. - ჩინებული ყმაწვილია ოღონდ გლეხის შვილია ეგ ბედმლაშე. ასე დარჩა ხაბიჯი უცოლოდ” [164, გვ. 85].

სამურზაყანოში მოსახლე გვარებმა, გადმოცემების მიხედვით იციან მერამდენე თაობას წარმოადგენენ მათი გვარის აქ დამკვიდრების შემდეგ; მაგ., “ზუხბაია, ნაყოფია, ქვაცბაია, ყოლბაია, გვაგვალია, აკიშბაია, ცობეხია (წინაპარი - ცვეიბა) ზუფუდან ჩამოსულან (ზუფუ ანუ ბზიფი ისტორიული მხარეა მდ. ბზიფსა და გუმისთას შორის). ასახელებენ არა მარტო ისტორიულ მხარეს, არამედ კონკრეტულ დასახლებულ პუნქტსაც. მაგ., ფსხუდან (ფსხუ, სხუ) გადმოხვეწილან თარბაია, გვარამია, არშბა, ქიშმარია, თანია, ფაჩულია, ხაშბა ჯინჯოლია... ლიხნიდან კი - მიქელბაია, ქირთბაია, შარია, ეშბა... ღუმურიშელი ი. ზუხბაიას თქმით, ისინი ჩერქეზები არიან და არა აფხაზები. ჯინჯიხბატი “შავნოხა” ყარაჩში გვაქვს... მურზაყან შარაშიას (შარვაშიძეს) ემხვარისათვის უბოძებია რეჩხი, ღუმურიში და ჩხორთოლი. ამ ემხვარს დედა ჩერქეზი ჰყოლია, წასულა და დედის ძმის შვილები - ქნთეზი და ლაწესი ჩამოუყვანია. ღუმურიშელი ზუხბაიები მათი შთამომავლები ვართ. ჩვენზე უწინ ახლო-მახლო მხოლოდ ქვაჩახია და მელიავა სახლებულან [157, გვ. 301].

აფხაზურ ფოლკლორში არის გადმოცემები გვართა წარმოშობის შესახებ, რომლებიც ტიპობრივად და სიუჟეტურად ძალზე ჰგვანან ერთმანეთს. შესაძლებელია რამდენიმე ძირითადი ტიპის გამოყოფა. მათ შორის, გადმოცემებია ამა თუ

იმ გვარის ჩრდილოეთ კავკასიიდან ან ზღვის გადაღმიდან ჩამოსვლის შესახებ. "ამ გვარის მავანი წარმომადგენელი გმირი მის მიერ ჩადენილი მკვლევლობის ნიადაგზე, ან სხვა მიზეზით, აფხაზეთში მკვიდრდება და მერე მრავლდება. გადმოცემები თუ როგორ გადმოსახლდნენ მათი წინაპრები ოდესღაც ჩრდილოეთ კავკასიიდან ან სოჭის ახლომდებარე მიწებიდან აქვთ ავიძებს, ზუხბებს, კვიწინიებს, აშვებებს და სხვა. არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ზოგჯერ ფოლკლორული ნაწარმოებების შინაარსი და ისტორიული ჭეშმარიტება ერთმანეთს არ ემთხვევა, ზოგჯერ კიდევ ისტორიული სიმართლე უცვლელადაა შემონახული ფოლკლორში" [165, გვ. 213-215]. ზუგდიდის რაიონის სოფელ დარჩელში მცხოვრები არნანიები, არლანებს (რომლებიც თითო-ოროლა გუდაუთასა და სოხუმში ცხოვრობენ) მოგვარედ და ნათესავად თვლიან. არლანებიც კეთილგანწყობილნი არიან. გადმოცემით, მათი წინაპრები დაახლოებით ასორმოცდათი წლის წინათ ჩამოსულან ჩერქეზეთიდან [135, გვ. 13-14].

ცხადია, აფხაზეთის მოსახლეობის იძულებითი თუ ნებაყოფლობითი გააფხაზება რთული მოვლენა იყო, მაგრამ ინფორმატოროთა თქმით, აფხაზურ-ქართული ურთიერთობის აღდგენა ისტორიულად გამართლებულია, ვინაიდან მათ ჰქონდათ გამორჩეულად ნათელი კავშირი. "სტუმრის მოსვლისას აღდგომა გვითენდებოდა. პირველად ვიწერდით აფხაზი რომ სტუმრად გვეწვეოდა, იმდენად გვიხაროდა ღმერთს მადლობას ვწირავდითო". თუმცა ისიც არ ავიწყდებათ რომ ღვინჯიები აფხაზობდნენ. ჭოლარიას ქალიც "ეთიაფხაზუნდუა" (ხანდახან აფხაზობდაო). ამჟამად ამის გახსენებას ერიდებიან უსათუოდ ამის მიზეზი ის ავანტურისტული ნაბიჯია, რომელიც გადადგა აფხაზეთის ხელისუფლების მეთაურმა და მისმა გარემოცვამ. "ვ. არძინბას გვართან დაკავშირებით ისიც უნდა ითქვას, რომ არძინბა = იაზიჩბა არ არის აფხაზური, არამედ ჩრდილო კავკასიურია, ადიღური" [166, გვ. 23].

რაც შეეხება ამ კონფლიქტში სხვა ქვეყნის როლს, ისტორიაში კარგად არის ცნობილი, რომ რუსული კოლონიზაციის მთავარი დამახასიათებელი ნიშანი იყო, მეზობელი ტერიტორიების დაპყრობის ხარჯზე ქვეყნის საზღვრების გაფართოება. ხოლო "ე.წ. (ტუზემცებზე), ადგილობრივი, აბორიგენი ხალხებისადმი მათი თვითმყოფადობისადმი,

კოლონიზატორთა უარყოფითი დამოკიდებულება იმით იყო უპირატესად განპირობებული, რომ ამ უკანასკნელთა ცნობიერებაში ადგილობრივ მკვიდრთა ბედი უკვე გადაწყვეტილი იყო - ყველა ეს ხალხი ადრე თუ გვიან, ან უნდა შერწყმოდა რუსებს და გადაგვარებულიყო, ან უნდა გასცლოდა მამა-პაპისეულ სამკვიდროს (მუჰაჯირობა, დეპორტაცია) - თუნდაც ამოუღეტილიყო. ასე რომ, რუსებს ეს ხალხები მხოლოდ ეთნოგრაფიულად თუ აინტერესებდათ და ისიც მხოლოდ სპეციალისტებს" [167, გვ. 73; 76]. ამგვარ კოლონისტებს არაფერი საერთო არ ჰქონდათ აფხაზეთში გლეხობის შრომით საქმიანობასთან. კერძოდ, "აფხაზეთში ჩამოსვლა იწყეს მუშებმა, ამისათვის მისი სანაპირო მდებარეობა ხელსაყრელი იყო" [225, გვ. 22].

აქამდე თუ აფხაზებს ერეკებოდნენ და გაიძახოდნენ „მოგვშორდით თავიდანო“, ეხლა მათ ელოლიავენებიან ეალერსებიან და ესეც მხოლოდ იმიტომ, რომ ბოლო მოუღონ და მოსპონ ისტორიული კავშირის ის მცირეოდენი ნაშთიც, რომელიც მრავალი საუკუნის განმავლობაში აფხაზებს და ქართველებს აერთიანებდა [168, გვ. 2]. ამ კავშირის გამრუდებაში განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის კ. მაჭავარიანს, რომელიც წერდა: "აფხაზეთის ხუთი წოდებიდან მეხუთე წოდება გამოირჩეოდა ნამდვილი გლეხებით ანუ მიწისმოქმედნი, რომელთაც ყველაზე მძიმე სამუშაოს შესრულება ევალებოდათ. აფხაზები ცდილობდნენ ამ მეხუთე წოდების კონტიგენტი შეესებულებოდა არა ძირძველი აფხაზებისგან, არამედ ტყვეებისაგან, რომელთაც სამეგრელოზე თავდასხმის დროს დაატყვევებდნენ, აგრეთვე იმერეთიდან, გურიიდან და საქართველოდანაც (?) წამოასხამდნენ. ამით აიხსნება, თუ რატომ შეხვდებით გლეხთა წოდებაში ისეთ გვარებს, როგორიცაა აბაშიძე, მიქელაძე, ახვლედიანი, დადუმ-ქელიანი და ა. შ. ესენი იმერეთში, სვანეთში, გურიაში და სამეგრელოში სარგებლობენ თავადაზნაურების უფლებებით, ხოლო აფხაზეთში მონების ხარისხში იმყოფებიან" [224, გვ. 69].

ამ მოსაზრების გაზიარება იმ მხრივ შეიძლება, რომ აშკარად იკვეთება ძველი და ახალი (ჩრდილო-კავკასიელი) აფხაზების მკვეთრი სხვაობა. ამ უკანასკნელებს თავიანთი ველური ენერგიიდან და პრიმიტიული ცხოვრების წესიდან გამომდინარე, მართლაც შეეძლოთ ექციათ დაპყრობილი

მოსახლეობა მონებად. არადა გ. ამიჩბა ამხილებდა დ. ბაქრაძეს აფხაზების ეთნოგენეტიკის და ავტოქტონობის ტენდენციურ განხილვაში, კერძოდ, “ჩერქეზების მონათესავე აფხაზური ტომები უძველეს დროში ცხოვრობდნენ ჩრდილო კავკასიაში. შემდგომში ისინი ჩამოვიდნენ “მთებიდან” და დაიკავეს აფხაზეთის თანამედროვე ტერიტორია” [169, გვ. 19-20].

თავად ტენდენციური მიმართულების მკვლევარები, ამ შემთხვევაში ს. ბასარიას წიგნიდან “აფხაზეთი არ არის საქართველო” და კ. მაჭავარიანის შრომებზე დაყრდნობით, მოჰყავს საინტერესო ფაქტები, რომელიც ეხება სამურზაყანოში აფხაზების გაქართველებას, რაც აგრეთვე მთელ აფხაზეთში შეიინიშნებაო. „ესენია: აჩბა-ანჩიბაია (ანჩაბაძე), ჩაჩბა-შარაშია (შარვაშიძე), მარშან (მარშანია), ემხი-ემუხვარი. ჩაბალურხვა-სოტისკუა (სოტიშვილი), ძიაფშ-იფა (ძეფშსკუა, ძეიშვილი), ინალიფა – ინალისქუა (ინალიშვილი), მაან-მარღანია, ლეკრ-ლეკერბაია, ჟვან-ჟვანბაია, აქირთა-აქირთავა, ეშბა-ეშბაია მიქამბა-მიქამბაია, კილბა-კილბაია, ვარდან-ვარდანია, შამბა-შამბაია, კანბა (კანბაია, კაკუბავა), ზუხბა-ზუხბაია, შაკრილ-შაკირბაია და მისთანა” [206, გვ. 102]. საკითხის ასე დასმის წესს აბათილებს გ. ანჩაბაძის დამოკიდებულება: კერძოდ, “ანჩაბაძე, როგორც ქართული გვარის ფორმა, საქართველოს მატრიანეში პირველად XV ს-დან გვხვ-დება. საერთოდ, აფხაზურ ფეოდალურ გვარებს ყოველთვის ჰქონდათ თანადაძმვდური ქართული ფორმები; მაგ., აჩბა-ანჩა-ბაძე, ჩაჩბა-შერვაშიძე, ინალიფა, ინალიშვილი და ა.შ. ამ გვარების ქართული ფორმები არა უგვიანეს საქართველოს გაერთიანების პირველი საუკუნეებიდან ჩნდება” [170, გვ. 7].

ცნობილი ფაქტია, რომ 1990 წ. ოჩამჩირის რაიონიდან მრავალმა აფხაზმა მიმართა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიას, გვარის ისტორიის, წარმომავლობის და ისტორიულ წარსულში მათი ეროვნულობის გასარკვევად. აკადემიას სულ მიმართა 350 დაინტერესებულმა პირმა, შესაბამისად თითოეულ განცხადებაზე მიიღეს პასუხი. მათ შორის ისეთ გვარებზე, რომელთა აფხაზური წარმომავლობა თითქოს საეჭვო არ უნდა ყოფილიყო. ასეთებია: ლასურია, კვიწინია (აფხაზ. ენაზე გამოითქმის კუწნია), ხვარწკია, გვარის პირვანდელი ფორმაა ხვარძკია, დღესაც ცხოვრობენ ზუგდიდის რ-ის სოფ. კახათსა

და ქ. სოხუმში, მარღანია, კოლონია, მახარია, ალანია, ბულისკერია, ჯინჯოლია და ა. შ. აკადემიიდან პასუხად მიიღეს ამ გვარების ქართული წარმომავლობა ეჭვს არ იწვევს და ქართული ეროვნების აღდგენა გამართლებულია, რის შემდეგ (აფხაზურ-ქართულ კონფლიქტამდე) მათ დაიბრუნეს პირვანდელი ეროვნება [130, გვ. 6]. ამჟამად, აფხაზთა შორის საკუთრივ აფხაზური გვარების გვერდით დასტურდება დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულ გვარ-სახელთა თითქმის ყველანაირი ქართველური მოდელი (-ძე, -შვილი, -იანი, -ვა, -ია, -უა დაბოლოებანი და უსუფიქსო გვარები), რაც "პირდაპირ მიუთითებს მოსულ აფხაზთა მიერ დამხვდური ან ტყვედ მიყვანილ ქართველთა ასიმილაციაზე. თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ყველა გვარი ერთსა და იმავე დროს და ერთი და იგივე მიზეზით არ არის გააფხაზებული" [171, გვ. 55]. გააფხაზების და გაოსების პროცესმა ბოლო წლებში მასობრივი ხასიათი მიიღო და იგი ანტიქართული პოლიტიკის ლოგიკური შედეგია... ჩვენს ერში შემოღწევა და ჩვენი ერიდან განთესვა მუდმივი ისტორიული პროცესი იყო [172, გვ. 2].

ს. ბლაჟამ, აფხაზური გვარები ეთნოისტორიულად და სტრუქტურულად შეისწავლა. მანვე დაადგინა, რომ აფხაზური გვარსახელებისათვის ძირითადად გამოიყენებოდა ის საკუთარი სახელები, რომელიც "მომდინარეობს აფხაზურ-ადიღეური წინარე ენიდან" [116, გვ. 237]. XVI-XVII სს. (შესაძლოა ბევრად უფრო ადრე - ი. კ.) ჩრდილო კავკასიიდან შემოჭრილ აფსუათა (ასე უწოდებდნენ თავიანთ თავს) შთამომავლების გვარებია: აბაბიკ, აბგაჯ, აპაპათ, აწისხუა, აუახატ, აშხაცაა, ბაგაფშ, ბლაბ, გუარმაგაა, ღბარ, ებჟნუ, ინაფხან, თაკურიფაცვა, თხაიწუკ, კიუტ, კემაჭიფაცვა, პაპცვა, სიმსიმ, ტამბია, უანაჩა, ჩუაზ, ხაშიბ, ჰაყეიფაცვა და სხვა [173, გვ. 3]. ვითვალისწინებთ იმასაც, რომ გალის რაიონში გვხვდება რამდენიმე ადიღეური წარმოშობის გვარი, რომლებიც უკვე გაქართველებულნი არიან, რაც ზღვაში წვეთია გააფსუებულ ქართველების რაოდენობასთან შედარებით... საერთოდ მდინარეებს კოდორსა და ენგურს შორის ტერიტორიაზე ისტორიულად არ დასტურდება ისეთი გვარების განსახლება, როგორიცაა თარკილი, ჩქოკი, ცკუა, ღბარი ოზგანი, პკინი, ეიზბა, ბარციცი, ტამია, არნაუტი, კოხ-ოლლი, ყარალ-ოლლი და სხვა. თუ რომელიმე ამ

გვართაგანი დღეს აღნიშნულ ტერიტორიაზე ცხოვრობს, ეს იმას ნიშნავს, რომ იგი აქ შემოსახლებულია უახლოეს წარსულში [174, გვ. 5]. 1621 წ. აფხაზეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები 250-ზე მეტი გვარიდან არცერთი ადილეურ-აფხაზური არ არის. ყველა ისინი ქართულია (ძირითადად მეგრული). მხოლოდ XVII ს. I მეოთხედში ჩნდება გვარები: ზვამბაია, ლაკირბაია (ბზიფში), შამბაია (სოფ. ჭალა, დღევანდელი ჭლოუ) [175, გვ. 6]. გარდა ამისა, ყველა ისტორიული სახელი რომლის ეტიმოლოგიაც შესაძლებელია ადასტურებს, რომ “ლალიძგა-ენგურის შუამდინარეთის ძირძველ მოსახლეობას ქართველები წარმოადგენდნენ, დიდი ხნით ადრე, ვიდრე გაჩნდებოდა სახელწოდება “სამურზაყანო” [176, გვ. 73].

1998 წ. 1 აგვისტოს მდგომარეობით, აფხაზეთის გალის რაიონიდან სასოფლო გამგეობათა მიხედვით დევნილ პირთა რაოდენობა 81. 168 სულს შეადგენდა [177, გვ. 7]. აქ ძირითად ქართულ მოსახლეობასთან ერთად ნაწილობრივ ირიცხება სხვა ეროვნების წარმომადგენლებიც, რომელთა გვარებია: ახმეჯანოვი, არტემოვა, არშა, აჩბა, ბოიკო, ბოჩართვა, ბულიგინი, ბაგოიანი, ბარსეგიანი ბელაუსოვა. ბოგდანოვა ბუშტრუკი, გაზაევი. ზუხბა, ზანგელოვი ზავადსკაია, თამაზოლი, ივანოვი, კორჩევა, კაროიანი, კაშოევი კვიტინი, კომეტიანი, ლეზნეცოვა, მინაევი, მიკირტუმოვა მურადოვა მაკაროვა, მირანენკო, ნუსატროევი, პოლეტაევა, სტრელკოვა, საბანოვი, სპიროვა, შუმოვა, შემედიუკ, შაპანსკი, ჩაიკოვსკი, ჩატოვა, ჩერშენცოვი, ხუბაევა და ა. შ. ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ამ მხარის ზოგიერთ სოფელში მოსახლეობენ სვანები [133].

საქართველოში სულ 25 000-ზე მეტი გვარია [178, გვ. 6]. სამურზაყანოში ექვსასამდე გვარი მოსახლეობს მათ შორის ყველაზე გავრცელებული გვარებია: შონია (1770), გოგობია (1667), ყოლბაია (1423), ქობალია (1091), ქარდავა (903), კვარაცხელია (850), ზაქარაია (841), შენგელია (818) და ა. შ. [179] საინტერესოა, რომ აქედან შენგელია (12764) და შონია (7648) საქართველოში ყველაზე გავრცელებულ ათასს გვარში შედიან, ხოლო სამეგრელოში ყველაზე გავრცელებული ორმოცდაათი გვარიდან შენგელია (5944), შონია (5210), გოგობია (4456), ქარდავა (4215), ქობალია (3818) და სხვა ფიგურირებს [180, გვ. 282; 252]. აქედან ირკვევა, რომ

სამეგრელოსა და სამურზაყანოში დაახლოებით ერთი და იგივე გვარებია გავრცელებული.

სამურზაყანოში გავრცელებულ გვარ შენგელაიებთან (და არა შენგელია) დაკავშირებულია სასისხლო სიგელი, რომელიც დაწერილია ტყავზედ, სიგრძით ალაბ ნახევარი, განი მესამედი ალაბისა, რომელიც ბოძებულია მეფეთ-მეფე ბაგრატ დიდის მიერ. სიგელის თავზე წითელი ფერადი სურათია თვით მეფის შემდეგი წარწერით "მეფეთ-მეფე ბაგრატ დიდი". სიგელი მიცემულია შენგელაიებისადმი 1534 წ., რომელიც სოფ. ობუჯში (ზუგდიდის მაზრა) მცხოვრებ აზნაურ შენგელაიებს აქამდე შენახული აქვს [181].

ეთნონიმური გვარები ძირითადად XIV–XVI საუკუნეებშია ჩამოყალიბებული. მათი ერთი ნაწილი ქართულში წარმოქმნილია უშუალოდ ეთნონიმებისაგან [182, გვ. 311-314]. მეორეს კი - საფუძვლად უდევს ესა თუ ის ანთროპონიმი მაგ., ალანია, ჩერქებია, ოსიშვილი და ა. შ. ანუ მამაკაცის საკუთარი სახელები: ალანი, ჩერქები, ოსია და სხვა [183, გვ. 8].

ეთნონიმური წარმოშობის გვარები შეიძლება ოთხ ჯგუფად განაწილდეს. მათ შორის მეორე ჯგუფის სუფიქსებდართული ეთნონიმებია: (ქართულ გვარებს ძე-სა და შვილის გარდა აწარმოებს აგრეთვე ფორმანტები ია, უა, (ვა), იან). ჩვენთვის ამ შემთხვევაში საინტერესოა – ვა და – ია ბოლოსართით დამთავრებული გვარები. ესენია: აფშილავა, აფხაზავა, შანავა, ცანავა, აბაზგია, ალანია, მესხია, ჩარგაზია (ჩარქაზ მეგრ. ჩერქების შესატყვისია), ჭანტურია, ქორთუა, ჯიქია, და სხვა [184, გვ. 141]. ჩამოთვლილი გვარები სამურზაყანოში საკმაოდ გავრცელებულია. მხოლოდ ჩარგაზიას ნაცვლად ჩერქებია გვხვდება. გვარსახელთა წარმოების თვალსაზრისით ძვირფას მასალას გვაწვდის ეპიგრაფიკული ძეგლები. მხედველობაში გვაქვს ისეთი ანთროპონიმები რომლებიც ახლა აღარ იხმარება და მხოლოდ გვარებშია დადასტურებული, მაგ., "გუდა (წყისის წარწერა, ჯერ კიდევ VII ს.) შდრ. გვარი გუდაძე, გუდიაშვილი, გუდავა (სოფელიც არის სამურზაყანოში, ყოფილი ზიგანევი -ი. კ.) გუდავაძე. ტოპონიმი გუდაური; სულა (ატენის სიონის წარწერა), შდრ. გვარი სულაძე, სულავა, სულაბერიძე და სხვა." [185, გვ. 150]. აგრეთვე სამურზაყანოს სოფ. სიდასგან გვაქვს წარმომდგარი გვარად-

ქცეული სიდავა [149, გვ. 136]. ი. ყიფშიძე ერთმანეთთან აკავშირებდა ბერაია გვარსა და სამურზაყანოს სოფ. საბერიოს. ასევე განარჯიას გვარად მიიჩნევდა, რამდენადაც არსებობს სოფ. განარჯიაშ მუხური (განარჯიას მუხური), რომელიც სამურზაყანოში მდებარეობს [186, გვ. 203; 285]. ეთნოგრაფიული მასალა იმის დამატების საშუალებას გვაძლევს, რომ ამაჟამად გალის რაიონში მოსახლე გვარი ჩხორთოლია, ამავე კუთხის სოფ. ჩხორთოლთან არის აშკარად დაკავშირებული [127]. ი. მაისურაძე სამურზაყანოს სოფ. შეშელეთს და გვარ შეშელიძეს ერთმანეთს ადარებს. შეშელიძე შდრ. სოფლის სახელი შეშელეთი. რეფო-შეშელეთი გალის რაიონი” [123, გვ. 192], რაც შეშეს-საკუთარი სახელიდან წარმოშობას გვაგვარაუდებინებს. ისევე როგორც სამეგრელოს ტოპონიმიკაში რიგი სახელწოდებანი: ჭიითი, კვაუთი, ბობოთი და სხვა, რომელშიც “ჭი, კვაუ, ბობი ითვლება ერთ ლექსიკურ ერთეულად. კერძოდ, დიდი ოჯახის მეთაურის ანთროპონიმად, ხოლო თი -ოჯახის, სახლის, სახლკარობის, მახორობის აღმნიშვნელ ტერმინად. მეგრულში ეს ტერმინი დღესაც ძალაშია” [187, გვ. 177]. საერთოდ, სამეგრელოს ტოპონიმიკაში ხშირია - თი დაბოლოებიანი გეოგრაფიული სახელები, ხოლო საგვარეულო სახელებიდან ნაწარმოები - თი დაბოლოებიანი ტოპონიმებია: შონიათი (შონია), ბერიათი (ბერია), თოლორდათი (თოლორ-დავა) და სხვა [188, გვ. 3]. სამურზაყანოს ტოპონიმიკაში სოფ. შეშელეთის გარდა, მსგავსი კომბინაციის სახელწოდებანი იშვიათია.

ქართული გვარები საფუძველს საუკუნის მიღმა იღებს. ამიტომაც მისი წარმოება მრავალფეროვანია. ამ მხრივ, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველო გამოირჩევა. “აბაზგეთში და აფშილეთში გავრცელებულია “-ბა” დაბოლოების აფხაზური გვარსახელები. “ამავე ფორმის გვარები მცირე რაოდენობით გვხვდება აჭარაშიც (ლაზბა, მუსხაბა, ხალითბა, სელიმბა, აცამბა...) აფხაზურ გვართა შორის -ბა დაბოლოების გარდა, გვხვდება -ვა, -უა, -ნი, -ლი, -ში და სხვა დაბოლოებებიც (აფშევა, აშუა, არლანი, ბზარკალი, ბაგაფში და სხვა)” [189, გვ. 7]. -ბა არის “აფხაზური” გვარების ტიპიური დაბოლოება და თითქოს იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ასეთ გვართა მატარებლები “განსაკუთრებულად სუფთა” თუ “განსაკუთრებულად ნამდვილ აფხაზთა” შტოს უნდა წარმოადგენდნენ,

ხოლო დანარჩენი კი – უბრალოდ სხვადასხვა დროს “გააფხა-ზებულთა მეორეხარისხოვან ფენას.” აფსუური გვარების დაბოლოება “ბა”, როგორც ირკვევა, მივიწყებული ფორმაა უძველესი ზანური, შთამომავლობითობის აღმნიშვნელი ელემენტისა, ფართოდ გამოყენებული და გადამალული ქართველურ ენებში [190, გვ. 7-8].

ჭანურ-ზანურში და შემდგომ მეგრულში, ჩვენ ვხედავთ გვარების ექვს ძირითად სუფიქსს, ესენია: სქირი, უა, ში, თური, ია, ბა (ვა). სამეგრელოს რეგიონში “ბა” სუფიქსი “ვა”-მ შეცვალა; მკვეთრი ბგერა “ბ”-ს ადგილი უფრო რბილმა “ვ”-მ დაიკავა. მაგ., ტყეებუჩავა, სიჭინავა, ანთელავა, კაჭარავა და სხვა. -ბა ჭანურში ნიშნავს ძეს. ამავე დიალექტში ბგერა ბ ყოველთვის მამაკაცზე მიგვანიშნებს. მაგ., მოხუც კაცს (და არა ქალს) ჭანურად ჰქვია ბადი, ბაბუას-ბაბუ, მამას-ბაბა, ვაჟიშვილს ბე (ბა)-რე. საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში ჭანურ ბა-ს (ე. ი. ძეს) ხელმეორედ დაემატა ქართული ძე. მაგ., კაკა-ბა-ძე, ხარა-ბაძე, ცა-ბა-ძე, თოთი-ბა-ძე და სხვა. გამორიცხული არ არის, რომ -ბა-ზე დაბოლოებული გვარები სხვა ხალხთა წარმომადგენლებსაც ჰქონდეთ, მაგრამ ისინი უთუოდ გარკვეულ დროს კოლხებთან სიახლოვისა და კოლხური კულტურის გავლენის შედეგად წარმოიქმნა [191, გვ. 3]. ს. ჯანაშია -ბა დაბოლოების გვარებს აფხაზურად თვლიდა. მეგრული გვარები ქაჩიბაია, ჩაჩიბაია, ალშიბაია, კაკუბაია-კაკუბავა, ეზუგბაია, ქეცბაია და სხვა უეჭველად აფხაზური წარმოშობისაა; მათ ახასიათებს აფხაზურ გვარსახელთა ერთი ჯგუფის სპეციფიკური დაბოლოება – “ბა,” რომელსაც შემდეგში მეგრული იდენტური ფუნქციის დაბოლოება – „ია” წამატებია. დაბოლოება “ბა” საფიქრებელია “ფა”-ს (-ძეს) განვითარებაა გარკვეულ ბგერით პირობებში... ზემოაღნიშნული გვარის მატარებელნი სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა სოციალურ-პოლიტიკურ პირობებში არიან გადმოსული [192, გვ. 476].

აფხაზური გვარების გრამატიკულ წარმოებას თუ დავაკვირდებით, მაგ., ზვამბა მიუთითებს გვარის მამრობით წარმომადგენელზე, რასაც გვანიშნებს “ბა” სუფიქსი, მაშინ ამ გვარის მდედრობითი წარმომადგენელი იქნება ზვანფჰა. “ფჰა” არის სწორედ მანიშნებელი იმისა, რომ გვარის ამ ფორმით მატარებელი ქალია [116, გვ. 19]. მეგრულში სქესის გასარჩევად

მიმოქცევაში იყო გრამატიკული საშუალებები “სკი”-მამრობითი სქესისა და “ხე” მდედრობითისა სქუა (სკუა), რაც ნიშნავს საერთოდ შვილს, განურჩევლად სქესისა. ნიშანდობლივი მოვლენაა, ის რომ სვანეთის სულთა მატთანებშიც გვხვდება “ფხუ”-“ფხე” ნაწილაკები, გვარის მდედრობითი სქესის წარმომადგენლის აღმნიშვნელად. მაგ., გელუაფხე (გელოვანი), რუჩეგიფხე (რუჩეგიანი) და სხვა [193, გვ. 115]. სამურზაყანოს სოფ. წარჩეში გვხვდება ადგილის სახელწოდება “ძეფცხეში ნეძი, ძეფცხე მეგრ. ძეფსკუას ასული.” ნეძი - მეგრ. კაკლის ხეს ნიშნავს. გვარის მატარებელი ძეფსქუა, ძეფიშვილი ანუ ძიაფშია, დღეს არა თუ წარჩეში, არამედ გალის რაიონშიც ნაკლებად მოსახლეობს. მთავარია, რომ გვარის ფორმა მიგვანიშნებს მდედრობითი სქესის წარმომადგენელზე [194, გვ. 74].

ამგვარად, “ხე,” “ფხე,” „მხე“ კოლხური (ზანური) წარმოშობისაა, რომელთაც გააჩნია პარალელები მონათესავე კავკასიურ ენებშიც” [116, გვ. 195].

ქალისადმი პატივისცემის გამომხატველია ის, რომ ჩვენში ქალის სახელთან დაკავშირებული გვარიც არსებობს, მაგ., თამარაშვილი, მარუაშვილი, დოდაშვილი [195, გვ. 16]. აგრეთვე გოგუა, გულია, სარია, ფაცია, მაგრამ ქალის სახელისაგან ნაწარმოები გვარები შედარებით იშვიათია [196, გვ. 125]. ვფიქრობთ, მათ რიცხვს უნდა მივაკუთვნოთ სამურზაყანოში გავრცელებული გვარები. მაგ; ბებია (შდრ. ბებუა), გოგონია, ეთერია, ნანავა, სოფია, ცირამუა [133].

მკვლევართა ერთი ნაწილი მიიჩნევს, რომ რაც უფრო მეტი იქნება აფსუა დასახელების მქონე დასახლებული პუნქტები, მით უფრო გაადვილდება მოცემულ ტერიტორიაზე აფხაზთა ფართოდ განსახლებისა და მათი მონობორობის მტკიცება. მოცემულ რეგიონში მცხოვრებთა ეთნიკური კუთვნილების განსაზღვრისათვის ქალაქებსა და სოფლებთან ერთად არის კიდევ მდინარეები, მთები, ველები, რომელთა სახელწოდებანი უფრო ინფორმაციული და სარწმუნოა [197, გვ. 12]. სამურზაყანოში აფხაზური მოსახლეობის გაჩენამ გამოიწვია ის, რომ ზოგიერთ ქართულენოვან ტოპონიმს გაუჩნდა აფხაზურენოვანი ვარიანტი. ქ. გალის დასავლეთით ერთმანეთის მეზობლად მდებარე სოფლებს ეწოდებათ პატრახუწა, შაშიკვარა და აკვარიქვა. როგორც ჩანს, აქ აფხაზებს ე. წ. კუნძუ-

ლებრივი დასახლება ჰქონდათ, რაზეც მიუთითებს შემორჩენილი გადმოცემები: პატრახუწა სოფელია ოჩამჩირის რ-ში, ოხურეის სათავეებთან. იქიდან წამოსული აფხაზები, გვარად უკამბაიები და შენგელიები (?) აქ დამკვიდრებულან, ცარიელ ადგილას და მშობლიური სოფლის სახელიც გადმოუტანიათ. აკვარიქვა ნიშნავს “შავ წყალს” (ლელე აკვარიქვა ერთვის წიფონას. სოფლის ადგილობრივი სახელწოდებაა საგადელიო). ამ სოფელში მცხოვრებ ფარფალიებს სჯერათ, რომ მათი წინაპრები “ყარაჩები” იყვნენ და მეგრულ გარემოცვაში შეიცვალეს ენა და ადათ-წესები. შაშიკვარა “შაშის ღელეს” ნიშნავს. გადმოცემით, შაში ამ ღელისპირას არა უადრეს XIX. შუა წლებში ესახლა. სამივე ეს სახელწოდება არა უადრეს XIX საუკუნის შუა წლებში წარმოქმნილი ჩანს [198, გვ. 197–198].

ადგილის სახელწოდება თავად მოგვითხრობს ადგილის წარსულის შესახებ. ასე მაგ., სამურზაყანოს სოფ. II გუდავაში არის უბანი სააკეშბაიო. აკიშბაიები ბზიფიდან მოსულან. ამავე სოფ. შეშელეთში არის საქაშბაიო, გალის რაიონული ცენტრიდან შვიდი კმ-ის დაშორებით, მის ახლო-მახლო ქავეშბაიები ცხოვრობენ. ამბობენ, ეს გვარი აფხაზური წარმოშობის არისო. წარჩის სასოფლო გამგეობაში, ფშაურში დასახლებული უბანია საცობეხიო-ცობეხიები, ცვეიბები წარმოშობით გუდაუთიდან ყოფილან. სოფ. ჩხორთოლში არის უბნები: საბაღბაიო, საეშბაიო, საზუხბაიო, სათარბაიო. სოფ. წარჩის საზღვართანაა “ქავეშბაიას სოფელი”. ასეთი სახელწოდების ტოპონიმი “ქაფშ-ქითი” გვხვდება სოფ. ოქუმში, ნიშნავს ქაფშების სოფელს. სოფ. ჭუბურხინჯის საზღვართან არის სერი ნააფხაზურუ (ნააფხაზარი). ჩაის ფართობი –აფხაზეთში (აფხაზების) ფართობი, ეწოდა იმის გამო, რომ აქ აფხაზეთიდან ჩამოჰყავდათ ჩაის მკრეფავები. ამას დამატებული იმ ადგილის სახელწოდებანი, რომელიც დაკავშირებულია სამურზა-ყანოს თავადაზნაურული წარმოშობის გვარებთან. მაგ., საშა-რაშიო, საჩხეტიო, სამარღანიო და სხვა. აგრეთვე სოფ. II ბედიის ცენტრალურ ადგილას შარაშიეფიშ წყურგილი (შარაშიების // შარვაშიძეების წყარო). სოფ. განახლებაში ჩქოტუეფიშ ნოხორი (ჩქოტუების ნასახლარი) და ჩქოტუეფიშ ღალი (ჩქოტუების ღელე). სოფ. თაგილონის სასოფლო თემში გვხვდება თავადის სახელის მატარებელი ანჩბაიეფიშ ოთხირე (ანჩბაიების

თხილნარი). ვაკე საემზგარო, მდ. ოქუმის მარცხენა ნაპირის ვაკე-სახნავი, თავად ემზგარების კუთვნილებას შეადგენდა. სოფ. წარჩეში არის მარლანიაშ დიხა (მარლანიას მიწები) და მარლანიაშ (ი) ტყა (მარლანიას ტყე). სოფ. ჭუბურხინჯში ძველად ცნობილი იყო ადგილობრივი აზნაურის აქირთავას ნადელი. სოფ. ჩხორთოლში ტყე ინალისქუაშ (ინალიშვილის) ნადელი და ა.შ. მოინიშნება გლეხთა მრავალრიცხოვანი დასახლების ტერიტორიული ერთეულები და არა სამეურნეო-სასოფლო ერთეული, როგორც დიდგვაროვნებში [194]. უნდა ითქვას, რომ სამურზაყანოში აფხაზური წარმოშობის გვარსახელთან დაკავშირებული (ან აფხაზების კომპაქტური დასახლების დამადასტურებელი) ადგილის სახელწოდებანი არ გვხვდება, ხოლო რაც დასტურდება ის არ გამოდგება იმის უტყუარ საბუთად, რომ 1925 წელს გალის მაზრაში 35 1/2 ათასი აფხაზი ეროვნების წარმომადგენელი ცხოვრობდა, რომლებიც თითქოს “გამეგრელდნენ და ახალგაზრდობამ უკვე შეწყვიტა აფხაზურ ენაზე მეტყველება” [240, გვ. 61].

სამურზაყანოში ისევე როგორც სამეგრელოში, სოფელი იყოფა კუთხეებად. ასე, მაგ., წარჩის სასოფლო თემში არის საარდბემ კუნთხუ (არდბელაების კუთხე). აჩიგვარის სასოფლო თემში - გოგოხიეფიშ კუნთხუ (გოგოხიების კუთხე). ყოფილი ცირდეფიშ კუნთხუ (ცირდავების კუთხე). სოფ. პატრახუწაში საშენგელიო - უწინ იტყოდნენ “შენგელიეფიშ კუნთხუ (შენგელიების კუთხე). სამეგრელოში კუთხე მეგრ კუნთხუდ გამოითქმის. მაგ., “მიშ კუნთხუშე რექ სი კუთხუ ჭვიი” (ვისი კუთხიდან ხარ შენ კუთხე დამწვარი). სამეგრელოში სოფლები იყოფა აგრეთვე მუხურებად. მუხურიც მემუხურეები ერთი კუთხეს ნიშნავს. (სამურზაყანოში მდებარეობს სოფ. მუხური, სადაც დასახლებული უბნებია პატარაიების კუთხე, სადაც ცხოვრობენ პატარაიები. უბანი საბენიო, საბულისკერიო, საგულიო და ა. შ. - ი.კ.). კუთხე ერთ დინოს - საჯიმალოს, მეგრ. საძმოს ეჭირა. ახლა ეს მდგომარეობა შეიცვალა. ბევრი ოჯახი გადასახლდა, ბევრი ამოწყდა. დინოს წევრები გაიფანტნენ. ახლა ერთ მუხურში რამდენიმე სხვადასხვა გვარი ცხოვრობს [126, გვ. 68-69].

სამურზაყანოში გვარის საცხოვრისის აღსანიშნავად ლე-ს (თავსართი) გამოყენების ერთ-ერთი შემთხვევა გვაქვს სოფ.

ლეჭარაიე, სადაც უცხოვრიათ ჭარაიებს. ლე-ს გამოყენება ქრონოლოგიურად უფრო ძველი მოვლენაა და თავის დროზე სვანურიდან ჩანს შეთვისებული, რომელიც აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ეკლესიურ-პოლიტიკური გაერთიანებისა და სახელმწიფოებრივი ცენტრალიზაციის შემდეგ, თანდათანობით შეცვალა - სა პრეფიქსმა, ვინაიდან კოლხეთის ზღვისპირა ვაკე ძირითადად საზამთრო საძოვრებად იყო გამოყენებული და მისი მასობრივად დასახლება გვიან შუა საუკუნეებში იწყება. ამიტომაც ამ არეალში გვარის საცხოვრებელი ტერიტორიის სახელის საწარმოებლად გამოყენებულია მხოლოდ -სა პრეფიქსი [137, გვ. 5]. მართლაც, აფხაზურ-ქართულ კონფლიქტამდე სამურზაყანოში გვექონდა უზნური დასახლება. მაგ., სოფ. აჩიგვარაში: სატორუო, საქობალიო, საშაკაიო; სოფ. II ბეღიაში საქუთელიო, საჭოლარიო, სამატკო (მატკავა), საბიგუო (ბიგავა). სოფ. გაგიდაში: სამეზონიო საშონიო, სახურციო სოფ. განახლებაში: საკახიანო, სამინჯორაიო, საცქვიტარიო; სოფ. დიხაზურგაში: საგამსახურდიო, საგვაგვალიო, საეთერიო, საკვირკველიო, სალამანძიო, საძიგუო; სოფ. თაგილონში: საანჯაფარიო, საბენდელი (ბენდელავა), სარუხაიო, საშარიო; სოფ. რეფში სათურქიო, საინალისქუო (ინალიშვილი), სამესხიო, სანანო (ნანავა), საყოლბაიო, საქვაცაბაიო, საჭითანო; სოფ. წარჩეში: საგერზმო (გერზმავა), საელიო, საკენჯიო, საკობახიო, საჩხეტიო და სხვა [194, გვ. 13-25; 47-60]. ალ. ლლონტს შესწავლილი აქვს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეების (მათ შორის სამურზაყანოს) მიხედვით, სოფლების მოსახლეობა აქ განსახლებული ძირითადი გვარების მიხედვით. მაგ., სოფ. I გალში განსახლებული გვარებია: აბაშია, არჯევანიძე, ბასარია, ბიბლაია, დარსანია, ეზუგბაია, ზაქარაია, თარბაია, კვეკვესქირი, მიქაია, რეჭია, როსტობაია, ფირცხალავა, ქეცბაია, შამათავა, ჩეხერია, ჯეჯეია [199, გვ. 82-83].

ამგვარად, სამურზაყანოს მოსახლეობის გვარსახელების ზოგიერთი ეთნოისტორიული საკითხების შესწავლა გვარწმუნებს იმაში, რომ აქ ისინი ქართული სუფიქსებითაა ნაწარმოები. გვხვდება აფხაზურ-მეგრული გვარები, მაგრამ უმნიშვნელო რაოდენობით, რაც იმას ნიშნავს, რომ მხარე ბოლომდე დარჩა ქართულ რეგიონად. ყოფილი სამურზაყანოს აფხაზეთის

სამთავროში მოქცევის მიუხედავად, ეს რეგიონი ისტორიული აფხაზეთის კუთვნილება და აფხაზთა სამფლობელო არ იყო. გვარსახელების შესწავლამ ზოგიერთი ლოკალური თავისებურებაც წარმოაჩინა. კერძოდ, გვარეულობის პირველსაცხოვრისის („ბუდე ადგილი“) ან გავრცელების გეოგრაფიული არეალის მიხედვით, სამურზაყანოში ზოგიერთი ადგილობრივი წარმოშობის გვარსახელები გამოიკვეთა. მაგ., აბაზგია, ასვანუა, ბულისკერია, გარმელია, ეზუგბაია, ვაზგანავა და სხვა, რასაც ისტორიული საფუძველი მოეპოვება.

ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ, დასავლეთ საქართველომ დამოუკიდებელი არსებობის სამნახევარი საუკუნის მანძილზე, პოლიტიკურ დაშლილობასა და განუწყვეტელი შინაომების თუ გარეშე მტრის თავდასხმის პირობებში, მძიმე ეკონომიკური დაქვეითებაც განიცადა.

ცნობილია, რომ ბუნება და მისი რესურსები ეკონომიური აღორძინების რეალურ საფუძველს წარმოადგენენ. “დასავლეთ საქართველო კი - ბუნებით მეტად მდიდარი ქვეყანაა. მისი ჰავა სუბტროპიკული, ზომიერი, მიწა უხვი სხვადასხვაგვარი მცენარეებით, დაბურული ტყეები, ანკარა მდინარეები, ზომიერი სარტყლის უმდიდრესი ფლორითა და ფაუნით, ბარაქიანი მოსავლით. სოფლის მეურნეობა იყო მრავალფეროვანი, მიწათმოქმედება-ინტენსიური (მრავალმინდვრიანი სისტემა). აგროტექნიკა - მოწინავე. მოსახლეობა-ბინადარი. მემცენარეობა-მრავალგვაროვანი (განვითარებული მეხილეობა-მევენახეობით), მესაქონლეობა-ბაგური, არა მომთაბარე, რაც არ გამოორიცხავდა საზაფხულო საძოვრების გამოყენებას” [1, გვ. 335]. ამგვარმა ხელსაყრელმა გეოგრაფიულმა პირობებმა და სოციალურ-ეკონომიურმა უპირატესობამ იხსნა ქვეყანა. ამასთანავე, საქართველო ერთიანი სამეურნეო ეკონომიური ქვეყანაა, სადაც თითოეული მხარე მჭიდრო სამეურნეო ურთიერთობით არის შეკავშირებული დანარჩენებთან და ამავე დროს მეზობელი ქვეყნებიდან გამიჯნულია ბუნებრივი ზღუდეებით; ამიტომაც საქართველოს არც ერთ კუთხეს არ შეუძლია ეკონომიური არსებობა მთლიანი ქვეყნის გარეშე. საქართველოდან რომელიმე კუთხისა ჩამოჭრა, რომელიც გეოგრაფიული პირობების გამო, ყველა არტერიებით გადაბმულია მთელთან, - ეს იქნებოდა ერთი ორგანული სამეურნეო-ეკონომიური სხეულის დასახიჩრება, ვინაიდან ისტორიას არ ქმნიდა გეოგრაფიის ლოგიკა; ისტორიას გენეტიკური კავშირი ჰქონდა საქართველოს ორგანულ ეკონომიურ და ტერიტორიულ მთლიანობასთან [2, გვ. 1-2]. პ. ინგოროყვას დაკვირვებას დღევანდელი აფხაზეთის ვითარება ამართლებს. ოდესღაც აყვავებული, მჭიდროდ დასახლებული, ინდუსტრიულად განვითარებული, სოფელ-

ლონიერი, რეკრეაციული საშუალებებით მდიდარი აფხაზეთი დღეს სუბტროპიკული უდაბნოა, რომლის თითოეულ კმ²-ზე ოცი კაციღა მოდის. აფხაზეთი ჩაის და ციტრუსების ქვეყანა იყო. 1997 წ. აფხაზეთმა ჩაის ოცდასამი ფაბრიკის საწარმოო პოტენციალიდან მხოლოდ 1,5 გამოიყენა. 1989 წ აფხაზეთში მოიწიეს 24 400 ტ. ციტრუსის ნაყოფი. 1997წ. მოუვლელი ციტრუსების პლანტაციებში მოიყვანეს მხოლოდ 3 700 ტ. მოსავალი ანუ „ღიად გამარჯვებამდე“ მოწეულის მხოლოდ 15%. აფხაზეთი თამბაქოს ქვეყანა იყო. თუ 1997 წ. აქ მოიყვანეს 6 600 ტ. თამბაქო, ამჯერად მხოლოდ 262 ტ. ანუ წინანდელი პროდუქციის 4%. სახნავი მიწების 60% მიტოვებული და დაუმუშავებელია. თუ 1989 წ. სახელმწიფო და კერძო სექტორში 146 000 მსხვილფეხა საქონელი იყო, შარშან (1997წ.) მისი რაოდენობა 55 392-მდე დაეცა.

აფხაზეთი საკურორტო ტურისტული ედემს წარმოადგენდა. ადრე აქ წელიწადში მილიონამდე ადამიანი ისვენებდა. შარშან გამოიყენეს ამ საკურორტო ინდუსტრიის პოტენციალის მხოლოდ 3%. ერთადერთი რაც თავზესაყრელი აქვთ, ესაა ელექტროენერგია და საცხოვრებელი ფართი - ორივე ქართველების ხარჯზე [3, გვ. 16].

რა მოიპოვა დამოუკიდებლობისათვის „ბრძოლაში გამარჯვებულმა“ აფხაზებმა? სამართლიანად ისმება ეს და სხვა საკითხები, მითუმეტეს, ცნობილია, რომ „აფხაზეთის ბიუჯეტში ქართულ მოსახლეობას შეჰქონდა შემოსავლის 50%-ზე მეტი, ხოლო აფხაზურ მოსახლეობას მხოლოდ 3%“ [4, გვ. 10].

ყოფილი სამურზაყანო (თანამედროვე გალის რაიონი) ერთ-ერთი მსხვილი ადმინისტრაციულ-ეკონომიკური რაიონია, ძირითადად აგრარული. ფართოდ განვითარებული საწარმოო და სოციალური ინფრასტრუქტურით; განვითარებულია სოფლის მეურნეობის თითქმის ყველა დარგი-მემინდვრეობა, მეჩაიეობა, მეციტრუსეობა ეთერზეთოვანი კულტურების მოყვანა, მეცხოველეობა და სხვა.

1980-იანი წლებიდან ენგურჰესის კასკადის, საქართველოს მძლავრი ენერგეტიკული ობიექტის მშენებლობასა და ექსპლოატაციაში გაშვებასთან დაკავშირებით, გალის რაიონი იქცა მსხვილ აგრარულ-ინდუსტრიულ რაიონად, რომელიც „საქართველოში თითქმის ერთადერთია, რომელსაც აქვს

სოფლის მეურნეობის ექსტენსიური განვითარების მნიშვნელოვანი პოტენციალი, კოლხეთის ზონის ასათვისებელი მიწების ხარჯზე. აქ მოსახლეობის ცხოვრების დონის მაჩვენებლები თითქმის ევროპულ სტანდარტებს უტოლდებოდა. 1993 წ. ოქტომბრიდან დღემდე გალის რაიონის ზარალისა და ნგრევის ზუსტი სურათის დადგენა შეუძლებელია” [5, გვ. 151]. რატომ? რისთვის? მას ახლო წარსულის მოვლენების განვითარება ნაწილობრივ მაინც გასცემს პასუხს.

დასავლეთ საქართველოს ტერიტორია წარმოდგენილია დაბლობით, ვაკეებით ტერასებით, მთა-გორაკებით, ხევებით და მთაგრეხილებით. რთული რელიეფი, გეოგრაფიული განედი და შავი ზღვის სიახლოვე ითვლება ძირითად ფაქტორებად, რომლებიც განსაზღვრავენ კლიმატური პირობების ნაირსახეობას, რომელიც თავის მხრივ, ხელს უწყობს სასოფლო-სამეურნეო კულტურების განვითარებას და მაღალი მოსავლის მიღებას. ასე, ზღვის ნაპირის, ბარის, მთის, თბილი და ცივი ზოლების არსებობა, მეურნეობის მრავალფეროვნებას განაპირობებდა, რაც უცხოელ მოგზაურებსაც შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ. „კოლხიდა ძალიან დანაოჭებულია. მთა და ბარი, ბორცვი და ვაკე ქმნიან ბუნების მრავალფეროვნებას” [6, გვ. 109].

აფხაზეთს გეოგრაფიულად ცენტრალური ადგილი უკავია შავი ზღვის სანაპიროზე. ძნელად მოინახება ისეთი კუთხე, სადაც ასე იყოს შერწყმული ყველაზე სხვადასხვანაირი (კონტრასტული) ბუნებრივი პირობები. აქ ვხვდებით კლიმატის, ნიადაგისა და მცენარეულობის ყველა ვერტიკალურ ცვლას სუბტროპიკულიდან დაწყებული კავკასიონის მთავარ მუდმივ-თოვლიან მწვერვალებამდე. მიუხედავად ამისა, აფხაზეთის ბუნება დასავლეთ საქართველოს ბუნებრივი პირობებისა მსგავსია. იგი სრულიად არ ჰგავს ჩრდილოეთ კავკასიის ბუნებას, მითუმეტეს რუსეთისას. „სად რუსეთის ტუნდრა და სად აფხაზეთის აყვავებული მხარე, სად რუსეთის ერთფეროვანი, თვალუწვდენელი სტეპები და სად აფხაზეთის მოხატული გორაკ-ბორცვები. სად რუსეთის ყინულოვანი მხარე და სად ჩვენი წალკოტი ზღვისპირეთი. აფხაზეთში, ისევე როგორც მთლიანად დასავლეთ საქართველოში ნიადაგიც ერთნაირია, იდენტური მცენარეული საფარით თუ ცხოველთა სამყაროთი.

შესაბამისად, სოფლებიც ერთნაირია და სოფლის მეურნეობის დარგებიც. ე. ი. ბუნების ერთიანი კომპონენტებით აფხაზეთი ქართული მხარეა” [7, გვ. 8-15].

გაზეთ “დროების” კორესპოდენტები აფხაზეთს ედემის ბაღს ადარებდნენ. “ასეთ ლამაზს, ასეთ შემკულს და ბუნებით შეზავებულ ქვეყანას მთელი დედამიწის ზურგზე ვერ შეხვდებით, მაგრამ საუბედუროდ ედემის შესაფერისი ხალხი აქ არ მოიძებნება” [8, გვ. 2]. ვინაიდან მეცნიერთაგან შემჩნეულია, რაც ქვეყანა უფრო მდიდარია ბუნებით და მეტ მოსავალს იძლევა, მით უფრო ზარმაცი და დაუდევარია იმ ქვეყნის მკვიდრი. ამ ჭეშმარიტებას ცოტა არ იყოს აფხაზებიც ამტკიცებენ. აფხაზეთი ბუნებით მეტისმეტად მდიდარია. აქაური ნიადაგი ერთი ასად აჯილდოვებს მშრომელს. ამიტომაც არის, რომ აფხაზები შრომაში თავიანთ თავს ძალას დიდად არ ატანენ. არც მდიდრულ ჭამა-სმას არიან შეჩვეულნი. ფული აფხაზისათვის დიდ საჭიროებას არ შეადგენს, სახელმწიფო გადასახადები რომ არ აწუხებდეს. შინა აქვს ყოველივე. შინაურ ქსოვილს იცმევს ტანზე, შინაურ ფეხსაცმელს ატარებს... აფხაზის ნატვრა და იდეალი კარგი ცხენია. ოღონდ კარგი ცხენი მიეცი და სხვა ყოველივე წაართვი. ამ ბოლო დროს აქ გამოჩნდა სხვადასხვა ხალხი და მოჰკიდეს მიწის დამუშავებას ხელი. აფხაზებშიც აღმოჩნდა თითო-ოროლა, რომელთაც მეურნეობა რიგიანად დააყენეს. შეხვდებით ისეთ აფხაზს, რომელთაც 1000-2000 ფუთი სიმინდი მოსდის და 500-1000 ვედრო ღვინო მოჰყავს. ამგვარად, აფხაზები გამოაფხიზლა აქ მოსულთა მაგალითმა. ამათ შორის პირველი ადგილი მხნეობაში მეგრელებს უჭირავთ. ვინც რა უნდა თქვას ამათ წინააღმდეგ, მომავალი კი-ამათია აქ [9, გვ. 3].

გახსენებად ღირს ის ფაქტი, რომ ლევან II დადიანს (1611-1657) აფხაზებმა, როდესაც მორჩილება განუცხადეს და ხარკი იტვირთეს, ვერც ფულით და ვერც საქონლით ხარკს ვერ გადაიხდიდნენ, ვინაიდან ეს “ხალხი მოქალაქეობას და ვაჭრობას მოკლებულია. ამიტომ დადიანმა მათ ხარკად დაადვა რამდენიმე მწევარ-მეძებარი და მიმინო, რომლებითაც აფხაზები ნაქებია” [10, გვ. 22]. არა თუ XVII ს-ში, XIX ს-შიც კი-აფხაზი ალებ-მიცემობას ან სხვა რაიმე მრეწველობას სრულიად არ მისდევდა. “მაშინ როდესაც ბევრი ისეთი საკუთარი ნაწარმი

აქვს აფხაზს. ალებ-მიცემობა რომ ყოფილიყო აფხაზეთში გავრცელებული, დღესაც კარგ შემოსავალს შესძენდა. მაგ., აფხაზის ქალი ცხვრისა და თხის ტყავისაგან აკეთებს სამოგვეს მსგავს “ცუმ“-სა, რომელსაც ქვეშაგებისათვის იყენებენ და უცხოელებს ძალიან მოსწონთ. კაცები აკეთებენ საუკეთესო ხისა და რქის კოვზებს. ბევრი მონადირე წელიწადში შვიდ-რვა დათვს მოკლავს, მაგრამ ერთ ტყავსაც არ გააჰყიდის. ამას იმიტომ სჩადის, რომ ხელი არ გადაჰყვეს. ყიდვა-გაყიდვაში აფხაზი ფულს არ საჭიროებს. ნივთს ნივთზე ცვლის” [11], გვ. 3]. ალსანიშნავია, ნ. ჯანაშიას (ჰამუთ-ბეი) დაკვირვება, აფხაზების ღარიბული ჩაცმა-დახურვის შესახებ. ნუთუ ამისთანა მდიდარ და მშვენიერ ბუნებას არ ძალუძს თავის შვილებს უკეთ ჩააცვას და დაახუროს, მაგრამ ბუნების რა ბრალია, თუ თვით შენ არ ვარგიხარ? საზოგადოდ, აფხაზს შრომა და გარჯა არ უყვარს. სძულს და უშრომლად ამქვეყნად არაფერი კეთდება. ცოტაოდენი მაინც იშრომე, გაანძრიე ხელი და ძალზედ უხვი ბუნება ყველაფერს უხვად მისცემს მის დამმუშავებელს. არც მიწის ნაკლე-ბობით, სიძვირით აიხსნება აფხაზთა სიღარიბე. ოღონდ იმუშაოს, თორემ მიწა რამდენიც უნდა იმდენი აქვს. ჩვენი სიღარიბის ერთ-ერთი მიზეზი ზარმაცობა და უცოდინარობაა [12, გვ. 3].

აფხაზებთან შედარებით, სამურზაყანოელები შრომისმოყვარენი იყვნენ. თუმცა გაბრიელ ეპისკოპოსი წერდა, სამურზაყანოელები და განსაკუთრებით აფხაზები შრომისმოყვარეობით არ გამოირჩეოდნენ. ამიტომ საჭიროდ ვთვლიდი, ხალხი ყველგან დამერწმუნებინა ყოფილიყვნენ შრომისმოყვარე - წერდა მღვდელმთავარი [129, გვ. 40].

XIX ს. დასასრულისთვის, ისტორიული ბედუკულ-მართობით აფხაზეთის მოსახლეობა სანახევროდ დაცარიელდა, ამიტომ “გავერანებულ ტყედ და გვინცხად ქცეულ ნასოფლარებზე, იქ სადაც არამცთუ საურმე გზა, საცალფეხო ბილიკიც არსად იყო, დასავლეთ საქართველოდან (განსაკუთრებით მეგრელებმა), უმიწაწყლობით შეწუხებულმა მოსახლეობამ შემოდგა ფეხი; მათ მუყაითობით, ყაირათობით, მხნეობით გაიტანეს თავი. სახლის, კარ-მიდამოს გარეგან სიმშვენიერეს მათი ლამაზი ჩაცმა-დახურვა ამკობს. აქაურ დღეობაში რომ

გამოხვიდეთ, იტყვიტ “იმერელ თავადაზნაურობას აქ თავი მოუყრიათ” [13, გვ. 101-102].

მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა ძველთაგანვე უდიდეს როლს ასრულებდა საქართველოს ეკონომიურ ცხოვრებაში. ბარში აშენებდნენ მსხვილფეხა რქოსან პირუტყვს, როგორც გამწვევ ძალას მიწათმოქმედებაში. დასავლეთ საქართველოში წვრილ-ფეხა საქონლიდან უფრო თხას და ცხვარს მისდევდნენ, რაც განსაკუთრებით აფხაზებს ეხებათ. “მთავარია, რომ აფხაზებს განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით ჰყავდათ თხები. არა მარტო მაღალმთიანი სოფლები, არამედ ჩვენს დროში ზოგან დაბლობშიც არანაკლებ აშენებენ. რაც იმას ნიშნავს, რომ აქ თხის კულტიც კი - არსებობდა. რა თქმა უნდა, ეს არ გამოორიცხავდა ძროხის და ცხენის ჰყოლას” [130, გვ. 10]. აფხაზის უმთავრეს დოვლათს მსხვილფეხა შინაური საქონელი შეადგენდა. უსაქონლოდ აფხაზს ვერ წარმოუდგენია ცხოვრება. უპურობასაც კი - უფრო ადვილად გაუძლებს” [11, გვ. 2]. როცა რაიმე საგანს იწუნებენ აფხაზები, იტყვიან: ირაჰუმ! აქაოდა, ეს არ ვარგაო, პირუტყვი, საქონელი როდიაო. ეს დაახლოებით იგივეა, კაცმა რომ თქვას: ეს ოქრო როდიაო [14, გვ. 527]. ეთნოგრაფიული მასალებიდან იმის თქმა შეიძლება, რომ დღეს სამურზაყანოში ძველი თაობის ადამიანებში გაიგონებთ გამოთქმას: ესა თუ ის ნივთი განა გასაფუჭებულია, საქონლის ფასი აქვსო, ე. ი. ფასდაუდებელიაო [15, გვ. 7]. ამგვარად, XIX ს-შიც აფხაზთა ძირითადი საქმიანობა მესაქონლეობაა. ადვილად შესამჩნევია, რომ აფხაზურიდან მეგრულში ნასესხები ლექსიკა ძირითადად დაკავშირებულია მესაქონლეობასთან, ან საერთოდ მთის ლანდშაფტთან. საქმე ისაა, რომ აფხაზი და მეგრელი მწყემსები ერთმანეთს ზღვისპირა საზამთრო სადგომებზე და უფრო ხშირად მთის საზაფხულო საძოვრებზეც ხვდებოდნენ [16, გვ. 15]. თ. სახოკიას ცნობით ანარიას (სამურზაყანო) და იმის იქით მდებარე მთის იალალებზე, სვანეთის საზღვრამდე მიუდით საქონელი თითქმის მთელ სამურზაყანოს და აბჟუის მწყემსებსა [17, გვ. 352].

რასაკვირველია, მთელ დასავლეთ საქართველოს მშრომელ მოსახლეობას, მათ შორის აფხაზებსაც, ტრადიციული სამეურნეო კულტურა ჰქონდათ. მეცხოველეობა შედარებით უფრო დიდ როლს ასრულებდა აფხაზეთის, სამეგრელოსა და

სვანეთის ეკონომიურ ცხოვრებაში. კერძოდ, აფხაზეთში, განსაკუთრებით ბლომად ჰყავდათ ცხენები [18, გვ. 56-57]. არქ. ლამბერტის ცნობით, მაშინაც (კოლხიდაში) ცხენები ბლომად იყო. ყველა კაცს რაც უნდა ღარიბი ყოფილიყო, ჰყავდა თავისი ცხენი. „ცხენების სიმრავლის მიზეზი ის არის, რომ ცხენის რჩენა აქ ადვილია, მისგან სარგებლობა კი - ბევრი“ [10, გვ. 185].

საქვეყნოდ ყოფილა განთქმული კოლხური ჯიშის მაღალტანიანი ცხენი, რომელიც ჟამთასვლაში გადაშენებულა. მოსახსენებლად ღირს ის ამბავი, რომ ურარტუს მეფის სარდურის არგიშთის ძის დროს (750-733 წწ. ჩვ. წ. აღ-მდე) ანალებში მოთხრობილია, რომ ურარტუელებმა კოლხების ქვეყნიდან 1500 ცხენი გაიყვანეს [19, გვ. 53-54]. მეგრული ცხენის ჯიშის ჩამოყალიბებაში გადამწყვეტი როლი შეასრულა არა მარტო შავი ზღვისპირეთის ბუნებრივ კლიმატურმა პირობებმა, „არამედ კოლხურმა ცხენმა, რომლის პირდაპირ შთამომავლაც ის ითვლება“ [20, გვ. 9].

საქართველოსა და აფხაზეთში საზოგადოების თითქმის ყველა წარმომადგენელი ცხენს იყენებდა. ასე იყო სამურზაყანოშიც. „წინათ ემხვარების (სოფ. ოქუმის თავადები) ცხენების შეხედვას რა სჯობდა... ძიკა გერგაიას შავი, ტანმორჩილი, მაგრამ ჩიტივით მფრინავი, კარგი და შნოიანი ცხენი „ქვითა“ თავისი მოხდენილი ცეკვა-თამაშით მთელ სამეგრელოში განთქმული ყოფილა“ [21, გვ. 36]. ცხენთან დაკავშირებით შეუძლებელია ერთგვარი შეფიქრება-მარულა არ გაგვახსენდეს. მარულაში გამარჯვებულ გლეხის ბიჭს უპირატესობის მიუხედავად, ყაბალახით ან სხვა რაიმე ნივთით აჯილდოვებდნენ. თავადსა და აზნაურს ჯილდოდ აძლევდნენ მეგრელი კაცისათვის ყველაზე უფრო ძვირფას საჩუქარს-ცხენს [22, გვ. 150]. სოციალური განსხვავებულობა თავს იჩენდა გამზითვების დროსაც. „შეძლებული გლეხის ქალი სამეგრელოში კარგ მზითვეს გაიყოლებდა. მათ შორის ცხენი უნაგირით“ [23, გვ. 302].

ცხენის სიყვარულს ბავშვობიდან უნერგავდნენ. იქნებ, ამ უსაზღვრო დამოკიდებულებამ გამოიწვია მისი გაკულტება, რაც თავის მხრივ, ცხენის ქურდობის მიზეზი გახდა. ამ საქმეში ჩაბმული იყვნენ, როგორც მაღალი, ასევე დაბალი სოციალური წრის წარმომადგენლები. ქურდობა ერთგვარ ტურნირს

წარმოადგენდა. გამოჩენილი ქურდი სოფელში პატივითაც კი სარგებლობდა. სამურზაყანოშიც, მახინჯი (ქართ. ქურდი) თუ არ იყო ცოლს არ მისცემდნენ (ე. ი. ქალს ვერ ითხოვდა). ნიშნად იმისა, რომ ქურდი იყო, აზიასკები გაცეითილი უნდა პქონოდა. გარდა ამისა, რომც არ ექურდა, საჩინო ადგილას თოკი მოუჩანდა რომ დაენახათ და ეცნოთ ასეთ ვაჟკაცად. უნდა ისიც ითქვას, რომ ქურდობაში ქათმის ქურდობა, არ იგულისხმება გამორიცხულია, ეს იყო უდიდესი სირცხვილი და თავის მოჭრა [15, გვ. 9]. პ. ჭარაია წერდა, ქურდობა აფხაზს ეხლაც ვაჟკაცობად მიაჩნია და ისეთივე საჭიროებაა მისთვის, როგორც სასმელ-საჭმელი. ყველას ეს სენი ძვალსა და რბილში აქვს გამჯდარი და მაღალ წოდებას ხომ პროფესიად გადაუქცევია [24, გვ. 2]. ცხენის ქურდობა უეჭველია მძიმე სოციალურ ბოროტებას წარმოადგენდა, რასაც კ. ბოროზდინი მეგრელების ხელობად თვლიდა. "ხელობად აქვთ გადაქცეული. მოპარულ ცხენებს დღემდე აფხაზეთში ასაღებენ და თუ ერთი ამ მხარეში ჩაიყვანეს მერე კვალ-წმინდად იკარგება ყოველივე" [25, გვ. 33]. მისივე ცნობით, ამის მიზეზი საზოგადოების ჩამორჩენილობაა უკეთ საზოგადო წყობილება და პირობებია. თუმცა ქურდობა სამეგრელო-აფხაზეთში ბატონ-ყმობის გადავარდნამდეც იყო, მაგრამ არა საყოველთაოდ, როგორც მერე შეიქმნა. მაშინ მხოლოდ ზოგიერთი სულ ღარიბი სოფლის მცხოვრებლები ქურდობდნენ [26, გვ. 3].

XIX ს. პერიოდული პრესა ფართოდ აშუქებდა მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკურ პრობლემებს. მათ შორის ზნეობრივ დაცემად მიიჩნევდა ქურდობის მასშტაბურ გავრცელებას, თუმცა სავესებით სამართლიანად ამის მიზეზად გლეხკაცის მოშლილი მეურნეობა მიაჩნდა. "ჩვენში ყაჩაღობის გაჩენას ბევრი გაუნათლებლობას აბრალებს, ამით იმას გულისხმობენ, რომ ხალხს შემცდარი აზრი აქვს შედგენილი სხვის საკუთრებაზე. ზოგნი კიდევ ყაჩაღობას კავკასიელი ხალხის თვისებას აწერენ. კავკასიელ კაცს შრომა არ უყვარს და ამიტომ იგი ვარდება ყაჩაღად რომ ადვილად და უშრომლად შეიძინოს ქონება. რაც ამასთანავე გმირობად გაასაღეს. გმირობის ანუ ყაჩაღობის მიზეზი გლეხკაცის მოშლილი მეურნეობა გახდა" [27, გვ. 140-155]. მთავრობამ გამოიყენა სხვადასხვა ზომები, მაგრამ ვერც ერთი ამ ღონისძიებათაგანი არ

შეეხებოდა ნამდვილ მიზეზს. “გონიერი ღონისძიება ითხოვდა ამ მიზეზის მოსპობას, ანუ ხალხის ეკონომიკური და ზნეობრივი მდგომარეობის აწევას, დახმარებას” [26, გვ. 3].

დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკურ ცხოვრებაში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა სიმინდის თესვის შემოღებას. “სიმინდის თესვა შემოვიდა ჯერ ოდიშში, მდ. ღუნაის ქვეყნებიდან XVIII ს. II ნახევარში, მალე სწრაფად გავრცელდა მთელ დასავლეთ საქართველოში” [28, გვ. 286]. XIII ს-დან ღომის კულტურა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკვები იყო დასავლეთ საქართველოს რეგიონებისათვის, ხოლო XVII ს-ში იგი ძირითად საკვებ მარცვლეულს წარმოადგენდა [29, გვ. 80]. მეგრულად სიმინდის სახელი “ლაიტი”, ე. ი. ლაზების საჭმელი, გვავარაუდებინებს - წერდა თ. სახოკია, რომ ეს კულტურა ლაზების საშუალებით გავრცელდა დასავლეთ საქართველოში [30, გვ. 55]. ლაზუტი სიმინდისათვის ლაზურშიც იხმარება [31, გვ. 62]. ღომის კულტურასთან შედარებით, სიმინდი მეტად სასარგებლო ჩანდა. ასევე მისი თვისებაა მრავალგვარ მიწაზე გაიხაროს. აგრეთვე “ხორბალთან შედარებით სიმინდი იძლევა 2-ჯერ მეტ მოსავალს, ხოლო სათესად მოითხოვს 3-ჯერ ნაკლებ მარცვალს” [32, გვ. 247].

სიმინდი კარგად შეეგუა ადგილობრივ პირობებს და კარგ მოსავალს იძლეოდა, რაც იმთავითვე ვაჭრობის საგანი გახდა. XIX ს. დასასრულს, ყოველწლიურად დაბა ოჩამჩირიდან ერთ მილიონ ფუტამდე სიმინდი გადიოდა, რომელიც ოსმალეთსა და საფრანგეთში მიჰქონდათ [33, გვ. 3]. საარქივო ცნობა გვარწმუნებს, რომ სოხუმის ოლქის სამურზაყანოს უბანი სარგებლობს იმ ხელსაყრელი პირობებით, როგორიცაა ზღვასთან ახლო მდებარეობა და შესაძლებლობა გააგზავნოს მარცვლეული სანავსადგურო ქალაქებში, უპირატესად საზღვაო გზით. ამიტომ ამ უბანს ქუთაისის გუბერნიაში სიმინდის წარმოებით პირველი ადგილი უჭირავს [131]. მოგვიანებით სიმინდის წარმოება შემცირდა, რასაც ამერიკის კონკურენციის მეშვეობით ხელი შეუწყო სიმინდის ექსპორტის დაცემამ, როდესაც „სიმინდი კარგ მოსავალს იძლეოდა და შესაბამისად ღირებულებაც ჰქონდა, ყველამ ხენა-თესვას მიჰყო ხელი. წელს კი - (1889წ.) ძლიერ ნაკლები გასავალი აქვს სიმინდს და შეიძლება აქაური მკვიდრნი თავიანთ ძველ ხელობას ხელახლა მიუბრუნდნენ, მით

უფრო აქ ხომ ავაზაკობა ქებული ხელობაა” [34, გვ. 3]. ქურდობის ამ მიზეზით, დაბა ოქუშში (სამურზაყანოს ცენტრი) ნახევარზე მეტად ცდება მუშაობას ხალხი. ან უნდა მწყემსოს თავისი საქონელი ან როცა მოჰპარავენ უკან სდიოს და ეძებოს დაკარგული. ასე სცდება მუშაობას ხალხი და ეს ნაყოფიერი მამულები დაუმუშავებელია, ხალხი ღარიბდება და გონებრივ განვითარებასაც უკან რჩება” [35, გვ. 1]. ამის მიზეზია ის, რომ სამურზაყანო საზოგადოებას გულშემატკივარიც არ ჰყავდა. “იშვიათად შეხვდებით სადმე საქართველოს სხვა კუთხეს, რომელიც წარმოადგენს ისეთ ყოველგვარ შემკულ ბუნებას, როგორიც აქ. აქაურ მიწის სინოყიერეს ადამიანი განცვიფრებაში მოჰყავს, მაგრამ აქაური მცხოვრებლები ბევრად დაბლა დგანან, ვიდრე ქართლ-კახეთ-იმერეთ-გურია-სამეგრელოში. ერთი მხრივ, ამის მიზეზია, რომ სოხუმის ოლქის ინტელიგენციას სახელმწიფოს სხვადასხვა მოხელეები შეადგენს, რომელთაც არც დრო აქვთ და ისინი არც დიდად იწუხებენ თავს ამითი” [36, გვ. 3]. ადგილობრივი თავადაზნაურობა, რომელთაც ასიდან სამასამდე ქცევა მიწა მაინც ჰქონდა, მერე რა მამულები? მეტისმეტად ნაყოფიერი, ჯერ კიდევ ხელუხლებელი და მდიდარი ტყით მოსილი. “ამისთანა სიმდიდრის პატრონთ-სილატაკეში ამოსდით სული. ნაცვლად იმისა, რომ სწავლა-განათლებას და სიმდიდრის შეძენას მიჰყოს ხელი, ქურდობა – ყაჩაღობაში, ძარცვა-გლეჯასა და ცხენით სეირნობაში ატარებს დროს” [37, გვ. 2].

ამგვარად, ცხენით გატაცების მხარეში, კარგად მოვლილი, გაწვრთნილი ცხენი ოჯახის საამაყო სამშვენის წარმოადგენდა. ამასთან საიმედო სატრანსპორტო საშუალება იყო. მას კაზმავდნენ საუკეთესო უნაგირით, რომელიც მზადდებოდა ყველგან, მაგრამ ყველაზე უფრო მიღებული და ცნობილი იყო აჩიგვარის (სოფელია სამურზაყანოში) ანუ აჩიგვარული უნაგირი. იგი სპილოს ძვლით, ვერცხლით, მოოქროული ერთეულებით ირთვებოდა. მეუნაგირე ხელოსნებმა საფუძველი დაუდეს გვარს – მეუნარგიას, რომლებიც სამეგრელოში დღესაც ცხოვრობენ [38, გვ. 34]. აღსანიშნავია, რომ სოფლის სახელწოდება აჩიგვარა აფხაზურ ენაზე ცხენსაშენთან არის დაკავშირებული. ისევე როგორც სამურზაყანოს მთიანეთში სამთო-კლიმატური კურორტის “ოჭაკეს” ეტიმოლოგია, რაც

მეგრული ენიდან არის ნასესხები. “აქ ცხენსაშენი ჰქონდათ ეგრისის მეფეებს, უფრო გვიან ოდიშისა და სამურზაყანოს მთავრებს. ამ მთებში კვიცებს ზრდიდნენ ჭაკი ცხენები, რომელთაც ომში ბადალი არ ჰყავდაო” [39, გვ. 365].

აფხაზეთის სახალხო მეურნეობის ერთ-ერთ წამყვან დარგს საკურორტო მეურნეობა წარმოადგენს. აფხაზეთში მრავლად იყო საკავშირო, ან საერთაშორისო კლასის თუ რესპუბლიკური მნიშვნელობის კურორტები. სამთო-კლიმატური კურორტი “ოჭაკე” 1859 მ. ზღვის დონიდან. ადგილობრივი მნიშვნელობის კურორტია. წიწვიანი ხეების მარადიული სამეფო, მუხის, ფიჭვის, ნაძვის და წიფლის უმშვენიერესი ტყით. ასეთია “ოჭაკე”. სამურზაყანოში ასევე ადგილობრივი მნიშვნელობის კურორტია “სათანჯო”.

ამგვარად, XIX ს. აფხაზეთისათვის დამახასიათებელი იყო ჩამორჩენილი სამეურნეო სისტემა, დაქვეითებული ეკონომიკა, აუთვისებელი ბუნებრივი სიმდიდრეები. დ. ბაქრაძე უცხოელ ავტორებს აკრიტიკებდა, რომლებიც მცდარად აფასებდნენ აფხაზეთისა და სამეგრელოს მოსახლეობას და თავის მხრივ შენიშნავდა: “მიეცით მათ ბიძგი და მეურნეობა იქ განვითარდება ისეთი გაქანებით, მათი ქვეყანა გახდება მეორე შვეიცარია” [40, გვ. 169].

მის შეხედულებებს ისტორიული საფუძველი გააჩნდა. სახელდობრ, ხაზგასასმელი ფაქტია ის, რომ “ლეგენდარული კოლხეთი უსათუოდ უნდა ჩაითვალოს მეურნეობის განვითარების ერთ-ერთ დაწინაურებულ კერად, სადაც უძველესი ხანიდან ეყრება საფუძველი მწარმოებლურ მეურნეობას” [41, გვ. 156]. ამაზე ნათლად მეტყველებს სოფ. ფიჩორში (გალის რ-ნი) აღმოჩენილი მასალა: სასრესები, ქვასანაყები, ხელსაფქვაკები და სხვა. აგრეთვე დანახშირებული ხორბლის მარცვლების სიმრავლე [42, გვ. 71]. უძველესი დროიდან ხორბალი საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში ითესებოდა. აქ მარცვლეული კულტურების განვითარებისათვის ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები არსებობდა [43, გვ. 233].

პურეულთან დაკავშირებით ლექსიკის განხილვის შედეგად ივ. ჯავახიშვილმა დაასკვნა, რომ უძველეს ხანაში ყველა ქართული ტომისათვის ხორბლეულისა და საჭმელი პურის სახელი უნდა ყოფილიყო “დიარ”. ეს კიდევ ერთი საბუთია იმისა,

რომ საქართველო ხორბლეულის ერთ-ერთი უძველესი და დამოუკიდებელი გენცენტრია. იმავდროულად სიტყვა “დიარ” იმის მოწმობაცაა, რომ საქართველოს მიწა-წყალზე მწარმოებლური მეურნეობის ჩასახვა, სწორედ ქართულ ეთნოსთან იყო დაკავშირებული [44, გვ. 37-38].

გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ დიდ პატრიარქალურ ოჯახში გამართულ საერთო საოჯახო პურობასაც “დიარა” უნდა რქმეოდა [45, გვ. 178]. ახლა დიარა მხოლოდ დიდ სასოფლო ღვინს, ქორწილსა და სხვა მსგავს საჯარო პურობას ჰქვია. ვიწრო მნიშვნელობით კი – ეთნოგრაფიულ მასალაში აისახა: ოჯახის დიასახლისმა ახსენა: მეზობელმა ფქვილი მთხოვა, ერთ “დიარად” (სადილად), რომ ეყოთ, იმდენი მაინც უნდა მივცეო [15, გვ. 10].

რაც შეეხება ქართულ-აფხაზურ სამეურნეო ყოფას, არაერთგზის აღნიშნულია აფხაზური ყოფითი და სამეურნეო ლექსიკის ქართულის (ან ქართველური ენების) სათანადო ლექსიკასთან კავშირი. ქართულ-აფხაზური ეთნოგრაფიული პარალელები თავისი საწყისებით უძველეს ხანას განეკუთვნებიან. “მიწისმოქმედების ხაზით ამ ხასიათის პარალელურ მოვლენათა რიგს განეკუთვნება: მიწისმოქმედების სისტემა - ქართლური და აფხაზური გადმოცემების მიხედვით, შვიდ წელიწადში ერთხელ სახნისი მიწაში ოქროს ზოდს პოულობს; სახვნელი, იარაღი თავისი აღნაგობის, დამზადებისა და გამოყენების მიხედვით საერთო ქართულია, ისევე როგორც ღვინის დაყენებისა და შენახვის წესი. აგრეთვე რძის ნაწარმის დამზადების წესი და ამ მეურნეობისათვის საჭირო ხელსაწყო - იარაღები, ხშირად მათი სახელებიც საერთო ქართულია და მისთანა” [46, გვ. 11]. აფხაზ-ქართველთა ხანგრძლივი ისტორიული კავშირის შედეგად, სიტყვათა სესხების ფაქტიც კანონზომიერი მოვლენაა, მაგრამ ამის საფუძვლად მივიჩნევთ იმას, რომ “ეს ერთნაირობა და მსგავსება განპირობებული იყო არა მარტო წარმოშობითი ერთიანობითა და ამასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებებით, არამედ უმთავრესად არსებობის ერთნაირი ობიექტური პირობებით” [18, გვ. 54]. ქართველი და აფხაზი ხალხის ერთიანობაში “აფხაზეთი ინარჩუნებდა თავის ეთნიკურ-ისტორიულ სივრცეს, საკუთარ სახეს” [47, გვ. 3].

XIX ს. II ნახევრიდან დასავლეთ საქართველოში ხე-ტყის ექსპორტი დაიწყო. რაც მეტ-ნაკლები ინტესივობით, კარგა ხანს გრძელდებოდა, სანამ 1880-იანი წლებისათვის ამას მტაცებლური ექსპლოატაციის შედეგად არ მოჰყვა ამ ტყეების უდიდესი ნაწილის განადგურება [48, გვ. 166]. აღსანიშნავია, რომ კოლხეთიდან ხომალდების საშენი ხე-ტყე გაჰქონდათ ჯერ კიდევ ანტიკურ ეპოქაში, რომლითაც განთქმული იყო კოლხეთი [49, გვ. 42]. XVII ს. მოგზაურებს უღრანი კოლხური ტყე შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ. არქ. ლამბერტის ცნობით, „ეს ტყეები და ჭაობები კედლების და თხრილების მაგივრობას ასრულებდნენ და უშიშრად ხდიან ამ კუთხეს გარეშე მტრების თავდასხმისაგან“ [10, გვ. 6]. გარდა სარგებლობისა, „კოლხიდაში ისეთი ხშირი ტყეებია, გზებზე და საყანებში საგულდაგულოდ, რომ არ თხრიდნენ ხეებს ძირიანად, ეს ქვეყანა მთლიანად გაუვალ ტყედ იქცეოდა“ [6, გვ. 109].

ცნობილია, რომ აფხაზეთი მდიდარია ტყის მასივებით. შეიძლება ითქვას, რომ ტყეების ფართობით საქართველოს ეკონომიურ-გეოგრაფიულ რაიონებს შორის აფხაზეთს პირველი ადგილი უკავია. „ტყეებს აფხაზეთის მთელი ტერიტორიის 55,4% უჭირავს. ამავე დროს აფხაზეთზე მოდის საქართველოს მთელი ტყის ფონდის 18,7%“ [50, გვ. 111]. აფხაზეთის ტყეებში ხარობს 290-მდე სახეობის მცენარე, ძვირფასი ჯიშებით, როგორიცაა წიფელი, სოჭი, მუხა, წაბლი, რცხილა. საკმაო რაოდენობით ბზა და ურთხელი [51, გვ. 1], რაც საზღვარგარეთ გაჰქონდათ და დასავლეთ ევროპის ქვეყნებისკენ მიდიოდა. XIX ს. დასასრულისათვის, მთელ ქუთაისის გუბერნიაში ხის მასალა მრავლად გაიტანეს უცხოეთში, განსაკუთრებით კაკალი და ბზა [52, გვ. 89]. ტყის სიუხვით ამ პერიოდში სამურზაყანოც გამოირჩეოდა, რადგან მთელი სამურზაყანო ტყით იყო დაფენილი. „აქაურ ტყეებში ყოველგვარი ხე ხარობს და მეტად დიდრონი იზრდება. მცხოვრებლები ყიდიან ხე-ტყეს, რომელსაც უფრო გემების აშენებაზე იყენებენ და ამით იძენენ ქონებას. კიდევაც სამურზაყანოელები უფრო მდიდრები არიან, ვიდრე აფხაზები და მეგრელები. უპირველესად ამის მიზეზია, რომ აქ ხალხს თავისუფლება ჰქონდა და ბატონყმობას არ დაუწაგრავს. მეორე მიზეზი, აყრილი ტყის სიუხვეა [53, გვ. 278], მაგრამ მტაცებლურმა დამუშავებამ, ხის ძვირფას ჯიშებს ზიანი მიაყენა.

ასე მაგ., “ოქუმი (სამურზაყანო) საზოგადოებას დიდი ხანია აქვს მთავრობის მიერ მოზომილი ბზის ტყე. თუ ეს რიგიან ფასად გაიყიდა, ცოტა სიკეთეს არ მოუტანს ოქუმელებს. ამას წინათ, მას ბევრი მყიდველი გამოუჩნდა. უნდოდან ძვირფასი საქონელი იაფად ჩაეგდოთ ხელში” [54, გვ. 3].

რასაკვირველია, მდიდარი ბუნებრივი რესურსები, აქ მრეწველობის განვითარებას არ ხმარდებოდა. აქედან გაჰქონდათ რაც შეიძლება მეტი, რაც შეიძლება იაფად. XIX ს. 20-იანი წლებისათვის, აფხაზეთში აღრიცხული იყო ხის დამამუშავებელი სახერხი ქარხნები: გაგრაში, კოდორში. ძირითადად თავმოყრილი იყო სამურზაყანოს სოფლებში: საბერიოში, ოტობაიაში, თავილონში, გაგიდა-ნაჭკადოუში, გუდავაში [55, გვ. 56]. ამ უკანასკნელში იყო ბელგიური კომპანიის “ვალტერის” თანამონაწილე ფეტერი, რომელმაც გუდავაში ტყის მასივი მიწიანად შეიძინა და ხე-ტყის სახერხი ქარხანა გამართა. როგორც გუდაველების ზეპირსიტყვიერებაში აისახა, “ბელგიელი მეწარმე ქარხნის გარდა, სიმინდის ყანებსა და დუქნებსაც პატრონობდა. ყველგან დასაქმებული ჰყავდა ადგილობრივი მოსახლეობა, რომელსაც უხდიდა ოქროს ფულს. გუდაველ მემამულეს კ. მარლანიას შრომის ანაზღა-ურების ამგვარი საშუალება არ გააჩნდა, რის შედეგად მუშახელმა ფეტერისკენ იწყო დენა. დაუმუშავებელი რჩებოდა მარლანიების საკუთრებიდან ათასობით დესეტიანა მიწა. ამის საფუძველზე ბელგიელი კაპიტალისტი მოკლულ იქნა, ხოლო მკვლეელი სათანადოდ დაისაჯა [56, გვ. 51].

XX-ის დასაწყისისათვის მსგავსი კუსტარული საწარმოები კვლავ ფუნქციონირებდა სამურზაყანოში. მაგ., მდ. ენგურზე იქვე გზის სიახლოვეს გამართული ყოფილა ჯ. შერვაშიძის სახერხი ქარხანა, რომელსაც კარგი მუშაობა ჰქონდა და დიდძალი შემოსავალი. “ხე-ტყეს სვანეთის ტყეებიდან ეზიდებიან ტივებით, აქ ჰხერხავენ, აკეთებენ ფიცრებს და ჰყიდიან” [57, გვ. 2]. 1920 წ. სამურზაყანოს მაზრაში ბზის ხეებს ჯერ კერძო პირები ამზადებდნენ, რომლებიც დამზადებული ხეების 10%-ერობას აძლევდნენ [58, გვ. 3]. ყოველივე ამისგან, მეტი მოგებით დაინტერესებული მწარმოებლისაგან ტყე საკმაოდ გაიჩეხა, ამიტომ ერობის გამგეობას ამ ხანებში უნდა გაერკვია მაზრის ტყეთა მდგომარეობა და ხარისხი [59, გვ. 2].

ტყეთა სიმრავლეს აქ ნესტიანი სუბტროპიკული ჰავა განაპირობებს. ეს გარემოება აიძულებდა მიწისმოქმედს ტყის გაკაფვას, ტყიანი ზოლის ტიპისათვის დამახასიათებელი ახოს ალების სისტემით, რომელიც ყველაზე შრომატევადი სამუშაოა. ამასთანავე, “ტყის გაკაფვას მიმართავენ აქ არა მარტო ნათესისათვის მიწის ნაკვეთების მისაღებად, არამედ სხვა საჭიროებისთვისაც. მაგ., ტყეს წმენდნენ მომთაბარე მეფუტკრეობისათვის, სადაც ზაფხულობით დაბლობი ადგილებიდან აჰყავდათ სკა. ტყეს კაფავდნენ მსხვილფეხა საქონლის საზაფხულო და საშემოდგომო სადგომისა და მწყემსთა მეურნეობისათვის და ა. შ.” [60, გვ. 26-30].

ტყის სიმრავლემ ხელი შეუწყო ნადირობის გავრცელებას. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, “ოდიშში ფრინველნი მრავალნი, ფუტკართაგან თაფლი და ცვილი მრავალნი, ვინაითგან ტყეთა შინა მრავლად არიან. ნადირნი წვრილნი და დიდნი ურიცხვნი, თვინიერ ქურციკის და სანადირო მრავალნი და კეთილნი” [6, გვ. 782]. ნადირობის შესახებ საინტერესო ცნობებია დაცული უცხოელ მოგზაურთა ჩანაწერებში. კერძოდ, “მეგრელების უმთავრესი ვარჯიშობაა ნადირობა და ყოველი წოდებისა და მდგომარეობის მეგრელი მას ეტანება” [10, გვ. 56]. არა მარტო მეგრელი, “ყველა ქართველი მონადირეა და ნადირობაში იყენებენ ფრინველსა” [62, გვ. 114]. შეუძლებელია აფხაზეთის მთები და ნადირმრავალი ტყეები არ მოვიხსენიოთ და აფხაზებიც, რომლებიც უძველესი დროიდან განთქმული მონადირეები არიან. ჯუდიჩე მილანელის ცნობა, თუ გადაჭარბებულად არ ჩაითვლება, ყოველ შემთხვევაში მაინც საინტერესოა. ცნობა შეეხება სამეგრელოს მთავარს ლევან II დადიანს, რომელსაც ოთხი ათასზე მეტი ცხენი ჰყავდა და ამაღლა სამასი კაცისაგან შემდგარი. “მთავარს და მის ამაღლას სურსათსანოვაცეს ჩვეულებრივად მისი ყმები აძლევენ თავისი მეურნეობიდან, უმთავრესად კი - ნანადირევიდან” [63, გვ. 86].

XIX ს. ნადირობა უფრო შემოსავლის დამხმარე წყარო იყო. “გლეხების კოლექტიური წასვლა სანადიროდ და კოლექტიურადვე გაყოფა ნანადირევისა სწორედ ისევე, როგორც ჩვენი არცთუ ისე შორეული წინაპრები შვრებოდნენ” [64, გვ. 9].

აფხაზეთის უკანასკნელი მთავარი მ. შარვაშიძე, ბევრ დროს უთმობდა ნადირობას, როგორც მის საყვარელ გართობას. მას ჰქონდა უამრავი “სანადირო ადგილები”, მაგრამ მას მარტოც შეეძლო ენადირა მაგ., სამურზაყანოში მდებარე გინძე-ეწერის ტყეში [132, გვ. 28]. ინტერესმოკლებული არ იქნება მივუთითოთ, რომ გინძე ეწერის ტყე მდებარეობს ზღვის სანაპიროზე, გალის რაიონული ცენტრიდან 12 კმ-ის დაშორებით, დაბლობი ადგილია, მთლიანად ტყიანი. მოიცავს 200-მდე ჰექტარს. ე. ი. ვეებერთელა ტერიტორია უჭირავს. შემდეგში ეს ტყე ეკუთვნოდა ცნობილ თავად გ. შარვაშიძეს [65, გვ. 17].

როგორც გაირკვა, ნადირობა საკმაოდ გავრცელებული მოჩანს, მაგრამ ძველად ქართველს ნადირობა მარტო სახეირო და სასარგებლო საქმედ არ მიაჩნდა. “ნადირობა უფრო სავაჟაკო დროის გატარება და ვარჯიშობადითვლებოდა. ამიტომაც ნადირობა ისე იყო მოწყობილი, ისეთი წესით და რიგით სწარმოებდა, რომ ხელს უწყობდა ვაჟკაცობის განვითარებას” [66, გვ. 144]. თავისთავად ცხადია, ნადირობას პრაქტიკული დანიშნულება აქვს და ახლო წარსულში ოჯახის მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად მიმართავდნენ.

XIX ს. გლეხობის სიღარიბის მთავარი მიზეზი მცირემიწიანობა იყო. მთლიანად ქუთაისის გუბერნიაში ხალხს მიწა არ ჰყოფნიდა. თბილისის გუბერნიაში თითო სულს არანაკლებ 11-12 დღიური მიწა ხვდებოდა, თითქმის ორჯერ მეტი, ვიდრე ქუთაისის გუბერნიაში. ამიტომ ადვილად აიხსნება ის გარემოება, რომ ქუთაისის გუბერნიიდან ყოველ წლებით ასობით და ათასობით გადადიოდნენ გლეხკაცები სხვა ადგილებში, მაგ., სოხუმის და ბათუმის ოლქებში [52, გვ. 87].

გლეხის იმ მცირე ნაკვეთიდან მიღებული მოსავლის ძირითადი ნაწილიც, ღალისა და სხვადასხვა გადასახად-გამოსაღების სახით სახელმწიფოსა და თავადებს მიჰქონდა. გლეხობის მდგომარეობა საგლეხო რეფორმის შემდეგაც არ გაუმჯობესებულა. “სამურზაყანოს ათი სასოფლო თემიდან ექვს თემში მიწის განაწილების დოკუმენტებიდან ჩანს, რომ თავადაზნაურები მაგ., ნაბაკევისა და ბარლების საზოგადოებაში, ანჩაბაძეები ღებულობენ 11 341 დესეტინა მიწას, ხოლო სოფ. გუდავამი მარლანიების ცხრა ოჯახმა 1 481 დესეტინა სავარგული მიიღო. ხოლო სოფ. ცხირში ლაკირბაიების რვა ოჯახმა - 1

036 დესეტიანა და ა.შ.)" [67, გვ. 14]. მაშინ როდესაც აქ მცხოვრები თითოეული გლეხის ნადელი საშუალოდ 1,5-2 დესეტიანას არ აღემატებოდა. ამის გამო გლეხები იძულებულნი იყვნენ ძველი ბატონის მიწა იჯარით დაემუშავებინათ. რეფორმის მომდევნო ხანაში ფართოდ გავრცელებული იჯარა სასარგებლო იყო მიწათმფლობელებისა და მსხვილ მწარმოებელთათვის. უმიწო და მცირემიწიანი გლეხობა კი - მოიჯარეობით თავისი მდგომარეობის გაუმჯობესებას ვერ ახერხებდა. "იჯარით აღებული მიწის დამუშავების მთელ ხარჯებს (სათესის ჩათვლით), გლეხი ფარავდა. ზოგჯერ ხარჯები აჭარბებდა ნაკვეთის სუფთა შემოსავალს და ნთქავდა მთელი შემოსავლის 60-65%-ს" [68, გვ. 51-52]. როგორც სხვაგან, აფხაზეთშიც მემამულეებს მოიჯარადრეებად გლეხები ჰყავდათ, თითქმის სულ სამეგრელოს მკვიდრნი, რომლებიც უმიწობის გამო გადმოხვეწილან შიმშილს თავი რომ დააღწიონ. ასეც იყო. მოიჯარადრე მემამულეს შემოსავლის თითქმის ნახევარს აძლევდა და ამით დღიურ ლუკმას შოულობდა. ეს კიდევ არაფერია, სანამ ბუნებით მდიდარი ნიადაგი არ გამოიფიტებოდა" [69, გვ. 2]. გარდა ამისა, ამ ხანებში აუთვისებელი იყო სახნავ სათესად ვარგისი მიწის დიდი ნაწილი. ვარგისი ადგილების აუთვისებლობა აფხაზეთის სამთავროში ყველაზე მკაფიოდ მოჩანდა. "XXს. დამდეგსაც კი - აფხაზეთში დამუშავებული იყო გამოსადეგი მიწის მხოლოდ 33%. დანარჩენი ფართობი გვიმრითა და ეკალბარდით იყო დაფარული [18, გვ. 60]. ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა იქნებოდა ერთი საუკუნის წინ. ასევე იყო სამურზაყანოშიც "მდ. ოქუმწყალისა და ოხოჯეს პირას მდებარე ნაყოფიერი ქალებისა, ბევრია დაუმუშავებლად გაშვებული მიწა, ნარ-ეკალითა და გვიმრით დაფარული... საბალახო ადგილები აქ ცოტაა" [17, გვ. 337]. სამურზაყანო ჩრდილოეთ და სამხრეთ ნაწილებად იყოფოდა. "ჩრდილო ნაწილი წარმოადგენს მთა-გორიან ადგილს; ჰაერი აქ საკმაოდ საღია, ხოლო მეორე სამხრეთის ნაწილი არის ვაკე, ჭაობიანი ადგილი ტყე-ბუჩქებით დაფარული, რის გამოც აქ ციებით ავადმყოფობა ხშირი მოვლენაა" [70, გვ. 544]. გასათვალისწინებელია, ცნობილი კოლხეთის დაბლობი, რომელიც შავი ზღვის ნაპირის გაყოლებით თითქმის 200 კმ-ზეა გადაჭიმული. კოლხეთის დაბლობის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილს ეწოდა

სამურზაყანოს დაბლობი, მაგრამ გეოგრაფიულად სცილდება სამურზაყანოს საზღვრებს, კერძოდ მდინარეებს ენგურსა და კელასურს შორის ტერიტორიას მოიცავს. კოლხეთის დაბლობის დაშრობის სამუშაოები გვიან დაიწყო. მისი მნიშვნელობა განუზომელია იმ მხრივაც, რომ იგი სპობს მალარიას; ჭაობების ამოშრობა იძლევა დამატებით ახალ მიწებს. "მართლაც, კოლხეთის ჭაობებიდან 220 000 ჰა მიწის მიღებას დასავლეთ საქართველოსათვის უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მას შეეძლო თითქმის სრულიად დაეკმაყოფილებინა მიწით იქაური გლეხობის დიდი ნაწილი" [1], გვ. 84]. უნდა ითქვას, რომ დაჭაობებული ტერიტორიის მხოლოდ 40% იყო ამოშრობილი. ისიც აგროტექნიკური და მელიორაციული სამუშაოების არასათანადო დონეზე ჩატარების გამო, დღეს უკვე მეორადი დაჭაობების ტერიტორიაა [72, გვ. 21-22]. ამავე დროს, კოლხეთის დაბლობი ყოფილ საბჭოთა კავშირში ერთ-ერთ უდიდეს რაიონს წარმოადგენდა, სუბტროპიკულ და ტექნიკურ კულტურათა ფართო სამრეწველო მასშტაბით განვითარებისათვის [73, გვ. 109].

საერთოდ, კოლხიდას სუბტროპიკულ სარტყელში შვიდი ქვესარტყელი გამოიყოფა. ყველა ესენი, ერთი სარტყელის ნაწილია, მაგრამ მათ თავისი სპეციფიკა აქვთ. ერთ-ერთი აფხაზეთ-სამეგრელოს დაბლობზე მეჩაიეობისა და სუბტროპიკული მეხილეობის ქვესარტყელია, რომელშიც გალისა და ოჩამჩირის რაიონები შედის [74, გვ. 39]. ტენიანი სუბტროპიკების ზონად აღიარებულია დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროების დიდი მასივი, მაგრამ მთელ ამ მასივს ერთნაირი ღირებულება როდი აქვს. მაგ., ყველაზე თბილი ადგილებს ბათუმისა და ქობულეთის რაიონები წარმოდგენდნენ, ხოლო უფრო მშრალჰავიანი აფხაზეთის რაიონებია [75, გვ. 12]. ტენიანი სუბტროპიკული რაიონების ვიწრო ზოლში ციტრუსოვანი კულტურებია გაადგილებული. ამჟამად, აფხაზეთში წამყვან ციტრუსოვან კულტურებად აღიარებულია მანდარინი უნშიუ, ფორთოხალი ვაშინგტონ ნაველი, ჩვენში განსაკუთრებით პერსპექტიულია იაპონიიდან ჩამოტანილი ქონდარა, ადრე მსხმოიარე და საადრეო მანდარინი [76, გვ. 128].

ციტრუსები საქართველოში ცნობილი იყო ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებში. ამ კულტურების განვითარებისათვის არსებული

ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები საბჭოთამდელ პერიოდამდე არ იყო გამოყენებული [77, გვ. 20]. ოქტომბრის სოციალისტურ რევოლუციამდე, აფხაზეთში ციტრუსოვანი კულტურები მხოლოდ რამდენიმე პექტარზე იყო გაშენებული. სულ მალე ფართო მასშტაბით დაიწყო მისი სამრეწველო გაშენება. აქ საუკეთესო ჯიშის ციტრუსები ხარობს. ხარისხის მხრივ აფხაზეთი უკეთეს ციტრუსებს იძლევა, ვიდრე აჭარა, ვინაიდან ამ მხარეში ატმოსფერული ნალექები უფრო ნაკლებია და ნაყოფს მეტი შაქრიანობა აქვს [78, გვ. 148]. გალი, აფხაზეთში ციტრუსების ერთ-ერთი ძირითადი რაიონია სადაც ციტრუსოვანთა ნარგავებით სოფლები - კოხორა, მუხური, ოქუმი, ჭუბურხინჯი, წარჩე გამოირჩევა. საბჭოურ პერიოდში, ხუთწლეულების მანძილზე აფხაზეთში გაშენდა ათასობით პექტარი ახალი კულტურების პლანტაციები - ჩაის ბუჩქის, ციტრუსების, ტუნგის, ბამბუკის, კეთილშობილი დაფნის, სუბტროპიკული ხურმის, ეთერზეთოვანი კულტურების და სხვა, რომელთა წარმოებამ განსაზღვრა მეურნეობის პროფილი. სოფლის მეურნეობის ამ დარგების განვითარებას თავის მხრივ, გეოგრაფიული პირობები განსაზღვრავს; პირველ რიგში, "კლიმატი, ნალექების სიუხვე, ნიადაგის მრავალფეროვნება, ხელსაყრელი ვაკე და გორაკ-ბორცვიანი რელიეფი. ეკონომიკური წანამძღვრები-შრომითი რესურსებით უზრუნველყოფა, მოხერხებული სატრანსპორტო მდებარეობა და რაც მთავარია, ქვეყნის ინტერესები სუბტროპიკული და სამხრეთული კულტურების განვითარებისათვის" [79, გვ. 155-156].

აფხაზეთის სუბტროპიკული მეურნეობის მთავარი დარგია მეჩაიეობა. აფხაზეთის ჩაის პლანტაციების ფართობის უდიდესი ნაწილი 88, 3% გალისა და ოჩამჩირის ადმინისტრაციულ რაიონებშია განლაგებული. მეჩაიეობის ყველაზე მძლავრ რაიონს წარმოადგენს გალის რაიონი, რომელზედაც ავტონომიური რესპუბლიკის ჩაის პლანტაციის ფართობის თითქმის 53% მოდის [80, გვ. 6]. რაიონის გორაკ-ბორცვიან ზოლში მეჩაიეობით გამოირჩევა: აჩიგვარის, პირველი გალის, ოქუმის, ჭუბურხინჯის, მუხურის და ბედიის სასოფლო თემები. ჩაის პლანტაციები საკმაოდაა გაშენებული ამაღლებული ვაკე-დაბლობის ზოლში, როგორცაა სიდის, ზემო ბარლების, თავილონისა და ნაბაკევის სასოფლო თემების ტერიტორია. ჩაის

კულტურამ ზღვისპირა სანაპირო დაბლობზეც კარგად იხარა. ასეთია: ქვემო ბარლების, გუდავის, განახლების, ოტობაიის და ფიჩორის სოფლები.

მეჩაიეობა ფულადი შემოსავლის მიხედვით პირველ ადგილზეა, რომელიც 1931 წლიდან დაწყებული სისტემატურად და სწრაფად გაშენდა აფხაზეთში და მოკლე დროის მანძილზე აქ მძლავრი ჩაის მეურნეობა შეიქმნა [78, გვ. 143]. ჩვენში ჩაის გავრცელებაზე, კავკასიის სამეურნეო საზოგადოება XIX ს. 80-იანი წლებიდან მოყოლებული აქტიურად ზრუნავდა რომლის ერთ-ერთ სხდომაზე გადაწყდა, ჩინეთიდან მოეწვიათ ჩაის მოყვანისა და შემუშავების ოსტატები და იქაური ჩაი ჯერ სოხუმში, ბათუმში და ზუგდიდში გაეცრცელებინათ. ეჭვი არ იყო, აქაური კლიმატი სავსებით ხელსაყრელია, მეჩაიეობისათვის - წერდა გაზეთ "დროების" კორესპოდენტი [81, გვ. 2]. მართლაც, მეჩაიეობა აღმოჩნდა ისეთი სამეურნეო დარგი, რომელმაც ხელი შეუწყო დაცემული მეურნეობის აღდგენას და, საერთოდ ქვეყნის ეკონომიკურ დაწინაურებას [82, გვ. 17]. ამავე დროს, ჩაის მოყვანა საკმაოდ შრომატევადია და ძირითადად ქალის შრომაა წამყვანი.

აფხაზეთ-სამეგრელოს მთებისწინა კალთები ვაკე-მეჩაიეობისა და მეხილეობა-მევენახეობის სარტყელია, სადაც გალისა და ოჩამჩირის რაიონებიც შემოდის. კლიმატი სავსებით აკმაყოფილებს იმას, რომ აქ მეჩაიეობა სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთი ძირითადი დარგი იყოს. ცივი ქარებისაგან დაფარულ ადგილებში კი ციტრუსები-მანდარინი [74, გვ. 77]. ჩაის ბუჩქის ფართობით აფხაზეთის ეკონომიური რაიონი მხოლოდ გურია-სამეგრელოს ჩამორჩება, ხოლო მნიშვნელოვნად აღემატება აჭარისა და იმერეთის ეკონომიურ რაიონებს. მეჩაიეობის სპეციალიზებული რაიონების - გალისა და ოჩამჩირის ხვედრითი წონა აფხაზეთის ეკონომიურ რაიონში 89%-ს აღწევს, ხოლო საქართველოს რესპუბლიკაში კი - 16,1%-ს. მათ შორის საქართველოს მიმართ გალის რაიონისა 9,5% და ოჩამჩირის რაიონისა - 6,4% [83, გვ. 196].

ამგვარად, აფხაზეთი სამეურნეო მიმართულებითა და საკავშირო მნიშვნელობის დარგებზე სპეციალიზაციით, მთლიან, საქართველოს მასშტაბით ჩამოყალიბებულ ეკონომიურ რაიონს წარმოადგენს.

ეთერზეთოვანი კულტურების მოყვანა (რეჰანი, გერანი და პარჟული, აგრეთვე ყაზანლიყური ვარდი) თავდაპირველად აფხაზეთის ტერიტორიაზე დაიწყო. შემდეგ მათი მოყვანის ძირითად ბაზად აღმოსავლეთ საქართველო გადაიქცა, კერძოდ, კახეთი. აფხაზეთის ტერიტორიაზე ეთერზეთოვანი კულტურების განლაგების სამი ზონა შეიძლება გამოიყოს: ბაბუშერის (სოხუმის რ-ნი), ტამიშის (ოჩამჩირის რ-ნი) და გუდავის (გალის რ-ნი). აფხაზეთი ეთეროვანი ზეთების ერთ-ერთი დიდი მწარმოებელია, რომლის საწარმოები ადგილობრივი ნედლეულის ბაზაზე მუშაობენ, როგორიცაა ბაზილიკის, გერანის და ევკალიპტის. ევკალიპტის ფოთლები მნიშვნელოვანია, არა მარტო ეთეროვანი ზეთების მაღალი შემცველობით, არამედ გამოირჩევა დაჭაობებული ადგილების ამოშრობის და გაჯანსაღების უნარით. ისინი ფესვებით ტენს იღებენ მიწიდან, ხოლო ფოთლებით ხდება ამ ტენის აორთქლება. ამასთანავე იზრდება არაჩვეულებრივად სწრაფად. ეთეროვანი ზეთების მიღება შეიძლება ციტრუსების ყვავილებიდან, ფოთლებიდან და ნაყოფის კანიდან.

გალის რაიონში გავრცელებულია აგრეთვე სუბტროპიკული კულტურა-ბამბუკი, მას სამშენებლო დანიშნულებით იყენებენ.

საქართველოში კეთილშობილური დაფნა ბუნებრივი ნარგაობის სახითაც გვხვდება. მას არქ. ლამბერტიც მოიხსენიებს. "დაფნა ბლომად არის ცაიშის მთაზე, ნაქალაქევეში და ზღვის პირად" [10, გვ.192]. დადგენილი არ არის, საქართველოში ამ კულტურის წარმოშობის დრო. არის მოსაზრება, რომ "ველურად მზარდი დაფნა ძველი პონტოს სუბტროპიკული ფლორის ნარჩენებს წარმოადგენს. ბოტანიკოსების აზრით, დასავლეთ საქართველოში შემოტანილია მისი სამშობლოდან და აქაური ხელსაყრელი კლიმატის პირობებში გავრცელებული იქნა ფრინველების მიერ. ძველად დაფნით შემორგავდნენ მონასტრებს, აქედან წარმოიშვა მონასტრების სახელწოდება ("ლავრა")" [84, გვ. 103]. ამჟამად, დასავლეთ საქართველოში დაფნის ბუნებრივი რაყეები, საკარმიდამო ნაკვეთებზეა დეკორატიულად შემორგული, გარდა სილამაზისა, ეკონომიური დანიშნულებაც აქვს.

ციტრუსებისა და ჩაის შემდეგ მიღებული პროდუქციის მნიშვნელობის მიხედვით, ერთ-ერთი ყველაზე ძვირფასი და სასარგებლო სუბტროპიკული მცენარეა ტუნგო. აფხაზეთის სამრეწველო ნარგავებში ტუნგოს ორი სახეობა ხარობს: ჩინური და იაპონური. "ჩინური ტუნგო უფრო ძვირფასია, ყინვაგამძლეობით, მოსავლიანობით და ზეთის მაღალი ხარისხით. მხოლოდ უფრო ხანგრძლივი სავეგეტაციო პერიოდი აქვს. 1933-1934 წწ. აფხაზეთში პირველი სამრეწველო პლანტაციების გაშენება იწყება" [76, გვ. 130-131]. ტუნგოს "ზეთიან ხეს" უწოდებენ. მისი თესლი 60% ზეთს შეიცავს. მისგან მზადდება საუკეთესო საღებავი. ტუნგო ისეთი შრომატევადი არაა, როგორც ჩაი, ციტრუსები, თამბაქო და სხვა. ის შეიძლება გაშენებულ იქნას ისეთ ნაკვეთებზე, სადაც სხვა კულტურა ვერ გაიხარებს ან მათი გაშენება ეკონომიურად გაუმართლებელია. ეს ძვირფასი, მრავალწლიანი სუბტროპიკული კულტურა, ძირითადად გაშენებულია წითელმიწა, ნაწილობრივ ყვითელმიწა და ეწერ ნიადაგებზე. „ტუნგის მასივები უფრო გალისა და ოჩამჩირის რაიონებშია გავრცელებული. აფხაზეთის ხვედრითი წილი მთელ საქართველოს ტუნგის ნარგავების ფართობში 29, 6% შეადგენს" [78, გვ. 154]. სოფ. ოქუმის გარდა, ოჩამჩირის რაიონის სოფ. აგუბედიის ტუნგის პლანტაციაში დასახული ჰქონდათ, ამ კულტურის მოვლა-მოყვანის ახალი, უფრო ინტენსიური ტექნოლოგიის დანერგვა [85, გვ. 19].

სოფლის მეურნეობის უძველესი დარგია მეხილეობა. სამურზაყანოში ხეხილი ყველგან კარგად ხარობს. ცალკე უნდა აღინიშნოს თხილის კულტურაზე, რომელმაც "ყველაზე მეტი გავრცელება გალის რაიონში ჰპოვა. აქ თავმოყრილია აფხაზეთში არსებული თხილის ნარგავების 74, 4%-ზე მეტი" [86, გვ. 13]. დასავლეთ საქართველოს სუბტროპიკულ მეურნეობაში ისეთი შემოსავლიანი დარგების სამრეწველო განვითარებამდე, როგორც ჩაი და ციტრუსებია, გავრცელებისა და შემოსავლიანობის მხრივ, თხილს ერთ-ერთი პირველი ადგილი ეჭირა ხეხილის იმ კულტურათა შორის, რომელთა გაშენებასაც აქ მისდევდნენ [87, გვ. 52].

თხილი შედარებით კარგ მოსავალს და უკეთესი ხარისხის ნაყოფს იძლევა, დასავლეთ საქართველოს სუბტროპიკულ ზონებში, ვიდრე აღმოსავლეთ საქართველოში. აღსანიშნავია

ისიც, რომ ამ მხარეში თხილის ახალგაზრდა ამონაყრებით სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო დანიშნულებისათვის ბოთლებს, კასრებს, აგრეთვე მაგარ მჩატე ლამაზ კალათებს წნავენ.

საქართველო მრავალი ხეხილოვანი კულტურის სამშობლოდ ითვლება. “ძველ ბერძნებს კავკასიის შავი ზღვის სანაპიროდან გაჰქონდათ ხეხილოვანი მცენარეები, რომელთაც თავიანთ სამშობლოში ავრცელებდნენ” [88, გვ. 8]. თხილის სამშობლოდ შეიძლება საქართველოს შავი ზღვის სუბტროპიკული ზონა ჩაითვალოს. ამ ზონის ბევრი ჯიშის თხილი მხოლოდ ადგილობრივ სახელწოდებას ატარებს. როგორიცაა “გულ-შიშველა”, ბერძულა”, “ჩხიკვისთავა”, საჩურჩხელე, “ხაჭაპურა”, “საივანობო” და სხვა [87, გვ. 53]. გარდა ამისა, რომ საქართველოს ცალკეულმა რაიონებმა გამოიმუშავეს ხილის სპეციფიკური ჯიშები, აქ ტყეებში დიდი რაოდენობითაა ველური ხილი, მათ შორის ტყის თხილი.

XIX ს. დასასრულს, აფხაზეთში მეხილეობა-მებაღეობა არ იდგა სათანადო სიმაღლეზე. ხეხილის ხეები აქ თითქმის ველურ პირობებში ხარობდა. იმდენად რამდენადაც, მათ იშვიათად შემობარავენ, ძირებთან მიწას არ ანოყიერებენ, წლიური წანაზარდებისაგან ხეებს არ ასუფთავებენ, ე. ი. არ სხლავდნენ [133].

ოდითგანვე საქართველოდან ვაჭრებს გაჰქონდათ თაფლი და თაფლის სანთელი. გიულდენშტედტის ცნობით, “აფხაზეთის პროდუქტებია უმთავრესად: თაფლი, ცვილი, მელიის და კვერნის ბეწვი, უხეში მაუდის ჩოხა და ნაბადი. პირველი ოთხი გააქვთ ყირიმში და ბოლო ორი ყიზლარში” [89, გვ. 51]. მეფუტკრეობას XIX ს. ენგურის, ტეხურისა და ცხენისწყლის ხეობის მცხოვრებნი მისდევდნენ... “ასე საახალწლოდ ზოგიერთ გლეხს 100-150 სკა ჰყავს” [25, გვ. 27]. XVII-XIX სს. გურიასა და აფხაზეთში მეფუტკრეობა კარგად ყოფილა განვითარებული, მაგრამ სასაქონლო მნიშვნელობა ჯერ კიდევ არ ჰქონდა.

საქართველოში დასტურდება მეფუტკრეობის სამი ფორმა: ტყიური, ნახევრად შინაური და შინაური. ტყიური მეფუტკრეობა ხანგრძლივი დროის განმავლობაში არსებობდა. იგი დიდი მასშტაბით იყო წარმოდგენილი და საოჯახო მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების ერთადერთ წყაროდ

ითვლებოდა. “შინაური მეფუტკრეობა, რომელიც გულისხმობს ხელოვნურ გეჯას და კარგად მოწყობილ საფუტკრეს, საქართველოში უძველეს გაბატონებულ სახეობას წარმოადგენს” [90, გვ. 13; 22]. შინაური მეფუტკრეობა საკმაოდ ყოფილა გავრცელებული სამურზაყანოში. ფუტკარი გვეყავდა, როგორც კი-თამბაქო შემოვიდა გაწყდა. მისი ყვავილის ნექტარს, რომ მიიღებს მაშინვე იხოცება [15].

შედარებით ახალი დარგია მეთამბაქოება—სამურზაყანოში. “საქართველოში თამბაქო შემოვიდა XVII-XVIII სს. მიჯნაზე, რომელიც აზიიდან უნდა იყოს შემოტანილი. ამ კულტურის ქართული სახელები “თუთუნი”, “თამბაქო” უფრო დაკავშირებულია აზიური ქვეყნების თურქულ “თუთუნთან”, სომხურ “თითინთან”, სპარსულ “თუმბექთან” და სხვა [91, გვ. 4]. ყველაზე ფართო გავრცელება თამბაქომ ჩვენში აფხაზეთის ტერიტორიაზე ჰპოვა, რაც განაპირობა მისმა ბუნებრივ-კლიმატურმა პირობებმა. ნ. ჯანაშიას (ჰამუთ ბეი) ცნობით, ერთადერთი რაც კოლონისტებმა ბერძნებმა და სომხებმა შემოიტანეს აფხაზეთში, ეს მეთამბაქოებაა. „აფხაზმა და მეგრელმა ვერ შეიტვისა მეურნეობის ეს დარგი. მეთამბაქოებას აქ ხელს ძალიან უწყობს უხვი ნიადაგი, მწარმოებელნი კი-მაინც თავის ნაშრომით ძალიან ცოტას სარგებლობენ” [92, გვ. 3].

თამბაქო შრომატევადი კულტურაა, რომელიც ტექნიკურ და სუბტროპიკულ კულტურების გავრცელებამდე მოჰყავდათ სამურზაყანოში, რომელიც შესაბამისი მაღალნაყოფიერებით ხასიათდებოდა. 1934წ. საგაზეთო ცნობის მიხედვით, “გალის რაიონის მთავარი ტექნიკური კულტურებია ჩაი და თამბაქო” [93, გვ. 3]. ეს უკანასკნელი არასოდეს არ ყოფილა რაიონის მაპროფილებელი დარგი. მაინც აფხაზეთის რაიონებს შორის გალის რაიონი ერთ-ერთი მოწინავე იყო. აქ მარცვლოვანი კულტურების ხარჯზე გაიზარდა ტექნიკური კულტურებისათვის გამოყოფილი მიწების ფართობი, როგორიცაა ჩაი, თამბაქო, თხილი, ლუფი (მაჩალკა) და სხვა [94, გვ. 2]. აქედან თამბაქო ნაკლებ პროდუქტიული გამოდგა.

მეაბრეშუმეობის სასაქონლო წარმოება სოხუმის ოლქში გვიან დაიწყო. მის გავრცელებას ხელს უშლიდა საოცარი ცრურწმენების არსებობა. მაგ., “სოფ. ილორში ხალხი დარწმუნებულია, რომ აბრეშუმის ჭია თუ დავისვით, წმ. გიორგი

განგვირისხდება და დაგვხოცავსო [95, გვ. 3]. სოფ. გალის მცხოვრებლებიც აბრეშუმის მოყვანას სრულად არ მისდევდნენ. მათი აზრით, “აბრეშუმის მიზეზია, რომ სიმიანდს პეპელი გაუჩნდა. აქ აბრეშუმის მოყვანას დიდი მომავალი აქვს, მაგრამ შიშის გამო, გულით აღარ მისდევენ” [96, გვ. 2].

აბრეშუმის მოყვანა სააფხაზოში იშვიათიაო, - წერდა გაზეთი “ივერია” (1894). გლეხები ფიქრობენ, თითქოს ყაჭის ჭიას დამოკიდებულება აქვს ჩვენს სალოცავზე, რომელსაც უინის (ზენას) ვეძახითო. ეს ლოცვა ვისაც ჰმართებს აბრეშუმის მოყვანა არ შეუძლიაო [97, გვ. 2]. XIX ს. და XX ს. დასაწყისში სამურზაყანოელები “ამაოდ მორწმუნენი” იყვნენ და სხვადასხვაგვარ სალოცავებს მიმართავდნენ. თუმცა ილორის წმიდა გიორგის განთქმულ სალოცავს და ამავე მხარეში ბედიის დიდებულ სიწმინდესაც არ ივიწყებდნენ [98] და [99].

ამგვარად, აფხაზეთის მოსახლეობის აზრით, აბრეშუმის ჭიის გავრცელება ერთ შემთხვევაში წარმართული სალოცავის “ჟინიშ-ზენასი”, ხოლო მეორე მხრივ, ქრისტიანული წმ. გიორგის ძლიერი სალოცავის განრისხების საბაბი ხდებოდა. ასეთი დამოკიდებულება ისე ძლიერ იყო გამჯდარი მათ ცნობიერებაში, რომ ინფორმატორებს დღესაც სჯერათ, აბრეშუმის მოყვანას ემსხვერპლა ბევრი, მათ შორის სოფ. გუდავის მცხოვრები მ. კოტუას ახალგაზრდა მეუღლის სიცოცხლეო [15]. იგივეს ამტკიცებდა “ჩემი დედამთილი გვარად ხახბაია სააფხაზოდან იყო (სოფ. ნოუდლენი, ოჩამჩირის რ-ნი). საბჭოთა წყობილების დროს, აბრეშუმის მოყვანა სავალდებულო გახდა, ყოველ შემთხვევაში დაკისრებული გეგმა უნდა შეგვესრულებინა რაშიც ენერგიულად ერეოდა დედამთილი და გვარწმუნებდა, აბრეშუმის ჭიის მოყვანა ჩვენს ოჯახში არ შეიძლებაო. მასვე აბრალებდა საკუთარი ძმის და რძლის უდროო დაღუპვას. ერთხელ მორიგი კამათის დროს, ავდრიანი ამინდი იდგა, ელავდა და გრგვინავდა. უცებ იმ შენობას, სადაც აბრეშუმის ჭია გვყავდა ელვით ცეცხლი შემოენთო. დედამთილმა გამოგვიცხადა ეს უინის სალოცავის განრისხების მიზეზით იყოო. ამ წინააღმდეგობის მიუხედავად, მეაბრეშუმეობას მივსდევდით, მაგრამ მაინცდამაინც სახარბიელო მოსავალს ვერ ვღებულობდით” [15].

აბრეშუმის მოყვანა დაახლოებით XX ს. 10-იანი წლებიდან დაწყებული. მას უკვე თვით მთავრობამ მიაქცია ყურადღება, მაგრამ სამურზაყანოში ხალხი შეპყრობილი იყო ცრუმორწმუნეობით და ვერ დაარწმუნებდი იმაში, რომ ყაჭის მოვლისათვის "წმინდა გიორგი" არ გაანადგურებდა მეყაჭე ოჯახს – წერს ივანე გეგია თავის მოგონებებში. მისივე ცნობით, "1915 წ. ხალხში უკმაყოფილებამ იფეთქა, მათ უმეცრებამ კინაღამ მიმსხვერპლა. საქმე იმაშია, რომ სამი წელიწადი ზედიზედ ძლიერ წვიმიანი ამინდი დაიჭირა. მოსავალმა ჩვენში ძლიერ იკლო. ხალხმა ყაყანი ატეხა. დაგვლუპა ივანე გეგიამ, მან შემოიღო აბრეშუმის მოყვანა, დღეს კი - შიმშილით ვიხოცებითო, აბრეშუმს რაში გამოვიყენებთ თუ საჭმელად მჭადი არ გვექნებაო. ყველაფერი აბრეშუმის ბრალია და ამოწყვეტა მოგველის თუ მეაბრეშუმეობაზე ხელი არ ავიღეთ, თან ივანე გეგიაც არ მოვსპეთო [100, გვ. 88-89]. ხალხის ცრურწმენით, აბრეშუმის ჭიის გავრცელებას წვიმიანი ამინდები მოჰყვა. სწორედ იმ წელს, ხშირმა წვიმებმა გაანადგურეს სიმინდის მოსავალი, ეს კი - ზოგიერთმა გლეხმა აბრეშუმის ჭიის გავრცელებას დააბრალა.

უფრო ადრე, 1902 წ. სოფ. ილორში, მღვდლის ჩაგონებით, აბრეშუმის ჭიის თესლი ვილაცამ დაარია. საუბედუროდ გაზაფხული ნოტიო დადგა და მოსავალს ავნო - ეს მიაწერეს ილორში აბრეშუმის ჭიის გავრცელებას და ხატზე გადასცეს, ის ვინც შემდეგში ყაჭის თესლს იყიდდა. "ამის შიშით წლეულს ილორში აბრეშუმის თესლი არავის უყიდია" [101, გვ. 3].

შემდეგში სწორედ სოფ. ილორი გახდა მეაბრეშუმეობის ცენტრი. მეაბრეშუმეობის პუნქტებიც მრავლად იყო. აქედან საზღვარგარეთ იგზავნებოდა, როგორც აბრეშუმის პარკი, ისე აბრეშუმის ძაფი. საშინაო პირობებში აგრეთვე ამზადებდნენ დარაიებს – უხემ აბრეშუმის ქსოვილებს [134, გვ. 24]. აფხაზეთზე მოდის საქართველოში დამზადებული აბრეშუმის პარკის თითქმის 10%-ი, ხოლო გალის რაიონი აბრეშუმის პარკის ყველაზე დიდ მწარმოებელს წარმოადგენდა [102, გვ. 59].

ამგვარად, მოგვიანებით მეაბრეშუმეობა ისეთივე კარგ მოსავალს იძლეოდა, როგორც სხვა დამხმარე სამეურნეო დარგები. აბრეშუმის გეგმას სამმაგად აბარებდნენ, აბრეშუმის ჭიის თესლიც ზოგჯერ საოჯახო პირობებში გამოჰყავდათ.

აბრეშუმის ძაფისაგან საოჯახო მოთხოვნილებებისათვის საჭირო ნივთებს კერავდნენ. ძაფს სხვადასხვა ბუნებრივი საღებავებით ღებავდნენ. მაგ., კაკლის ნაჭუჭისაგან. როდესაც საქსოვი დაზგა „ბზინგი დო აფხა“ შემოვიდა, ქალს შრომა გაუადვილა. ადრე ბამბასაც ვთესავდით. გვყავდა ცხვარი. მატყლისა და ბამბისაგან რთავდნენ ძაფს, რომელსაც “თუხუას” ეძახდნენ. ხშირად ოჯახი იმდენ ქსოვილს ამზადებდა, რომ გასაყიდადაც გაჰქონდათ [15]. სამურზაყანოში მატყლისაგან ნაბდებს სთელავდნენ... გასავალი კი - აქაურ ნაბადს თითქმის არ ჰქონდა. “ოქუმში ვაჭრები მანეთად ან ექვს აბაზად თუ იყიდიან. უმეტეს შემთხვევაში, ვაჭრები ნაბდებში სოფლის საქონელს აძლევენ ფულის ნაცვლად: ფართლეულობას, მარილს და ხვა. ვისაც ცოტათიც არის, თავი მოაქვს სოფ. ჯვარიდან (ზუგდიდის მაზრა) მოტანილ ნაბდებს ჰყიდულობს. მატყლისგანვე დაბალი ხარისხის საჩოხე და საშარვლე შალეებს აკეთებენ” [17, გვ. 288].

სამეგრელოში ჩოხა-ახალუხის შესაკერად შინდამზადებული ქსოვილი არაფრით დაიწუნებოდა. შესაბამისად იკერებოდა პერანგი, დარაიას ბლუზა, ყაბალახი და ქალის კაბა, რომელიც ძალიან ძვირად ფასობდა [103, გვ. 82].

გასათვალისწინებელია ისიც, რომ გლეხის ხელი იმთავითვე ათას რამეებზე ცოდვილობდა, ვინაიდან იგი სოციალური და ეკონომიური მდგომარეობით, “ძველი დროიდანვე ყველაფრის “ხელოსანი” უნდა ყოფილიყო და სწორედ ამიტომ იშვიათად ხდებოდა რაიმეს ოსტატი” [104, გვ. 45].

მიუხედავად მეურნეობის მრავალდარგოვნებისა საერთოდ, ქალის შრომა სოფლის მეურნეობაში უმნიშვნელოა. თუმცა იყო გამონაკლისიც. ბარად ხვნა-თესვის მხარეში, მებოსტნეობა მეურნეობის განუყრელი დარგი იყო. ბოსტნეულის მოვლა—მოყვანა ოჯახის ყველაზე ნაზსა და სათუთ წევრს, ქალს ებარა. მინდვრის სამუშაო, გარდა კალოს შეგვისა და სადილ-სამხრის მოტანისა, ქალს არ ეკითხებოდა [75, გვ. 329]. სამეგრელოში, მემინდვრეობასთან დაკავშირებულ სამუშაოებში შრომა სქესის მიხედვით იყო განაწილებული. ხვნა-თესვა კაცის საქმედ ითვლებოდა. ღომის, ფეტვის კრეფა ქალის საქმე იყო. სიმინდის აღებისას სიმინდს კაცები და ქალები ერთად ტეხდნენ, ჩალას კაცები ჭრიან, სიმინდის რჩევა კაცების და ქალების საერთო საქმე იყო [105, გვ. 55].

3. ჭარაიას თქმით, აფხაზეთში შრომა განაწილებული არ იყო. “არა თუ თითოეული სოფელი, თითქმის ყოველი ცალკე მოსახლეს საჭირო ნივთებს თვითონ იკეთებდა, იმ მასალიდან, რაც ხელში ექნებოდა. ზოგს კაცი აკეთებდა, ზოგს ქალი. საიმისო ხელოსნობაში ქალი მეტად დახელოვნებული იყო და არის კიდევ” [11, გვ. 3]. რაც შეეხება სამურზაყანოს აღსანიშნავია, რომ მუშახელის სიმცირის გამო, ქალები იძულებული გახდნენ სახლის კერა დროებით მიეტოვებინათ და სამუშაოდ წასულიყვნენ. დღეს (1917 წ). აქ “ყველგან მინდვრად თუ სოფელში ქალები მუშაობენ. ქალები, რომლებიც არასგზით სამუშაოდ არ გავიდოდნენ დღეს მშვენიერ მომუშავეებად გადაქცეულან” [106, გვ. 2]. სამურზაყანოში ქალები ძირითადად დიასახლისები იყვნენ. მათ ყანას არ ათოხნიებდნენ. ამბობდნენ, ქალის ნათოხნს როგორ ჩავყრი ნალიაშიო. ისინი მხოლოდ ბოსტანში მუშაობდნენ. ადრე საქონლის მოწველაც კი – არ იყო კაცისთვის სასირცხვილო. სიმინდის მოსავლის აღებაში ქალებიც მონაწილეობდნენ. სხვაგან კაცები “ნადობით” (ურთიერთდახმარების საშუალება) ეხმარებოდნენ ერთმანეთს. არც ბავშვები იყვნენ მაინცდამაინც ჩართული საოჯახო მეურნეობაში. “ბავშვები თხილის შეგროვებას ცდილობდნენ. სამურზაყანოდან კაცები გარესამუშაოზე არ გადიოდნენ, სვანები აქეთ ჩამოდრიოდნენ სამუშაოდ” [15]. 1905წ. ჟურნალ “მოგზაურის” ცნობით, რადგანაც სამურზაყანოელი მიწით უზრუნველყოფილია, იგი თავის ოჯახს იშვიათად შორდება და ქალაქში სამუშაოდ არ მიდის. აქ მიწა ნაყოფიერია, დიდი შრომაც არ არის საჭირო, რომ სამურზაყანოელმა საკმარისი სიმინდი მოიყვანოს. თუმცა ისინი ცდილობენ უფრო იოლი შრომით იცხოვრონ, როგორიცაა ქურდობა-ყაჩაღობა [70, გვ. 544]. სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების ფართობის მიხედვით, ყველაზე დიდია გალისა და ოჩამჩირის რაიონები, რომლებზედაც მოდის აფხაზეთის ყველა სავარგულის 43,6%. ამ რაიონებში, განსაკუთრებით გალის რაიონში, მთელ მიწის ფონდში სავარგულების ხვედრითი წილი გაცილებით უფრო მაღალია [102, გვ. 12].

საგადასახლებო მოძრაობა, რა თქმა უნდა, ახალი მოვლენა არ ყოფილა. XIX ს. გარესამუშაოზე გასულთა რაოდენობით იმერეთს წინ უსწრებდა სამეგრელო. აფხაზეთის

გლახობა შედარებით უკეთ იყო უზრუნველყოფილი მიწით, რის გამოც ეს კუთხე საშოვარზე გაგზავნილთა რაოდენობით, რამდენადმე ჩამორჩებოდა საქართველოს სხვა მხარეებს [107, გვ. 68-71].

XIX ს. დასასრულისათვის, გარესამუშაოზე გასვლამ დასავლეთ საქართველოში მასობრივი ხასიათი მიიღო. XIX ს. მოსახლეობის გამრავლებამ სასაქონლო-ფუულადი ურთიერთობისა და კაპიტალიზმის განვითარებამ, გამოიწვია მოთხოვნილების ზრდა მიწაზე. ასეთ პირობებში “ქართველი გლახობა უფრო ინტენსიურად ამოძრავდა. მიუხედავად იმისა, რომ ცარიზმი აფერხებდა ქართველ გლახთა საქართველოს თავისუფალ მიწებზე გადასახლებას, საგადასახლებო მოძრაობამ, შინა კოლონიზაციამ ფართო ხასიათი მიიღო” [108, გვ. 460-461].

სვანები დასავლეთ საქართველოში მხოლოდ ზამთრობით ჩამოდიოდნენ რამდენიმე თვის ხანგრძლივობით, სამუშაოსა და ორიოდ გროშის საშოვნელად. გაზაფხულზე ისევ თავიანთ კუთხეს უზრუნდებოდნენ და უცდიდნენ ზამთრის დადგომას, რომ მხარზე ბარებშედებულნი ისევ ჩამოსულიყვნენ ბარად (გურია-სამეგრელო-აფხაზეთში) სამუშაოს საძებნელად, უფრო მიწის სათხრელად [109, გვ. 3]. გურიის სოფლებიდანაც ქირით მოდიოდნენ სათოხნად სამეგრელოში, ჩვეულებრივ ჯგუფებად-რამდენიმე კაცი ერთად მოდიოდა, ერთი კვირით ან ათი დღით [82, გვ. 53]. კ. ბოროზდინის ცნობით, “სამეგრელოდან (ახალ სენაკიდან) ძალიან ბევრი მიდიან შავი ზღვის ნაპირების ნავსადგურებზე სამუშაოდ. ამ ადგილებში სამუშაო სულ მუდამ არის ხოლმე, მეგრელების მთელი არტელები შეადგინეს” [110, გვ. 53].

გლახობის უდიდესი ნაწილი, რომელიც გარესამუშაოზე გადიოდა, ინარჩუნებდა სოფელთან კავშირს და გარკვეული დროის შემდეგ თავის სახლ-კარს უზრუნდებოდა. მაგ., სოფლად უკიდურეს პირობებში მყოფი გლეხი აფხაზეთში ახალგახსნილ პატარ-პატარა საწარმოებში მუშაობდა, კოდორის ხე-ტყის სახერხ ქარხანაში, სახელმწიფო შარაგზის მშენებლობაში. აგრეთვე ქვანახშირის მაძიებელ დ. კაცმანსა და ხე-ტყის დამმუშავებელ გ. ჟოლკერს ბუნებრივ სიმდიდრეთა წარმატებით ასათვისებლად, აუარებელი მუშახელი სჭირდე-

ბოდა. ამ სამუშაოებს როგორც ადგილობრივი, ისე საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან გამოდევნილი გლეხები ასრულებდნენ [111, გვ. 139].

დამხმარე ტიპის დარგად შეიძლება მივიჩნიოთ მეთევზეობა, რომელიც სამურზაყანოში არასაკმარისად იყო განვითარებული. მითუფრო თევზჭერის ხელშემწყობი ფაქტორიც არსებობდა. აქ ასზე მეტი დიდი და პატარა მდინარეა, მცირე ზომის აურაცხელი ღელეების ჩაუთვლელად. ნადირობის მსგავსად, მეთევზეობა სამურზაყანოს საოჯახო მეურნეობაში მეტნაკლებად გავრცელებული ჩანს [15]. თევზით მდიდარ ენგურზე მეთევზეობა უწინ თურქი ვაჭრების ხელში იყო და სამეგრელოს მთავრების ერთ-ერთ ძირითად შემოსავალს წარმოადგენდა [112, გვ. 94]. კოლხიდაში თევზაობას უმთავრესად ფაზისის და ენგურის ზღვასთან შესართა-ვებში ეტანებოდნენ. ამ ადგილებში “შუა აპრილიდან შუა აგვისტომდე თევზაობას მიეცემიან, ეტანებიან ზუთხს, სვიას, კეფალს. ზღვის გარდა, მდინარეებშიც თევზი მრავლად მოიპოვება განსაკუთრებით კალმახი, რომელსაც ყველგან ბლომად იჭერენ” [10, გვ. 180-182]. ამიტომ დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ყოფაში დღემდე შემონახულია, თევზის ადგილობრივი სახელწოდებები, მათი თვისებები, მრავალგვარი საჭერი მოწყობილობები და მეთევზეობასთან დაკავშირებული მდიდარი რწმენა-წარმოდგენები [113, გვ. 207]. თევზჭერის ფართოდ გავრცელებაზე მეტყველებს, სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში მარტო ბადეების რამდენიმე სახეობის არსებობა, როგორიცაა სათხვეელი ღრიპონი, ჩიჩქინური, ხალბადე და სხვა [114, გვ. 554, 734, 819, 463].

თევზჭერა უმთავრესად ზღვისა და მდინარეთა ნაპირების ბინადართა მოსაქმეობაა, მაგრამ აფხაზებისათვის ეს ხელობა უცნობია, თევზსაც ძლიერ ერიდებიან. “თევზის ჭერას მარტო ზღვის პირას მცხოვრებთა ყოფაში არ ჰქონდა არსებითი მნიშვნელობა. ისტორიულ ძეგლებსა და ქრონიკებში, საქართველოს საზოგადოებრივ-ეკონომიკური მდგომარეობის დახასიათებისას, დასახელებული სახნავ-სათესი, სათიბი, სავენახე, საბოსტნე, სანადირო ადგილების გვერდით ცალკე გვხვდება თევზის საჭერი ადგილებიც, რომელსაც არანაკლები

ეკონომიკური მნიშვნელობა აქვს ჩვენი ქვეყნის მეურნეობის ისტორიისათვის” [115, გვ. 16].

საქართველოს სოფლის მეურნეობის უძველესი დარგია მევენახეობა, რომელსაც დღესაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს. ძველად საქართველოში მიწა-წყლის ორ მთავარ ბოტანიკურ-აგრონომიულ ნაწილად, მთად და ბარად გაყოფა მევენახეობის გავრცელების ზონაზე იყო დამყარებული. სადამდისაც მევენახეობა შესაძლებელი იყო, იქამდე ქვეყანა ბარად, საიდანაც უკვე შეუძლებელი იყო, მთად იყო მიჩნეული” [116, გვ. 303]. ქვეყნის ბუნებრივი პირობების შესაბამისად ყურძნის ცალკეული ჯიშები გამოჰყავდათ. აღსანიშნავია მათი აბორიგენული წარმოშობა. აფხაზეთ—სამეგრელოში ვაზის 120—ზე მეტი სახეობა გვხვდება [74, გვ. 89]. დასავლეთ საქართველოში იშვიათი იყო კარმიდამო სადაც მაღლარი ვაზი არ იყო ხეებზე გაშვებული, მაგრამ უმრავლესობა XIX ს-ში ვაზის სოკოვანმა დაავადებამ გადააშენა როგორც თ. სახოკია თავის მოგონებებში გადმოგვცემს: “წაბლის, ხურმის და თხმელის ხეებზედ გასულა ძველი ჯიშის ვაზები “ოჯალეში”, “ჭვიტილური”, “პუმპული”, აგრეთვე სამეგრელოში ახალ შემოსული “ადესა” (იზაბელა)” [64, გვ. 21]. მართლაც, გარდა იმისა, რომ ლეგენდარულ კოლხეთს მეღვინეობის ქვეყნად წარმოიდგენენ, კოლხიდაშიც (XVII ს.) ჟან შარდენის ცნობით, “დიდი რაოდენობით მოჰყავდათ ყურძენი. ხის ძირში დარგული ვაზი შემოეხვევა ხეს და კენწეროს აღწევს. მე მინახავს ისეთი მსხვილი ვაზები, რომელთაც ხელებს ძლივს შემოვაწვდენდი ხოლმე” [6, გვ. 110-111].

ისევე როგორც სამეგრელოში, სამურზაყანოშიც ვაზის ადგილობრივ ჯიშებად გურძეული, ჭვიტილური, შონური და მისთანა მიიჩნევა, მაგრამ ამჟამად რაიონში ძირითადად ვაზის ორი ჯიშია გავრცელებული: იზაბელა და ცოლიკაური [79, გვ. 165]. იზაბელა კარგად მსხმოიარეა ამასთან მცირე ტერიტორია სჭირდება და მოსავალს კარგს იძლევა, ამიტომ შესაფერის სახეობად არის აღიარებული [117, გვ. 5-6]. საერთოდ, აფხაზეთში საწარმოო ვაზის ჯიშებად ძირითადად ითვლება ცოლიკაური, ავასირხვა, კაჭიჭი, ხარდანი, ამლახუ, მახვატელი და სხვა. აფხაზურ-ქართულ კონფლიქტამდე პერსპექტივაში ჰქონდათ აფხაზურ-მეგრული ვაზის ყველა ჯიშის აღდგენა.

ამისთვის სამურზაყანოს სოფ. წარჩეში, უბან-ფშაურში, ბედია-წარჩის საზღვარზე, მაღალმთიან ზონაში, სასოფლო-სამეურნეო ბრუნვის გარეშე დარჩენილი მიწის ფონდიდან 2 ჰა მიწა უნდა გამოეყოთ, როგორც საკოლექციო ნაკვეთი, რაც განუხორციელებელი დარჩა. აქვე აპირებდნენ მეხილეობის და მიწათმოქმედების ყველა კულტურის აღდგენას [118, გვ. 3].

ქართველი ხალხის ძირითად საქმიანობას ძველთაგანვე წარმოადგენდა სოფლის მეურნეობა, რომელშიც მემინდვრეობას წამყვანი ადგილი ენიჭება. აღსანიშნავია, რომ ბრინჯი არ იყო უცნობი სამეგრელო-სამურზაყანოში. “სამეგრელოში ნიადაგი იძლევა ყოველი სახის ბოსტნეულს და ხილს, რომელთაც ჭაობიანი ადგილი უყვართ, როგორიცაა ბრინჯი, ღომი, ფეტვი, პარკი ღობიო. სხვა დანარჩენი მარცვლეული მეტად მცირეა” [63, გვ. 85]. სამურზაყანოში ბრინჯს ორზას (აღზაბ ბერძნულ-ლათინური ორიზას გავლენით) უწოდებდნენ. აქ დაბლობ ადგილებში ბარდები, ნაბაკევი, ოტობაია და სხვაგან, სადაც ეს შესაძლებელი იყო, ღელეებს, მეტწილად წისქვილის არხებს დააგუბებდნენ და წყალს ასე უშვებდნენ ბრინჯის ყანებში [79, გვ. 157].

მიწათმოქმედებაში ჩაბმულ მოსახლეობას მოჰყავდა წვრილგლეხურ მეურნეობაში გაშენებული ერთწლიანი ტექნიკური კულტურები - კანაფი, სელი, ბამბა, რაც შინამრეწველური და ხელოსნური ფეიქრობის შესაბამისი დარგების განვითარების საშუალებას იძლეოდა. “სელისა და კანაფის მოყვანას XX ს. 20-იან წლებამდეც კი — მისდევდნენ. შესაბამისად, მათი ბოჭკოსაგან მაგარ ტილოს “ჯვალოს” ამზადებდნენ, ბაწარს გრებდნენ, ბადეებს ქსოვდნენ, აგრეთვე სხვადასხვა სახის საყოფაცხოვრებო ქსოვილებს ამზადებდნენ. უძველესი დროიდან მომდინარე ეს სამეურნეო ტრადიცია, ერთხელ კიდევ თვალნათლივ მეტყველებს, კოლხების სამეურნეო შემოქმედებითი საქმიანობის მრავალათასწლოვან ისტორიაზე” [119, გვ. 11].

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სამურზაყანოს ძირითადი მარცვლეული კულტურებიდან სიმინდი უნდა დავასახელოთ, ვინაიდან სიმინდს აფხაზეთის მარცვლეული კულტურების საერთო ფართობის 99%-ზე მეტი უკავია. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სიმინდის წარმოება გალისა და ოჩამჩირის

რაიონებში, რომელზედაც მოდის აფხაზეთში სიმინდით დათესილი ფართობის დაახლოებით 75% [80, გვ. 8]. XIX-ის მიწურულისათვის, საბოლოოდ მოიხაზა საქართველოს სოფლის მეურნეობის სასაქონლო მესიმინდეობის ზონა. იგი თითქმის დაემთხვა კოლხეთის დაბლობს და იმდროინდელი ადმინისტრაციული დაყოფით, სოხუმის ოლქის სამურზაყანოსა და ოჩამჩირის საპოლიციო უბნების დაბლობ ნაწილს [120, გვ. 45]. ამ ხანებში მოსახლეობა ძირითად საკვებად სიმინდსა და ლობიოს იყენებდა, რომელთაც ხშირად ერთად სთესდა ყანაში. თავთავიანი კულტურების (ღომის, ხორბლის, შვრიის, ქერის) ხვედრითი წილი მარცვლეულ მეურნეობაში უაღრესად მცირე იყო. აქვე უნდა მივუთითოთ, რომ აფხაზეთის ძალზე ნაყოფიერ ნიადაგს სრულიად პრიმიტიული წესით ამუშავებდნენ, რაც თავის მხრივ, მცირე მოსავლიანობას განაპირობებდა. გუთან სახნისი აფხაზეთის უმდიდრეს რაიონებშიც კი-იშვითი შემთხვევა იყო" [121, გვ. 2].

რა თქმა უნდა სამურზაყანოში მეურნეობის უმნიშვნელოვანესი დარგი იყო მესაქონლეობა. როგორც ზემოთ აღინიშნა, უმთავრესად ძროხები ჰყავდათ, აგრეთვე ცხვრები და თხებიც "ცხვარს სამეგრელოში არ წველიდნენ. მას მხოლოდ მატყლისა და ხორცისათვის ინახავდნენ. თხებს კი - წველიდნენ და ხორცსაც იყენებდნენ" [122, გვ. 191]. მეცხოველეობა აფხაზეთში გადარეკვითი ხასიათი ჰქონდა. აფხაზეთის მთიანეთის საზაფხულო საძოვრებზე ყორისაგან მშრალი წყობით ნაგები საქონლის ბაკები დღემდე შემორჩენილია [123, გვ. 52]. საქონლის ღია ცისქვეშ საზაფხულო სადგომი, რომელსაც მთაში კარეს ეძახდნენ, უხვად გვხვდება სამურზაყანოს ტოპონიმურ მასალაში მაგ., „ჯვებემ (მამაკაცის სახელია) ნაკარუ“, სოფ. II გუდავაში; „ჯახუმ ნაკარ“, სოფ. ჩხორთოლში, „ქუზუმ ნაკარუ“, აქვეა, პატუხუმ ნაკარუ“, სოფ. ვეშკუდელში, „კიკოიაშ ნაკარუ“ და სხვა. ცალკეა დასახელებული საძოვარი ადგილები, ფერმები და მისთანა [65, გვ. 1-13].

წვრილფეხა საქონლის მოშენებას სამურზაყანოში მთის კალთაზე მდებარე სოფლის მკვიდრნი მისდევდნენ. ასეთი სოფლები სულ შვიდია: საბერიო, დიხაზურგა, რეჩხი, ღუმურიში ოქუმი, ჩხორთოლი და ბეღია [17, გვ. 363]. აქაური გეოგრაფიული და კლიმატური პირობები განსაკუთრებით

დაბლობ ადგილებში ხელს უწყობს მეკამეჩეობის გავრცელებას. გახსენებად ღირს ის ფაქტი, რომ "სამეგრელოს მთავარმა (ლევან II დადიანმა) გარდაცვლილი დედოფლის სულის მოსახსენებლად სამ თუ ოთხგზის დააკვლევინა ხუთასი კამეჩი და ძროხა, ამდენივე ჭედილა და სამეგრელოს ყველა ღარიბს" [63, გვ. 54] დაურიგა.

გავრცელებული იყო მეღორეობა რომელიც მაჰმადიანური პროპაგანდის ზეგავლენით საგრძნობლად დაქვეითდა. რასაკვირველია, ეს გალის რაიონს არ ეხება. აქ მეღორეობაში ახალი ჯიშის მოშენება, რომელიც არ ჩამოუვარდება ინგლისურ ჯიშს (ზოგიერთი ნასუქი ეგზემპლარი 20 ფუთამდე აღწევდა) დაკავშირებულია სამურზაყანოელი სამაგალითო მეურნის ივანე გეგიას მოღვაწეობასთან" [100, გვ. 88-89].

სამურზაყანოში იშვიათი იყო მოსახლე კაცი, რომ ცხენი არა ჰყოლოდა. საინტერესოა, რომ სწორედ მეგრული დიალექტისა და აფხაზური ენის საერთო ლექსიკის მნიშვნელოვან ნაწილს მესაქონლეობის, კერძოდ, მეცხენეობის ლექსიკა წარმოადგენს [124, გვ. 57]. გამოიკვეთა სამეურნეო ყოფის თავისებურებაც კერძოდ, ხალხის დაკვირვება მოსავლიანობაზე: ახალწლის ღამის თორმეტი საათისათვის მთვარე საით დარჩებოდა - მდ. ენგურს გაღმა თუ გამოღმა, იმის მიხედვით მარჩიელობდნენ; ან მთვარე თუ ძველია და გვიან ჩადის, მაშინ სამეგრელოში იქნება კარგი მოსავალი, თუ ახალია და ადრე ჩადის მაშინ კი -აფხაზეთში [125, გვ. 118].

ცხადია, მიწათმოქმედებაში ჩაბმული მოსახლეობისათვის მოუსავლიანი წლები ფაქტიურად შიმშილობას იწვევდა. იმიტომ, რომ XIX ს. აფხაზეთში მრეწველობა იყო ჩანასახ მდგომარეობაში... "ზოლო შინაგანი ვაჭრობა სოფლად და სოფლებს შორის თითქმის არ არსებობდა. ის ძირითადად პროდუქტების გაცვლით ამოიწურებოდა" [126, გვ. 155-157]. XIX ს. დასასრულამდე, რძის პროდუქტების და ხილეულობის გაყიდვა აფხაზებს სასირცხვილოდ მიაჩნდათ და ამ "სააუგო" საქმეს არ კადრულობდნენ [12, გვ. 2]. აღნიშნული პროდუქციით ვაჭრობა, ამ ხანებში სათაკილოდ სამურზაყანოშიც ითვლებოდა [15]. ვაჭრობის განვითარებას გზების უქონლობა აფერხებდა. მხოლოდ 1931 წ. დამყარდა სარკინიგზო მოძრაობა ქ. გაღამდე და აფხაზეთის ტერიტორიაზე შემოვიდა პირველი

ორთქლმავალი [135, გვ. 10]. საკომუნიკაციო კავშირები თანდათან გაფართოვდა, რასაც მოსახლეობის კეთილდღეობაც მოჰყვა. მანამდე კი - 1894 წ. წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ანგარიშიდან ჩანს, რომ სამურზაყანოელები სიღარიბის გამო საკუთარი ხარჯებით სკოლის აშენებას ვერ ახერხებდნენ. მათ სიღარიბეზე ნაწილობრივ მიანიშნებს ის ფაქტი, რომ "სკოლაში მოსწავლეები ფეხსაცმლის გარეშე და დახეული კაბებით დადიოდნენ" [136, გვ. 19]. მაშინ აფხაზეთი იყო ჩამორჩენილი, აგრარული მხარე, მაგრამ ზემოთ აღნიშნული სოფლის მეურნეობის მაპროფილებელი დარგების განვითარებამ, აგრარულ-ინდუსტრიულად აქცია. ქართულ მოსახლეობას ამ საქმეში დიდი წვლილი მიუძღვის. სამართლიანად შენიშნავდა ნ. ბერძენიშვილი, როდესაც წერდა "შემნებელი ქართული ხელი აქაც ენერგიული ჩანსო" [127, გვ. 299].

ისევე, როგორც სამეგრელოს ბუნებრივ-კლიმატური გარემო, რომელიც ნოყიერი ნიადაგებითა და ჭარბი ტენიანობით ხასიათდება, სახნავ-სათესი ველების ათვისების შემდეგაც, თუ ეს ველები კვლავ სამუშაო დანიშნულებით უნდოდათ, სისტემატურ ყურადღებას მოითხოვდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, რვა ათი წელი საკმარისი იყო, რომ ველი კვლავ ტყედ გადაქცეულიყო [128, გვ. 5]. ამის თვალსაჩინო მაგალითია დღევანდელი სამურზაყანო. ეს კუთხე ისეა გავერანებული, რომ 400-500 კომლიან სოფლებში ზღვარი არ ადევს საკარმიდამო, საყანე თუ ასათვისებელ მიწებს. უხმოსავლიანი სავარგულები უსწრაფესად დაიფარა სარეველა მცენარეებით, გვინცხითა და ეკალ-ბარდით, თხმელ-ნარითა და აკაციებით. ამბობენ, ყოფილ ნამოსახლარებზე ყოველწლიურად ასობით თხმელას სარები აიჭრებო. მოსახლეობისაგან ისეა დაცლილი, რომ შეუძლებელია ყოფილი სამურზაყანოს ძველი იერსახის წარმოდგენა. განსხვავება ისაა, რომ ჭარბი მოსახლეობა დასავლეთ საქართველოდან გადადიოდა და სახლდებოდა. ამჟამად, რეგიონის გაურკვეველი სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების გამო, მისი ეკონომიკური განვითარების დროის განსაზღვრა შეუძლებელია. მშრომელი მოსახლეობის ტრადიციული სამეურნეო ყოფა თუ დააჩქარებს მხარის განახლება-აღორძინებას.

სამურზაყანოს ეთნოისტორიული საკითხების შესწავლა საშუალებას გვაძლევს დავასკვნათ შემდეგი:

1. დასავლეთ საქართველოში, სამეგრელოსა და აფხაზეთს შუა მდებარეობს ისტორიული მხარე, სამურზაყანო, რომელიც მოიცავდა მდინარეების ენგურსა და ლალიძგას შორის მდებარე ტერიტორიის უდიდეს ნაწილს, ძირითადად დღევანდელ გალის რაიონს. ეს "შუამდინარეთი" ერთ ისტორიულ-გეოგრაფიულ კუთხეს წარმოადგენდა, რომლის ტერიტორია სხვადასხვა დროს კოლხეთის, ეგრისის, ოდიშის (სამეგრელოს), აფხაზეთის ფარგლებში შედიოდა.

2. საკვლევი მხარე აფხაზეთის სამთავროს შემადგენლობაშია მხოლოდ XVII საუკუნის 80-90-იანი წლებიდან, როდესაც უკვე ცალკე სამთავროდ ჩამოყალიბებული აფხაზეთი, ოდიშის სამთავროს ხარჯზე შესამჩნევად იფართოვებს ტერიტორიას, რასაც უეჭველად ჩამოსახლებული აბაზური ტომების უშუალო მონაწილეობით ალწევს. ამავე პერიოდში ხდება, სამურზაყანოს დასახლება აფხაზებით, რაც აფხაზმა ფეოდალმა ყვაპუ შარვაშიძემ განახორციელა, რომელიც აგრეთვე დესპოტიზმითა და ტყვეთა სყიდვით იყო ცნობილი. მისმა მემკვიდრემ-მურზაყანმა, მაძისგან განსხვავებით შეწყვიტა მონათა ვაჭრობა, "ალაყვა" თავისი სამფლობელო, რის გამოც მადლიერმა ხალხმა მის სამფლობელოს, მისივე სახელის უკვდავსაყოფად სამურზაყანო უწოდა. ეს ხდება XVIII საუკუნის I მეოთხედში.

სამეგრელოს სამთავროს მესვეურებმა ვერ შეძლეს დაკარგული ტერიტორიის დაბრუნება, მაგრამ მათი ძალისხმევის შედეგად, აქ ქართული მოსახლეობა აფხაზურით არ შეიცვალა და არც მაჰმადიანობა გავრცელდა.

3. მიუხედავად ამისა, საკითხი დაისვა სამურზაყანოელების აფხაზობის შესახებ. უფრო მეტიც, ცდილობდნენ სამურზაყანოელები განესხვავებინათ (ანთროპოლოგიური, ენობრივი და სხვა ნიშნებით), როგორც ქართველებისაგან (მეგრელებისაგან) ასევე აფხაზებისაგან. უფრო კონკრეტულად, ხელოვნურად უნდა შეექმნათ ცალკე ეთნიკური ერთეული "სამურზაყანოელი", რაც წარუმატებლად დასრულდა.

ბევრს რომ ვერაფერს მიაღწიეს, სამურზაყანოს მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობა სადავო გახადეს. რუსეთის მმართველმა წრეებმა კარგად იცოდნენ, რომ ამა თუ იმ ტერიტორიაზე მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობის განსაზღვრა დიდმნიშვნელოვანია. მასთან დაკავშირებულია ბევრი სხვა საკითხები. მათ შორის პოლიტიკური და სოციალური.

4. სამურზაყანოს მოსახლეობის გვარსახელები ქართული სუფიქსებითაა ნაწარმოები. გვხვდება აფხაზურ-მეგრული გვარები, როგორიცაა ლაკირბაია, ზვანბაია, ალშიბაია და სხვა. ამგვარ გვარსახელებთან დაკავშირებით მკვლევრებმა ცხადჰყვეს, რომ “ბა”-ზე დაბოლოებული გვარები სხვა ხალხთა წარმომადგენლებსაც შეიძლება ჰქონდეთ, მაგრამ ისინი უთუოდ გარკვეულ დროს კოლხებთან სიახლოვისა და კოლხური კულტურის გავლენის შედეგად წარმოიქმნა.

სამურზაყანოში ექვსასამდე გვარი მოსახლეობს. ირკვევა, რომ სამეგრელოსა და სამურზაყანოში დაახლოებით ერთი და იგივე გვარებია გავრცელებული. სახელდობრ; შენგელია, შონია, გოგობია, ქარდავა და სხვა. ამავე დროს გვარსახელების ეთნოისტორიული საკითხების შესწავლამ წარმოაჩინა ზოგიერთი ლოკალური თავისებურებაც. კერძოდ, გვარეულობის პირველსა-ცხოვრისის (“ბუდე ადგილის”) ან გავრცელების გეოგრაფიული არეალის მიხედვით, სამურზაყანოში ზოგიერთი ადგილობრივი წარმოშობის გვარსახელები გამოიკვეთა. ასეთია: აბაზგია, ასვანუა, ბულისკერია, გარმელია, ებუგბაია, ვაზგანავა, ზუხბაია, ტორუა და სხვა, რასაც ისტორიული საფუძველი მოეპოვება.

5. აფხაზეთი სამეურნეო მიმართულებითა და საკავშირო მნიშვნელობის დარგებზე სპეციალიზაციით, მთლიან, საქართველოს მასშტაბით ჩამოყალიბებულ ეკონომიურ რაიონს წარმოადგენდა. ოდესღაც აყვავებული, მჭიდროდ დასახლებული, ინდუსტრიულად განვითარებული, სოფელდონიერი რეკრეაციული საშუალებებით მდიდარი აფხაზეთი, დღეს სუბტროპიკული უდაბნოა. რეგიონში არსებული გაურკვეველი სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების გამო, მისი ეკონომიკური განვითარების დროის განსაზღვრა შეუძლებელია. მშრომელი მოსახლეობის ტრადიციული სამეურნეო ყოფა თუ დააჩქარებს მხარის განახლება-აღორძინებას.

თანამედროვე გალის რაიონი, ყოფილი სამურზაყანო ძირითადად აგრარული რაიონია. მიუხედავად მეურნეობის მრავალდარგოვნებისა, აქ განვითარებული იყო სოფლის მეურნეობის თითქმის ყველა დარგი.

1980-იანი წლებიდან ენგურჰესის კასკადის, საქართველოს მძლავრი ენერგეტიკული ობიექტის მშენებლობასა და ექსპლუატაციაში გაშვებასთან დაკავშირებით, გალის რაიონი იქცა მსხვილ აგრარულ-ინდუსტრიულ რაიონად, რომელიც საქართველოში თითქმის ერთადერთია და აქვს სოფლის მეურნეობის ექსტენსიური განვითარების მნიშვნელოვანი პოტენციალი კოლხეთის ზონის ასათვისებელი მიწების ხარჯზე.

რაიონის ეკონომიკური განვითარება მხოლოდ და მხოლოდ შორეული პერსპექტივას წარმოადგენს.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. საქართველოს ისტორიის საკითხები, ნ. ბერძენიშვილი, თბ., წ. 1, 1964.
2. ლომოური ნ. აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები ფრთხილად უნდა ვიკვლიოთ, ჟურნალი "ცისკარი", 1997, N11.
3. ხოშტარია-ბროსე ე., აფხაზეთის ისტორიის საკითხები ქართულ ისტორიოგრაფიაში, თბ., 2000.
4. გ. გასვიანი., ქართველი მეცნიერები პავლე ინგოროყვას შეხედულებებზე აფხაზეთისა და აფხაზების შესახებ, თბ., 2003.
5. ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი 12 ტომად, ტ. 1, თბ., 1979.
6. ითონიშვილი ვალ., აფხაზთა ეთნოგრაფიის საკითხები სიმონ ჯანაშიას მეცნიერულ მემკვიდრეობაში, ჟურნალი "განთიადი", 1981, N4.

I თავში დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. ხვისტანი რ., ისტორიულ ძეგლებს ჯეროვანი ყურადღება, გაზეთი "ლენინელი", 1988, 23 მაისი.
2. ხვისტანი რ., ოქუმის ხეობა (ენგურ-ღალიძგის აუზი), დისერტაცია წარდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1998.
3. ქორიძე დ., კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1965.
4. ბერაძე თ., ოდიშის ისტორიული გეოგრაფიიდან, დისერტაცია წარდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1967.
5. კალანდაძე კ., ღუმურიშის ნეოლითურ ნამოსახლარზე, 1970 წ. ჩატარებულ სამუშაოთა შედეგები, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, თბ., 1973, ტ. V.
6. კალანდაძე კ., ჩხორთოლის ნეოლითურ ნამოსახლარზე, 1971-1973 წწ. ჩატარებული გათხრების შედეგები, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, თბ., 1974, ტ. IV.
7. გრიგოლია გ., ეგრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები, თბ., 1994.

8. ხვისტანი რ., დიდოსტატთა ნახელავი, გაზეთი "საბჭოთა აფხაზეთი", 1982, 21 მაისი.
9. ჯიბლაძე ლ., მუხიგულაშვილი ი., მეტალურგიული წარმოების ნაშთები გალის რაიონის სოფ. ფიჩორიდან, თბ., "ძეგლის მეგობარი", 1998, N1.
10. აფაქიძე ჯ., გალის განძი, "ძეგლის მეგობარი", 1984, კრ. 66.
11. ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961.
12. ჯიბლაძე ლ., ძველი კოლხური მასალები ენგურის მარჯვენა სანაპიროდან, "ძეგლის მეგობარი", 1985, კრ. 70.
13. ლომოური ნ., ეგრისის სამეფოს ისტორია, თბ., 1968.
14. ბერაძე თ., გალის რაიონის წარსულიდან, გაზეთი „ლენინელი“ (რაიონული გაზეთი), 1973, 21 აგვისტო.
15. ჯანაშია ს., შრომები. ტ. V., თბ., 1987.
16. ზუხბაია ვ., ვახუშტი და აფხაზეთი, გაზეთი "აფხაზეთის ხმა", 1991, 10 აპრილი.
17. მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1977.
18. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წ. I, თბ. 1960.
19. ყაუხჩიშვილი ს., გიორგი მერჩულის გარშემო, უურნალი "მნათობი", 1957, N2.
20. ჯანაშია ს., შრომები, II, თბ., 1952.
21. ლომოური ნ., ეგრისის სამეფოს პოლიტიკური მდგომარეობა IV-V სს. წიგნ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1973, ტ. II.
22. გოზალიშვილი გ., ბიზანტიასა და ირანს შორის ბრძოლა იბერია-ლაზიკისათვის VI ს-ში, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, თბ., 1944, XXVI-B.
23. გეორგიკა... ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1952, ტ. IV, ნაკვეთი II.
24. ინგოროყვა პ., გიორგი მერჩულე, თბ., 1954.
25. კილანავა ბ., ჩვენი რაიონის წარსულიდან, გაზეთი "ლენინელი", 1970, 10 თებერვალი.
26. ზამთარაძე მ., გუდავის არქეოლოგიური მონაპოვარი, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, თბ., 1979, XXXIV-B.
27. ზუხბაია ვ., აფხაზეთო ჩემო, თბ., 1998.
28. ჯავახიშვილი ივ., ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თბ. 1965.

29. ლორთქიფანიძე მ., ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება (IX-X სს.), თბ., 1963.
30. გულია დ., წიგნის „აფხაზეთის ისტორიის“ შესახებ, სოხუმი, 1951.
31. ბერაძე გ., აფაქიძე გ., ქართულ-აფხაზური ურთიერთობის დამახინჯების გამო, (რედაქტორები), თბ., 1991.
32. ლომთათიძე ქ., აფხაზთა ვინაობისა და განლაგების ზოგიერთი საკითხის შესახებ, ჟურნალი „მნათობი“, თბ., 1956, №12.
33. მელიქიშვილი გ., ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი, თბ., 1973.
34. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს რუსეთთან შეერთების ისტორიული მნიშვნელობისათვის, ჟურნალი „მნათობი“, 1954, N6.
35. ზაქარაია პ., კაკანაძე თ., ციხეგოჯი-არქეოპოლისი-ნოქალაქევი, თბ., 1991.
36. ბერიძე ვ., ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება. თბ., 1974.
37. ზაქარაია პ., საქართველოს ძველი ქალაქები და ციხეები, თბ., 1973.
38. ზაქარაია პ., ლომოური ნ., ლექვინაძე ვ., გვინჩიძე გ., ციხეგოჯი-ნოქალაქევი, თბ., 1984.
39. როგავა ჯ., „სათანჯოს“ სახელწოდების მნიშვნელობისათვის, „ისტორია, საზოგადოებათმცოდნეობა, გეოგრაფია სკოლაში“ თბ., 1981, N4.
40. ყიფშიძე ი., რჩეული თხზულებანი, თბ., 1994.
41. მაკალათია ს., სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941.
42. ალფენიძე ვ., ფიქრიანი გზები, თბ., 1973.
43. გამსახურდია ი., სათანჯოს მღვიმეების საიდუმლო, გაზეთი „საბჭოთა აფხაზეთი“, 1981, 3 ივლისი.
44. კვაშილავა ი., რვეული 1-2, 1999. უღრმეს მადლობას ვუხდით თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ონომასტიკის სამეცნიერო კვლევით ცენტრს. მეც. პ. ცხადაიას და ვ. ზუხბაიას მიერ 1969-1971 წწ. აფხაზეთში შეკრებილი გამოუქვეყნებელი მასალების გაცნობისა და სარგებლობის საშუალება რომ მოგვცა.

45. ბერაძე თ., ოდიშის სამთავროს რუკა არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის... სერია), 1971, N3.
46. ჯანაშია ს., გიორგი შარვაშიძე, ლირიკა, ეპოსი, დრამა, სოხუმი, " 1946.
47. ბაქრაძე ა., აფსუბთან კუდის ქიციანი და "ძმობაზე" ფარისევლური ლაპარაკი არავითარ ნაყოფს არ გამოიღებს, ჟურნალი "რიწა", თბ., 2000, N1-2.
48. კორსანტია ნ., ბეღია, გაზეთი "სათანჯო", დილის გაზეთის დამატება, 1998, 2 მაისი.
49. ლომინაძე ბ., დასავლეთ საქართველო XIII ს. II ნახევარში, წიგნ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1982, ტ. III.
50. ჯავახიშვილი ივ., თხზულებანი 12 ტ. წ. III, თბ., 1982.
51. ბერაძე თ., ოდიშის პოლიტიკური გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, თბ., 1967, კრ. III.
52. არახამია გ., ოდიშის საერისთავოს ისტორიისათვის, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზუგდიდის ფილიალის შრომები, თბ., 2002, N1.
53. გუჩუა გ., საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XV-XVI სს. მიჯნაზე, წიგნ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1972, ტ. IV.
54. გასვიანი გ., საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ვითარება და რუსეთთან შეერთება XV-XIX სს., თბ., 1988.
55. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966.
56. ხოშტარია-ბროსე ე., ყოველი-საქართველო-ზემო და ქვემო ივერია, ჟურნალი "მნათობი", 1991, N2.
57. მიტროპოლიტი ჯაფარიძე ა., საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია, წ. II, თბ., "მერანი", 1998.
58. სოსელია ო. სამეგრელოს სამთავროს წარმოშობის თარიღისათვის, "მიმომხილველი," II, 1951.
59. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. V, თბ., 1971.
60. გაბაშვილი ვ., ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1954, ნაკვეთი 31.

61. ჯანაშვილი მ., საქართველოს საეკლესიო ისტორია, ტფ., 1886.
62. თამარაშვილი მ., ისტორია კათალიკოსობისა ქართველთა შო-რის, XIII ს-დან ვიდრე XIX ს-მდე, ტფ., 1902.
63. კასტელი ქრ., ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ, თბ., 1977, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბ. გიორგაძემ.
64. გაბაშვილი ვ., ტყვის სყიდვა შუა საუკუნეების ევროპაში, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის... სერია), 1983, N4.
65. ანთელავა ი., იოანე ბაგრატიონის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური შეხედულებანი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის... სერია), 1978, N1.
66. ბაგრატიონი (ბატონიშვილი) ი., კალმასობა, წიგნ. ქართული მწერლობა ტ. VIII, თბ., 1990.
67. რაინეგსი ი., საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობა, ჟურნალი „ივერია“, 1879, N4.
68. სილაგაძე ბ., ერაყ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, XIX ს. 20-იანი წლები, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია, 1960, N91.
69. ქუთაისის ისტორიულ ეთნოგრაფიული მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, საბუთი N1562.
70. ხუსკივაძე ლ., ლევან დადიანის საოქრომჭედლო სახელოსნო, თბ., 1974.
71. გუგუშვილი პ., შინამრეწველობა აკაკასიაში, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1938, III.
72. გუგუშვილი პ., ტყვეებით ვაჭრობა საქართველოში, ჟურნალი „მნათობი“, 1938, N11-12.
73. ანთელავა ი., ლევან II დადიანი, თბ., 1990.
74. ეგნატაშვილი ბ., ახალი ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, ტ. II თბ., 1959.
75. ტულუში აბ., აფხაზეთის სამთავროს წარმოშობის საკითხისათვის, გაზეთი „საქართველო“, 1993, 18-24 ივლისი.
76. კაკაბაძე ს., საქართველოს ისტორია, ახალი საუკუნეების ეპოქა (1500–1810), ტფ., 1922.
77. ბატონიშვილი ვ., აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973. ტექსტი დადგენილია

- ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ.
78. ლამბერტი ა., სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938., თარგმნა იტალიურიდან ა. ჭყონიამ.
 79. მილანელი ჯ., წერილები საქართველოზე, თბ., 1964. იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბ. გიორგაძემ.
 80. ტაბალუა ი., საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში წ. 111, თბ., 1987.
 81. მიხრუანი თ., აფხაზეთის მეფეები და მთავრები, თბ., 1997.
 82. გრიგოლია კ., ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერა, ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე, თბ., 1942, ტ. III.
 83. შარდენი ჟ., მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, თბ., 1975. ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა.
 84. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. VIII, თბ., 1975.
 85. მამისთვალისშვილი ე., ოდიშის ისტორიიდან, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები (ისტორიის... სერია), 1992, N310.
 86. ადამია ი., აფხაზეთის დიდი გალავნის ნაგებობათა კომპლექსი, საქართველოს პოლიტექნიკური ინსტიტუტის შრომები, 1964, N2.
 87. ჯაფარიძე ვ., კელასურის ანუ "აფხაზეთის დიდი კედლის" შესწავლის საკითხისათვის, კრ. ისტორიის ინსტიტუტი სამოცი წლისაა, თბ., 2001.
 88. ბერაძე თ., XVII ს. პირველი ნახევრის ოდიშის რუკა, "ძეგლის მეგობარი", 1970, კრ. 21.
 89. ლომინაძე ბ., ქართული ფეოდალური ურთიერთობის ისტორიიდან, წ I, თბ., 1966.
 90. დადიანი ნ., ქართველთ ცხოვრება, თბ., 1962.
 91. ლომოური ნ., როგორ უნდა გვესმოდეს ეთნომიმი "აფხაზი", გაზეთი "ლიტერატურული საქართველო", 1989, 7 აპრილი.
 92. როგავა გ., აფხაზების ხელმეორედ გაწარმარების საკითხისათვის, აფხაზეთის რეგიონალური მეცნიერებათა აკადემია, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა სერია, თბ., 2000, N1.

93. ლომოური ნ., აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები ფრთხილად უნდა ვიკვლიოთ, ჟურნალი "ცისკარი", 1997, N1.
94. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, თბ., ტ. III, 1978.
95. გაზეთი საქართველო, 1918, 31 იანვარი, N25.
96. ბაქრაძე დ., ისტორია საქართველოსი, ტფ. 1889.
97. ბერაძე თ., ოდიშის სამთავრო დადიან-ჩიქოვანთა დინასტიის მმართველობის ხანაში, XVII ს. მიწურულიდან XVIII ს. დამდეგამდე, წიგნ. სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში, არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ისტორიის, ხუროთმოძღვრების და ეთნოლოგიის ნარკვევები, თბილისი-ზუგდიდი, 1999.
98. ხორავა ბ., ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა XV-XVIII სს. თბ., 1996.
99. ჩხატარაიშვილი ქ., დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა XVIII ს. I ნახევარში, წიგნ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973.
100. ცინცაძე ზ., სამეგრელოს (ოდიშის) სამთავროს საზღვრების საკითხისათვის XIXს. I ნახევარში, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, თბ., 1989, კრ. VII.
101. რუხის ბრძოლა ანუ ცხოვრება დიდის მეფის სოლომონისა, თქმული ი. გეგეჭკორისაგან, ტფ., 1895.
102. რეხვიაშვილი მ., იმერეთი XVIII საუკუნეში, თბ., 1982.
103. მაგმაძე თ., ზეპირთქმულებანი იმერეთის მეფის სოლომონ დიდის დროიდან რუხის ომი, წიგნ. ძველი საქართველო, ტ. II ტფ., 1913.
104. ჭიჭინაძე თ., სიგელი, ჟურნალი "კვალი", 1897, N20.
105. გასვიანი გ., აფხაზეთი - ძველი და ახალი აფხაზები, თბ., 1998.
106. აფრიდლონიძე შ., ეთნონიმიის სპეციფიკა და ეთნონიმთა კორექტული ხმარებისათვის, „ქუთაისური საუბრები“, ქუთაისი, 1998, II.
107. ცანავა ა., ქართული ზეპირსიტყვიერების საკითხები (მეგრული მასალების მიხედვით), თბ., 1970.
108. ალფენიძე ვ., მზე ლომის თანავარსკვლავედში თბ., 1976 წ.
109. კაკაბაძე ს., დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საზუთები, წ. 1, ტფ., 1921.
110. ლორთქიფანიძე მ., აფხაზები და აფხაზეთი, თბ., 1990.
111. გაზეთი "სახალხო გაზეთი", 1913, 24 აგვისტო, N976.

112. გოგებაშვილი ი., საგანძური, თბ., 1986.
113. მიხრუანი თ., სამურზაყანო, გაზეთი "ლიტერატურული საქართველო", 1998, 28 აგვისტო - 4 სექტემბერი.
114. ჩხატარაიშვილი ქ., დასავლეთ საქართველო XVIII ს. 80-90-იან წლებში, წიგნ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973.
115. დუმბაძე მ., დასავლეთ საქართველო XIX საუკუნის I ნახევარში, თბ., 1975.
116. კაკაბაძე ს., ქართველი ხალხის ისტორია (1783-1921), თბ. 1997.
117. ქავშაია ბ., სამურზაყანო, გაზეთი "ლენინელი", 1989, 11 ივლისი.
118. დუმბაძე მ., სამეგრელოს სამთავროს პოლიტიკური წყობილების ევოლუცია XIX ს. „მიმომხილველი“, თბ., 1949, ნაკვეთი I.
119. გამბა უ., მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, ტ. I, თბ., 1987. ფრანგულიდან თარგმნა და კომენტარები დაურთო მ. მაღლობლიშვილმა.
120. კალანდაძე ც., Аджарцы тотчас не жали в горы, ჟურნალი "ჩვენ", 1997, N2.
121. ბოროზდინი კ., სამეგრელო და სვანეთი (მოგონებანი), თბ., 1934.
122. აქირთავა ვ., მშობლიური მხარის ისტორიის ერთი ფურცელი, გაზეთი "ლენინელი", 1981, 3 თებერვალი.
123. აჩუგბა თ., მგელაძე ნ., ერთი დოკუმენტი აფხაზთა მუჰაჯირობისა და ეთნოისტორიის საკითხისათვის, საქართველოს ეთნოგრაფთა X რესპუბლიკური სესიის მუშაობის გეგმა და თეზისები, თბ., 1988, 26-27 მაისი.
124. ჯაოშვილი ვ., აფხაზეთის მოსახლეობა და ქალაქები, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. XVI, თბ., 1961.
125. ჯავახიშვილი ივ., დემოგრაფიული პროცესები და საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის საკითხი რუსეთ-საქართველო-სომხეთის ურთიერთობაში (XIX-XX სს.), თბ., 1998.
126. გაზეთი "ივერია", 1905, N118.

127. კილასონია ა., რუსეთის ხელისუფლების ღონისძიებები ტყვის სყიდვის წინააღმდეგ დასავლეთ საქართველოში XIX ს. I ნახევარში, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები (ისტორიის სერია), თბ., 1984, ტ.
128. გიორგი შარვაშიძის წერილი "ბერლინელ ტაგებლათის რედაქციისადმი ჟურნალი "მნათობი", 1947, №7.
129. ბასილაია ნ., რუსეთის თვითმპყრობელობის ენობრივი პოლიტიკისათვის, სოხუმის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, სოხუმი, 1946, IV.
130. ვეშაპელი გ., საქართველო და რუსეთი, რუსეთისა და საქართველოს ტრაქტატი 1783 წ. და ქართლ-კახეთისა, იმერეთისა, გურიისა და სამეგრელოს საკავშირო ხელშეკრულება 1790 წ. თბ., 1918.
131. ანთაძე კ., საქართველოს მოსახლეობა XIX საუკუნეში (ისტორიულ-დემოგრაფიული გამოკვლევა), თბ., 1973.
132. ცინცაძე ზ., აფხაზეთის საქართველოდან მოწყვეტის სათავეებთან, წიგნ. აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები, თბ., 1998.
133. გაზეთი "საქართველო", 1917, 20 მაისი.
134. ითონიშვილი ვახტ. ქართველთა ეთნოციდი, გაზეთი "დილის გაზეთი", 1997, 16 ივნისი.
135. გაზეთი "საქართველო", 1917, 13 ივლისი, N15.
136. ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, ტფ., 1919.
137. გაზეთი "სახალხო გაზეთი", 1913, 29 სექტემბერი, N1005.
138. სართანია ტ. ეთნოკონფლიქტების სოციალურ-ეკონომიური შედეგების შესახებ, ჟურნალი "ეთნოპოლიტიკა", თბ., 2001, N5-6.
139. ემხვარი დ., აფხაზთა ზრდილობის კოდექსიდან, საარქივო მასალა დაცულია ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში 1945წ. N57.
140. გამსახურდია კ., მთვარის მოტაცება, თბ., 1990.
141. ანჩაბაძე გ., ქცევის ტრადიციული ნორმები კავკასიაში ომებისა და შეიარაღებული კონფლიქტების დროს, წიგნ. ისტორიის ინსტიტუტი 60 წლისაა, თბ., 2001.

142. ემუხვარი გ., მამაჩემის - არზაყან ემუხვარის სახელით, გაზეთი "აფხაზეთის ხმა", 1991, 16 ივლისი.
143. Барамидзе М., некоторые проблемы археологии западного Закавказья, в тысячелетии до н. э., в кн. Разыскания по истории Абхазии (Грузия), Тб., 1999.
144. Анчабадзе З., из истории средневековой Абхазии, Сухуми, 1959.
145. Антелава И., к некоторым вопросам «Абхазской проблемы», в кн. Грузия - «малая Империя?!» Тб., 1990.
146. Кудрявцев К., сборник материалов по истории Абхазии, Суху-ми, 1922.
147. Инал-ипа Ш., Абхазы, Сухуми, 1965.
148. Дзидзария Г., страницы истории, в кн. Абхазская АССР, Сухуми, 1961.
149. Гвасалия Дж., территория Грузии на Европейских картах турецкой Империи XVII в., известия Академии наук Грузинской ССР (серия Истории), 1987, №2.
150. Акты собранные кавказскою Археографическою комиссиею, т. VII., Тиф., 1878.
151. Дюбуа де Монпере Ф., путешествие вокруг Кавказа, т.1, Сухуми, 1937.
152. Акты собранные Кавказскою Археографическою комиссиею, т. II., Тиф., 1868.
153. Аджинджал И., из этнографии Абхазии, Сухуми, 1969.
154. Анчабадзе З., очерк этнической истории Абхазского народа, Сухуми, 1976.
155. Антелава И., очерки по истории Абхазии, Сухуми, 1951.
156. Мухелишвили Д., Исторический статус Абхазии в Грузинской государственности, в кн. Разыскания по истории Абхазии (Грузия), Тб., 1999.
157. Эсадзе С., Историческая записка обь управлении Кавказом, т. 1., Тиф., 1907.
158. Бгажба Х., Бзыбский диалект Абхазского языка, Тб., 1964.
159. Антелава И., о феодальных отношениях в Абхазии в XVI-XVII вв., Труды Абхазского государственного музея, Сухуми, 1947, выпуск 1.

160. Дзидзария Г., Борьба за Абхазию, в первом десятилетии XIX в., Сухуми, 1940.
161. Паскевич Граф, утверждение наше в Абхазии, "Кавказский сборник", Тб., 1889, т. XIII.
162. Дьячков-Тарасов А., Абхазия и Сухум XIX в., отд. оттиск из жур. Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества, т. XX (1909-1910), №2.
163. Басария С., Абхазия в географическом, этнографическом и экономическом отношении, Сухум-Кале, 1923.
164. Лакоба Ст., очерки политической истории Абхазии, Сухуми, 1990.

II თავში დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. ინგოროყვა პ., გიორგი მერჩულე, თბ., 1954.
2. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. VIII, თბ., "მეცნიერება", 1975.
3. ბერაძე თ., ოდიშის სამთავრო დადიან-ჩიქოვანთა დინასტიის მმართველობის ხანაში, XVII ს. მიწურულიდან XVIII ს-ის დამდეგამდე, წიგნ. სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში, არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ისტორიის, ხუროთმოძღვრებისა და ეთნოლოგიის ნარკვევები, თბილისი-ზუგდიდი, 1999.
4. თოფჩიშვილი რ., ქართული ეთნოსის ზოგიერთი დებინტეგრაციული მოვლენის შესახებ გვიანფეოდალურ პერიოდში, „ქუთაისური საუბრები“, ქუთაისი, 1997, IV.
5. მიტროპოლიტი ჯაფარიძე ა., საქართველოს სამოციქულო ეკლესიის ისტორია ტ. II, თბ., 1998.
6. გაზეთი "ცნობის ფურცელი", 1902, 15 თებერვალი.
7. ბერულავა კ., აფხაზეთის ისტორიული ადგილები, თბ. 1951.
8. ხორავა ბ., ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა XV-XVIII სს. თბ., 1996.
9. ცხადაია პ., სუბსტრატის, სუპერსტრატისა და ადსტრატის საკითხისათვის სამურზაყანოს ტოპონიმიაში, „ქუთაისური საუბრები, ქუთაისი“, 1999, VI.

10. ცხადაია პ., აფხაზთა და ქართველთა (მეგრელთა) ეთნიკური საზღვარი და სამურზაყანოს ჰიდრონიმიის ზოგი საკითხი, „ქუთაისური საუბრები“, ქუთაისი, 1997, IV.
11. ზუხბაია ვ., ათასი წელი, ვითარცა წამი, გაზეთი „სათანჯო“, დილის გაზეთის დამატება, 1999, 19 აპრილი, N16.
12. ყაუხჩიშვილი ს., ბერძნების დასახლების ისტორია საქართველოში, ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედიანტიტუტის შრომები, ქუთაისი, 1946, ტ. IV.
13. ჩიქობავა ა., ენათმეცნიერების შესავალი. თბ., 1952.
14. გვანცელაძე თ., ენათა ფუნქციონირება პოლიეთნიკურ რეგიონში, მართვადი ენობრივი პოლიტიკის პირობებში, „ქუთაისური საუბრები“, ქუთაისი, 1999, VI.
15. თოთაძე ა., თბილისი და სომხები, გაზეთი „ეს საინტერესოა“, 1999, 23 თებერვალი – 1 მარტი.
16. დელბა მ., წინასიტყვაობა, წიგნ. აფხაზური პოეზია, თბ., 1941.
17. აბდუშელიშვილი ა., ქართველი ხალხის ანთროპოლოგიური ისტორია, თბ., 1979.
18. ბუნაკი ვ., კავკასიის მოსახლეობის ანთროპოლოგიური შესწავლა, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, თბ., 1946, XIII.
19. აბდუშელიშვილი მ., ჯავახიშვილი ე., შარაშიძე ლ., კავკასიის ანთროპოლოგიის საკითხები, თბ., 1968.
20. ჭარაია პ., ქართული ენა სოხუმის ოლქის სკოლებში, ჟურნალი „განათლება“, თბ., 1914, N1.
21. გაზეთი „საქართველო“, 1918, 13 იანვარი, N10.
22. გაზეთი „კოლხიდა“, 1911, 21 აგვისტო, N117.
23. კათოლიკოს-პატრიარქი ამბროსი (ხელაია), სტატიის გამო „ზმა სოხუმიდან“, თარგმანი ნ. პაპუაშვილისა, ჟურნალი „ჯვარი ვაზისა“, 1995, N1.
24. ხუნდაძე ტ., ცარიზმის საგანმანათლებლო პოლიტიკა საქართველოში, თბ., 1939.
25. დურნოვო ნ., ქართული ეკლესიის ბედი, ჟურნალი „განთიადი“, თბ., 1990, N10.
26. ნიკოლაძე ე., საქართველოს ეკლესიის ისტორია, ქუთაისი, 1918.

27. ახალი ამბები და შენიშვნები, ჟურნალი "მწყემსი", თბ., 1890, N15-16.
28. როგავა გ., კირიონ II და აფხაზეთი, ჟურნალი "ცისკარი", თბ., 1998, N8.
29. პეტრე ჭარაია, წიგნ. სახალხო განათლების ქართველი მოღვაწეები და სახალხო მასწავლებლები, კრ. I., თბ., 1959.
30. გაზეთი "ივერია", 1904, 22 დეკემბერი, N292.
31. გაზეთი "ივერია" 1890, 2 ივნისი, N114.
32. საყურადღებო ამბები, ჟურნალი "კვალი", 1894, N39.
33. ითონიშვილი ვახტ., ქართველი ხალხის ეთნოსტრუქტურა მრუდე სარკეში, თბ., 1990.
34. გაზეთი "საქართველო" 1917, 20 მაისი.
35. ინგოროყვა პ., საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ, თბ., 1990.
36. ხაჩიძე ა., საქართველოს მოსახლეობა 1926, 1939წ. აღწერების მიხედვით და 1959 სრულიად საკავშირო აღწერის ამოცანები, თბ., 1958.
37. გაზეთი "საქართველო", 1917. 15 თებერვალი, N35.
38. გაზეთი "ერთობა", 1920, 12 აგვისტო, N181.
39. ჭარაია პ., მიწათმფლობელობა აფხაზეთში, ჟურნალი "კვალი", თბ., 1897, N11.
40. გაზეთი "საქართველო", 1918, 31 იანვარი, N25.
41. გაზეთი "კოლხიდა", 1911, 21 სექტემბერი, N140.
42. გაზეთი "დროება", 1878, 15 აგვისტო, N181.
43. ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, ტფ., 1919.
44. ოსიძე ი., სოხუმიდან, ჟურნალი "მწყემსი", 1889, N12.
45. სახოკია თ., თედო სახოკიას მიმოწერა საზოგადო მოღვაწეებთან (1899-1905), საისტორიო მოამბე, თბ., 1976, N33-34.
46. ნუცუბიძე ს., აფხაზეთის ეკლესიის გარუსების ისტორიიდან, გაზეთი "სახალხო განათლება", 1999, 16 ნოემბერი.
47. ლომთათიძე ქ., აფხაზეთა ვინაობისა და განლაგების ზოგიერთი საკითხის შესახებ, ჟურნალი "მნათობი", 1956, N12.
48. აჩუგბა თ., აფხაზეთა დასახლება აჭარაში, ბათუმი, 1988.
49. ომის ამბები, ჟურნალი "ივერია", 1877, N28, 8 სექტემბერი.
50. გაზეთი "დროება", 1878, N100, 24 მაისი.

51. გაზეთი "ივერია", 1902, N108.
52. გაზეთი "ივერია", 1898, N15.
53. გაზეთი "ცნობის ფურცელი", 1903, N2309.
54. გაზეთი "დროება", 1909, N264, 27 ნოემბერი.
55. გაზეთი "ივერია", 1900, N203.
56. გაზეთი "ცნობის ფურცელი", 1903, N2343.
57. გაზეთი "ცნობის ფურცელი", 1903, N2349.
58. გაზეთი "დროება", 1885, N32, 12 თებერვალი.
59. გაზეთი "დროება", 1879, N27.
60. ფირცხალაიშვილი ა., რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955.
61. გაზეთი "დროება", 1866, N4, 6 აპრილი.
62. გაზეთი "ივერია", 1886, N152.
63. გაზეთი "ივერია", 1905, N118.
64. გაზეთი "დროება", 1884, N235, 30 ოქტომბერი.
65. გაბისონია კ., აფხაზეთის სოფელი XIX ს. დამლევსა და XX ს. დასაწყისში (1880–1905), სოხუმი, 1973.
66. გაზეთი "დროება", 1875, N32, 16 მარტი.
67. სახოკია თ., ავტობიოგრაფია, წიგნ. თედო სახოკია, თბ., 1969.
68. აფხაზეთის ახალშენები, ჟურნალი "მოამბე", თბ., 1898, N1.
69. პ-ლიო., აფხაზეთი, ჟურნალი "კვალი", თბ., 1899, N33.
70. გაზეთი "ივერია", 1901, N91.
71. ჭარაია პ., მიწათმფლობელობა აფხაზეთში, ჟურნალი "კვალი", 1897, N14.
72. ბოროზდინი კ., სამეგრელო და სვანეთი, თბ., 1934.
73. გაზეთი "კოლხიდა", 1911, 29 ნოემბერი, N198.
74. სოსელია ო., ჩხატარაიშვილი ქ., აფხაზეთის სოციალური ურთიერთობის თავისებურებათა შესახებ, წიგნ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, თბ., 1973.
75. დადიანი ნ., ქართველთ ცხოვრება, თბ., 1962.
76. გაბაშვილი ვ., ქართული ფეოდალური წყობილება XVI -XVII სს. თბ., 1958.
77. მესხია შ., ყმა-გლეხთა კლასობრივი ბრძოლის ფორმები, წიგნ. საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIX ს. დასასრულამდე, წ. I, თბ., 1958.
78. გაზეთი "ივერია", 1898, N242.

79. ბოროზდინი კ., რაფ. ერისთავი და მურიე., ბატონყმობა სამეგრელოში, ტფ., 1927. თარგმანი და წინასიტყვაობა, თ. სახოკიასი.
80. სახოკია თ., მოგზაურობანი, ბათუმი, 1984.
81. გაზეთი "დროება", 1869, N29, 29 ივლისი.
82. ხუნდაძე ტ., თედო სახოკია (მასალა ავტობიოგრაფიისათვის), წიგნ. თედო სახოკია, თბ., 1969.
83. გაზეთი „სოციალისტ-ფედერალისტი“ 1921, N118, 23 ივლისი.
84. არბა ზ., დროა გაიგოთ, რომ აფხაზეთი რუსეთია, გაზეთი "7 დღე", 1993, 14-20 იანვარი.
85. იქ, ენგურის გაღმა, გაზეთი "აფხაზეთის ხმა", 1998, 26 ივნისი.
86. მამულია გ., კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბ., 1979.
87. კაკაბაძე ს., მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალური და ეკონომიკური ისტორიისათვის, „საისტორიო კრებული“, თბ., 1928, წ. III.
88. გასვიანი გ., აფხაზეთი, ძველი და ახალი აფხაზები, თბ., 1998.
89. ალფენიძე ვ., სამურზაყანოს ისტორიული წარსული ინგლისურ ენციკლოპედიაში, გაზეთი "ლენინელი", 1972, 25 ივლისი.
90. დიუმა ალ., კავკასია, თბ., 1964.
91. ჯაოშვილი ვ. საქართველოს მოსახლეობა, თბ., 1996.
92. გამბა უ., მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, ტ 1, თბ., 1987. ფრანგულიდან თარგმნა, კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა.
93. მიქავა ა., დასავლეთ საქართველოს გლეხობის სოციალური კატეგორიები, მაცნე (საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფ. ორგანო), 1966, N4.
94. ქუთაისის გუბერნია, სტატისტიკური ცნობარი, „საქართველოს კალენდარი“, თბ., 1890.
95. ქუთაისის გუბერნია, სტატისტიკა, „საქართველოს კალენდარი“, 1897.
96. ცნობანი მიწის სივრცეზე და მცხოვრებთა რაოდენობაზე კავკასიაში, „საქართველოს კალენდარი“, თბ., 1892.
97. გაზეთი "ივერია", 1889, N23.

98. გაზეთი "ივერია", 1895, N53.
99. ჯაოშვილი ვ., აფხაზეთის მოსახლეობა და ქალაქები, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, თბ., 1961, XVI, გვ. 55-96.
100. გუგუშვილი პ., საქართველოს მოსახლეობა 160 წლის მანძილზე (1800-1959), მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, თბ., 1963, XII-XIII.
101. ანთაძე კ., საქართველოს მოსახლეობა XIX საუკუნეში, თბ., 1973.
102. გაზეთი "სახალხო გაზეთი", 1913, N976.
103. ცინცაძე ზ., აფხაზეთის საქართველოდან მოწყვეტის სათავეებთან, წიგნ. აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები, თბ., 1998.
104. ციკოლია მ., გალის რაიონის აფხაზური მეტყველება, აფხაზეთის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, სოხუმი, 1959, ტ. 30.
105. მაკალათია ს., სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941.
106. საქართველოს სსრ რესპუბლიკური დაქვემდებარების ქალაქებისა და ადმინისტრაციული რაიონების ცნობარი, თბ., 1974.
107. თოთაძე ა., საქართველოს ქალაქებისა და რაიონების მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობა, მოსახლეობის 1979 და 1989 წლების აღწერის მიხედვით, გაზეთი "ერი", 1991, 10 აპრილი.
108. შანიძე ა., თეოფორული სახელები ქართველურ ენებში, მაცნე (საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფ. ორგანო), 1967, N2.
109. ახუაშვილი ი., ვისი გვარისა ხარ, ჟურნალი "ჩვენ", თბ., 1997, III.
110. მელიქიძე ს., ხელობისა და პროფესიის აღმნიშვნელი გვარების წარმოება ქართულში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები (ჰუმანიტარულ და საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სერია), 1985.
111. ჯაყელი მ., ენის საგანძური, გაზეთი "თბილისი", 1966, 13 დეკემბერი.
112. ჭუმბურიძე ზ., დედაენა ქართული, თბ., 1987.

113. კვაშილავა ი., სამურზაყანოს ანთროპონიმიიდან, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები, თბ. 2004, VII.
114. ბროსე მ., საქართველოს ისტორია, მთავართა გენეალოგიით და ქრონოლოგიით, ორ ნაწილად, ბათუმი, 1998.
115. ჯანაშია ს., ნარკვევი აფხაზეთისა და სამეგრელოს კულტურული ისტორიიდან, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, თბ., 1939, ნაკვეთი I.
116. ჭურღულია ო., სიტყვა ფიქრის სხეულია, თბ., 1992.
117. ტულუში ა., შარვაშიძეთა ეთნიკური წარმომავლობის შესახებ, გაზეთი "საქართველო", 1993, 3-15 მაისი.
118. ლორთქიფანიძე გ., ქალაქ დიოსკურიის სახელით მოჭრილი მონეტების მოტივების შესახებ (შარვაშიძეთა საგვარეულო ღერბის გამო), ჟურნალი "საბჭოთა ხელოვნება", თბ., 1962, N12.
119. ბაქრაძე დ., არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში, ბათუმი, 1987.
120. გვანცელაძე თ., შერვაშიძეები და ჩაჩბები, „არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები“, თბ., 1998, IX.
121. სურმანიძე რ., ყადირ შერვაშიძე, ბათუმი, 1998.
122. მიხრუანი თ., აფხაზეთის მეფეები და მთავრები, თბ., 1997.
123. მაისურაძე ი., ქართული გვარ-სახელები, თბ., 1981.
124. ემუხვარი პლ., რეპრესიებს ვერც თავადი ემუხვარები გადაურჩნენ, გაზეთი „ახალი თაობა“, 2000, 26 ნოემბერი.
125. გამსახურდია კ., მთვარის მოტაცება, თბ., 1990.
126. ელიავა გ., აბაშისა და გეგეჭკორის რაიონების ტოპონიმიკა, თბ., 1977.
127. კვაშილავა ი., საველე ეთნოგრაფიული მასალა, რვ. I, 1998.
128. ჟღენტი თ., აფხაზეთის ასსრ, სოფ. ოქუშის ვ.ი. ლენინის სახელობის კოლმეურნეობის ისტორია, თბ., 1955.
129. სურგულაძე კ., აფხაზეთის თავადური გვარები ქართულია, ჟურნალი "დროშა", თბ., 1999, N1-2.
130. მიქაძე ალ., ზუხბაია ვ., ვისი გორისანი ვართ, გაზეთი "კოლხური დიადემა", 1991, N12.
131. დუმბაძე მ., დასავლეთ საქართველო XIX საუკუნის I ნახევარში, თბ., 1957.

132. ბერაძე თ., ერთი საკითხი სამეგრელოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, "საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული", თბ., 1964, ტ. II.
133. გალის რაიონის გამგეობა, დევნილთა სიები, თბ., 1998.
134. კაცაძე ა., სოფლის მოსახლეობის ორგანიზებული მიგრაცია საქართველოში, თბ., 1993.
135. არნანია ა., შონია ვ., დარჩელი, თბ., 1999.
136. გამსახურდია ი., მოგონებები კონსტანტინე გამსახურდიაზე, სოხუმი, 1991.
137. ცხადაია პ., გვარები და გვართა დასახლებანი სამეგრელოში, თბ., 2000.
138. სოსელია ო., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), თბ., 1973.
139. თოფჩიშვილი რ., ლეჩხუმური გვარსახელები, თბ., "საქართველო", 1993.
140. ჭუმბურიძე ზ., გურიის თავადთა და აზნაურთა ოჯახები, თბ., 1993.
141. გაზეთი "ივერია", 1890, № 274.
142. ქუთაისის სახელმწიფო არქივის მასალები, ფ. 130, საქმე 128, ფურც. 32.
143. ჭუმბურიძე ზ., იმერეთის თავადთა და აზნაურთა ოჯახები, თბ., 1999.
144. გოგოლაძე დ., საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება გვიან ფეოდალურ ხანაში, თბ., 1971.
145. ქობალია მ., სამეგრელოს სათავადაზნაურო საგვარეულოები, წიგნ. სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში, არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ისტორიის, ხუროთმოძღვრებისა და ეთნოლოგიის ნარკვევები, თბილისი-ზუგდიდი, 1999.
146. კვაშილავა ი., გაძიძავეების ჩვეულება სამურზაყანოში, „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შტუდიები“, თბ., 2000, IV.
147. გაბელაია ი., აბაშის ხეობის გვარსახელების ეთნოისტორიული საკითხები (სოფ. სეფიეთის მასალების მიხედვით), „ქართველური მემკვიდრეობა“, ქუთაისი, 1996, I.
148. ელიავა გ., სენაკის რაიონის ტოპონიმია, თბ., 1989.
149. ჯომიდავა ნ., კოლხური გვარსახელები, თბ., 1996.

150. გაბელაია ი., სოფ. ძველი აბაშის გვარსახელები (ეთნო-ისტორიული შესწავლის ცდა), „ქართველური მემკვიდრეობა“, ქუთაისი, 1998, II.
151. შავიანიძე დ., ოკრიბული გვარსახელები ქუთაისი, 2002.
152. ფუტყარაძე ი., გლეხთა საოჯახო ყოფა, ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის მასალები, თბ. 1971.
153. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წ. 1, თბ., 1964.
154. სახოკია თ., ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1956.
155. რეხვიაშვილი ნ., ჯარობა სამეგრელოში, წიგნ. თედო სახოკია, თბ., 1969.
156. თოფურია ნ., ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან, თბ., 1984.
157. ცხადაია პ., აფხაზთა და ქართველთა (მეგრელთა) თანამედროვე ეთნიკური საზღვარი და სამურზაყანოს ტოპონიმების ზოგი საკითხი, „ქართველური მემკვიდრეობა“, ქუთაისი, 1998, II.
158. მაისურაძე ი., ქართული გეოგრაფიული გვარსახელები, საქართველოს სსრ პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, 1978, ტ. IV.
159. ოქუმელი ა., სამურზაყანოს ამბები, ჟურნალი „კვალი“, თბ., 1894, N27.
160. ზუხბაია ვ., ზანთარაია ს., . გალი, სოხუმი, 1988.
161. ზუხბაია ვ., ქართული გვარ-სახელები და ტოპონიმები, თბ., 2000.
162. ზუხბაია ვ., რატომ ვამწვავებთ, გაზეთი „აფხაზეთის ხმა“, 1991, 16 თებერვალი.
163. გაზეთი „ივერია“, 1899, N218.
164. პაპასქირი ი., კარვალური თოფი, თარგმნა ა. ნადირაძისა, წიგნ. აფხაზური პროზის ანთოლოგია, თბ. 1957.
165. ზუხბა ს., აფხაზური ზეპირსიტყვიერება, თბ., 1988.
166. ახალაძე პ., აფხაზეთის კონფლიქტის დასაწყისი, ჟურნალი „ახალი დროება“, თბ., 2000, N2.
167. ბუხრაშვილი პ., რუსული კოლონიალური ცნობიერება და ამიერკავკასიის ეთნოპოლიტიკური რეალობა, ჟურნალი „ამირანი“, მონრეალი, თბილისი 2000, N2.

168. გაზეთი "დროება", 1909, N282.
169. ამიჩბა გ., შუა საუკუნეების ქართული ნარატიული წყაროები აფხაზეთის სამეფოსა და აფხაზეთის სამთავროს შესახებ, დისერტაცია წარდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბ., 1968.
170. ახალაია ნ., მისი ეროვნება - აფხაზი ქართველი, გაზეთი "ახალი 7 დღე", 1999, 3-10 სექტემბერი.
171. გვანცელაძე თ., ენობრივი მონაცემები და მათი მნიშვნელობა აფხაზეთის ეთნიკური ისტორიის კვლევისათვის, წიგნ. აფხაზეთის ისტორიის პრობლემები, 1998.
172. თოფჩიშვილი რ., ისტორიული სიმართლის გზით, გაზეთი "საქართველოს რესპუბლიკა", 1991, 22 აგვისტო.
173. ქობულაძე ტ., დამნაშავენი აფხაზებია, გაზეთი "აფხაზეთის ხმა", 1998, 18 დეკემბერი.
174. მიბჩუანი თ., აფხაზები, გაზეთი "შანსი", 1996, 7 ივლისი.
175. მიბჩუანი თ., აფხაზები და აფსუები გაზეთი "საქართველო", 1998, 3-6 აპრილი.
176. ცხადაია პ., ძიებანი კოლხეთის ტოპონიმიიდან, თბ., 1999.
177. სტატისტიკური კრებული, თბ., აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის შრომისა და დასაქმების სამინისტრო, 1998.
178. საქართველოში ყველაზე გავრცელებული ათასი გვარი, გაზეთი "საქართველო", 1997, 20-22 თებერვალი.
179. საქართველოს ლტოლვილთა და განსახლების სამინისტროს გამოთვლითი ცენტრი, უფრ. თ. ჭულუხაძე, გალის რაიონის დევნილი მოსახლეობის სტატისტიკა.
180. სილაგაძე ავ., თოთაძე ა., გვარსახელები საქართველოში, თბ., 1997.
181. ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის ისტორიული მასალები, საბუთი №1635.
182. ჭუმბურიძე ზ., ეთნონიმური გვარები ქართულში, „ქართველური მემკვიდრეობა“, ქუთაისი, 1998, II.
183. თოფჩიშვილი რ., ვინ არის ქართველი, გაზეთი „ლიტერატურული საქართველო“, 1991, 15 მარტი.
184. მალრაძე ვ., ეთნონიმებისაგან ნაწარმოები ქართული გვარები, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ენისა და ლიტერატურის სერია), 1993, N3-4.

185. ცხადაძე ბ., ქართული გვარ-სახელის ჩამოყალიბებისათვის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ენისა და ლიტერატურის სერია), 1988, №1.
186. ყიფშიძე ი., რჩეული თხზულებანი, თბ., 1994.
187. ელიავა გ., სამეგრელოს ტოპონიმიკური მასალა დიდი ოჯახის სტრუქტურის შესახებ, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის... სერია), 1972, N3.
188. თორდია ავ., ტულუში აბ., ერთი სოფლის ლოკალიზაციისათვის, გაზეთი "ოდიში", 1991, 17 აგვისტო.
189. ნაზლაიძე ალ., ქართული გვარის გეოგრაფია, გაზეთი "ახალი ქართული გაზეთი", 1998, 24 ოქტომბერი.
190. ერაძე გ., აფხაზი და საქართველო, თბ., გაზეთ "მამულს" 1993 წ. თებერვალ— ივნისში გამოქვეყნებულ სტატიათა რედაქტირებული და შევსებული კრებული, 1993.
191. სიჭინავა გ., გვარების ჭანურ-ზანურ-მეგრული სუფიქსები, გაზეთი "აფხაზეთის ხმა", 1991, 19 თებერვალი.
192. ჯანაშია ს., შრომები, ტ II, თბ., 1952.
193. გასვიანი გ., სვანეთის საეკლესიო კრებათა მეორე მათიანე, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის... სერია), 1972, N2.
194. კვაშილავა ი., რვ. 1-2, 1999. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალი ქართული ენის კათედრასთან არსებული ონომასტიკის სამეცნიერო კვლევითი ცენტრის მასალები.
195. ჩინჩალაძე ლ., ქალისადმი პატივისცემის ქართული ტრადიცია, თბ., 1990.
196. მალრაძე ვ., ქართული გვარების წარმოქმნის ერთი თავისებურება, გიორგი როგავას საიუბილეო კრებული, თბ., 1997.
197. ფიფია გ., აფხაზეთის ტოპონიმიკის საკითხის გამო, გაზეთი "სახალხო განათლება", 1990, 5 ივლისი.
198. ცხადაია პ., სამურზაყანოს ქართველურ და აფხაზურენოვან ტოპონიმთა ქრონოლოგიური ურთიერთ მიმართებისათვის, გიორგი როგავას საიუბილეო კრებული. თბ., 1997.
199. ლლონტი ა., ტოპონიმიკური ძიებანი, I, თბ., 1971.
200. Берже А., Краткий обзор горских племень на Кавказе, Тиф., 1858.
201. Цагарели А., Мингрельские этюды, СПб., 1880.

202. Маевский В. Кутаисская губерния, Тиф., 1896.
203. Пантюхов И., Самурзаканцы, Тиф., перепечатано из №77 газеты «Кавказ», за 1892.
204. Абдушлишвили М., Антропология древнего и современного населения Грузии, 1, Тб., 1964.
205. Алексеев С., происхождение народов Кавказа, Москва, 1974.
206. Басария С., Абхазия в географическом, этнографическом и экономическом отношении, Сухум-Кале, 1923.
207. Дьячков - Тарасов А., Абхазия и Сухуми XIX в., отд. оттиск из журн. известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества, т. XX (1909-1910), №2.
208. Гамахария Дж., Гогия Б., Абхазия-историческая область Грузии (Историография, документы и материалы, комментарий), ТБ., 1997.
209. Города, уезды и округа Кутаисской губернии (Сухумский округ), свод статистических данных о населении Закавказского края, Тиф., 1893.
210. Дюбуа де Монпере Ф., путешествие вокруг Кавказа, т.1., Сухуми, 1937.
211. Газет «Кавказ», 1860, №49.
212. Численность населения Самурзаканского участка, известия Кавказского отдела Императорского русского географического общества, Тиф., 1881, т. VII.
213. Газет «Черноморский вестник», 1900, №37.
214. Газет «Кутаисские ведомости», 1889, №24.
215. Анчабадзе З., очерк этнической истории Абхазского народа, Сухуми, 1976.
216. Бгажба Х., Бзыбский диалект Абхазского языка, Тб., 1964.
217. Фон-Дервизь Н., Сухумский округ, заметки бывшего лесничего, приблизительно до 1905.
218. Распределение народностей населяющих Кавказ по губерниям и областям Кавказа, «Кавказский Календарь» на 1886, отд. III.

219. Данные о пространствах и населении Закавказья, Самурзаканский участок, "Кавказский Календарь" на 1892, II отд.
220. Пространство, население и населенность Кавказского края, округ Очамчирский, "Кавказский Календарь" на 1879.
221. Распределение населений Кутаисской губерний, "Кавказский Календарь" на 1898, отд. III.
222. Антелава И., Земельный кризис государственных крестьян в Грузии, 30-50 годах XIX. В. д. გულიას სახელობის აფხაზეთის ენის, ლიტერატურის და ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 1954, XXV.
223. საქართველოს ეროვნული არქივი, ფონდი 12, საქმე 1060, ფურც. 25-26. ·
224. Мачавариани К., Очерки и рассказы, Батуми, 1909.
225. Дзидзария Г., страницы истории, в кн. Абхазская АССР, Сухуми, 1961.
226. Инал-ипа Ш., Абхазы, Сухуми, 1965.
227. Очеркь устройство общественно-политического быта Абхазии и Самурзакани, «сборник сведений о Кавказских горцах», Тиф., 1870, III.
228. Лемонджавა Д., из истории крестьянского движения в Мегрелии, труды Сухумского государственного педагогического инст. имени А. М. Горького, сухуми, VII, 1955.
229. Дзидзария Г., Качарава Ю., из истории совместной борьбы грузинского и Абхазского народов, Тб., 1981.
230. Рыбинский Г., Сухумский округ, Абхазия в сельскохозяйственном и бытовом отношении, Тиф., 1894.
231. Альбов Н., состояние садоводства в Абхазии, Одесса, из записок Императорского общества сельского хозяйства южной России", №3, 1892.
232. Куправа А. Абхазская деревня на пути социализма, Тб., 1977.
233. Кудрявцев К., сборник материалов по истории Абхазии, Сухуми, 1922.
234. Зубова П., картина Кавказского края, часть II, С-Петербург, 1835.

235. Евецкий О., статистическое описание Закавказского края, Санкт-Петербург, 1835.
236. Селезнев М., руководство к познанию Кавказа, кн. II, Санкт-Петербург, 1847.
237. Эсадзе С., историческая записка об управлении Кавказом, т.1., Тиф., 1907.
238. Мачавариани Д., Бартоломей И., нечто о Самурзакани, записки Кавказского отдела императорского русского географического общества, кн. VII, 1864.
239. Акты собранные кавказского Археографическою коммисиею, т. V, Тиф, 1873.
240. Шиллинг Е., из поездки осенью 1925. в Гудаутском Абхазии, журнал "Этнография", №1-2, 1926.

III თავში დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. რეხვიაშვილი მ., იმერეთი XVIII საუკუნეში, თბ., 1982.
2. ინგოროყვა პ., საქართველოს ტერიტორიის საზღვრების შესახებ, თბ., 1918.
3. ლორთქიფანიძე ვ., აფხაზეთი "შურისძიების შიში", გაზეთი "ახალი ტალღა", 1998, 16 ოქტომბერი.
4. ჯანელიძე ჯ., სიმართლე ბოლომდე უნდა ითქვას, გაზეთი "ეკლესიური დიაღემა", 1992, 1 ოქტომბერი.
5. ნადარეიშვილი თ., აფხაზეთი ომამდე და ომის შემდეგ, თბ., 1998.
6. შარდენი ჟ., მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, თბ., 1975. ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა.
7. ზუხბაია ვ., აფხაზეთო ჩემო, თბ., 1998.
8. გაზეთი "დროება", 1888, N216.
9. გაზეთი "ივერია", 1894, N31.
10. ლამბერტი არქ. სამეგრელოს აღწერა, თბ., თარგმნა იატალიურიდან ალ. ჭყონიამ, 1938.
11. გაზეთი "ივერია", 1888, N169.
12. გაზეთი "ივერია", 1902, №109.

13. აფხაზეთის ახალშენები, ჟურნალი "მომამე", თბ., N1, 1898.
14. ალფენიძე ვლ., მზე ლომის თანავარსკვლავედში, თბ., 1976.
15. კვაშილაძე ი., საველე ეთნოგრაფიული მასალა, რვ. 1., 1998.
16. ცხადაია პ., ძიებანი კოლხეთის ტოპონიმიიდან, თბ., 1998.
17. სახოკია თ., მოგზაურობანი, ბათუმი, 1985.
18. დუმბაძე მ., დასავლეთ საქართველო XIX საუკუნის I ნახევარში. თბ., 1957.
19. ამირანაშვილი შ., ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961.
20. კობალაძე დ., მეცხენეობის გავრცელება საქართველოში, თბ., 1980.
21. გოგიაძე კ., ახალი ოქუმი, „ლიტერატურული აღმანახი“, თბ., წ. III. 1950.
22. ლოლობერიძე ნ., ხალხური აღზრდის წესები სამეგრელოში, მასალები სამეგრელოს ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბ., 1979;
23. აბაკელია ნ., საქორწინო წეს-ჩვეულებები სამეგრელოში, წიგნ. სამეგრელო, კოლხეთი, ოდიში, არქეოლოგიის, ენათმეცნიერების, ისტორიის ხუროთმოძღვრების და ეთნოლოგიის ნარკვევები, თბილისი-ზუგდიდი, 1999.
24. გაზეთი "ივერია", 1888, N165.
25. ბოროზდინი კ., ბატონყმობა სამეგრელოში, ტფ., 1927.
26. გაზეთი "დროება", 1879, N123.
27. ღვინიაშვილი გ., საიდან წარმოსდგა კავკასიაში ყაჩაღობა, ჟურნალი "ივერია", 1884, N5-6.
28. კაკაბაძე ს., საქართველოს ეკონომიური ვითარების შესახებ XVIII საუკუნეში, ჟურნალი "მნათობი", 1924, N3.
29. რუხაძე ჯ., ლომის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, 1960, XI.
30. სახოკია თ., ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი, ტ I, თბ., 1950.
31. რუხაძე ჯ., სიმინდის კულტურა დასავლეთ საქართველოში, წიგნ. ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და კულტურა, თბ., 1964.
32. გოგოლაძე დ., საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარება გვიანფეოდალურ ხანაში, თბ., 1971.
33. გაზეთი "ივერია", 1899, N189.

34. გაზეთი "ივერია", 1889, N95.
35. გაზეთი "ივერია", 1894, N19
36. საყურადღებო ამბები, სოხუმის ოლქი, ჟურნალი „კვალი“, 1894, N39.
37. გაზეთი "ივერია", 1893, N237.
38. ელიავა გ., ეთნოგრაფიული სამეგრელო, მარტვილი, 1989.
39. ალფენიძე ვლ., ფიქრიანი გზები, თბ., 1973.
40. ძიძარია ა., XIX საუკუნის ქართველი მოღვაწეები აფხაზეთის შესახებ, ჟურნალი "მნათობი", 1962, N7.
41. ძიძიგური ლ., ძველი კოლხეთის სამეურნეო კულტურა, თბ., 1994.
42. ჯიბლაძე ლ., ძველი კოლხური მასალები ენგურის მარჯვენა სანაპიროდან, „ძეგლის მეგობარი“, 1985, N70.
43. ხუნტუა შ., საქართველოში მარცვლეული კულტურების გავრცელების ისტორიიდან, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, თბ., 1962, ტ. VI, ნაკვეთი II.
44. ბრეგაძე ნ., "დიარ", „ქუთაისური საუბრები“, ქუთაისი, 1997, IV.
45. ელიავა გ., სამეგრელოს ტოპონიმიკური მასალა დიდი ოჯახის სტრუქტურის შესახებ, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის... სერია), 1972, N3.
46. ჩიტაია გ., ქართულ-აფხაზური ეთნოგრაფიული პარალელები, სესია ეძღვნება ს. ჯანაშიას ხსოვნას, სოხუმი, 13-15 დეკემბერი, 1952.
47. მარშანია ლ., აფხაზეთის ტრაგედია, თბ., 1995.
48. გუგუშვილი პ., საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიური განვითარება XIX-XX სს. ტ. VI, თბ., 1979.
49. ჯანაშია ს., საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბ., 1937.
50. კაკაბაძე ვ., აფხაზეთის ასსრ მრეწველობის განვითარება და განლაგება, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, თბ., 1961, XVI.
51. კობახია ვ., მზიური აფხაზეთი, ჟურნალი „საქართველოს ბუნება“, 1970, N2.
52. უმთავრესი საგნები ხალხის საეკონომიო ყოფა-ცხოვრებისა ქუთაისის გუბერნიაში, „საქართველოს კალენდარი“, 1888.
53. გოგებაშვილი ი., საგანძური, თბ., 1986.
54. გაზეთი "ივერია", 1893, N8.

55. არდაშელია ნ., აფხაზეთის პროფკავშირების მონაწილეობა რესპუბლიკის მრეწველობის აღდგენაში (1921-1922), სოხუმის სახელმწიფო, პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, 1963, XVI.
56. გუდავა, აკიშბაია ო., თბ., "სამშობლო", 1998.
57. გაზეთი "საქართველო", 1918, N10
58. გაზეთი "ერთობა", 1920, N181
59. გაზეთი "ერთობა", 1920, N255.
60. ჩიტაია გ., ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფა და მატერიალური კულტურა, თბ., 1997.
61. ბატონიშვილი ვ., აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ. 1973, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ.
62. კასტელი ქრ., ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ, თბ., 1977, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბ. გიორგაძემ.
63. დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი, წერილები საქართველოზე, თბ., 1964, იტალიური ტექსტი თარგმნა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ბ. გიორგაძემ.
64. სახოკია თ., როგორ ვიზრდებოდით ძველად, თბ., 1955.
65. კვაშილავა ი., რვ. 1-2, 1999. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ონომასტიკის სამეცნიერო კვლევითი ცენტრის მასალები.
66. ხიზანიშვილი ნ., ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1940.
67. გამისონია კ., აფხაზეთის სოფელი XIX ს. დამლევსა და XX ს. დასაწყისში 1880-1905, სოხუმი, 1973.
68. ბენდიანიშვილი ალ., აგრარული ურთიერთობანი საქართველოში 1890-1917, თბ., 1965.
69. გაზეთი "ცნობის ფურცელი", 1903, N2034.
70. დაბა-სოფლის ამბები, სამურზაყანო, ჟურნალი "მოგზაური", 1905, N1.
71. ჩიქოვანი ო., მიწის პრობლემა საქართველოში და კოლხეთის მელიორაციის მნიშვნელობა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის... სერია), 1975, N1.
72. საქართველოს მოსახლეობა და მეურნეობა, თბ., 1988.

73. ჩიქოვანი ო., კოლხეთის დაბლობის ამოწრობის ისტორიიდან (1942-1952), საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის... სერია), 1973, N1.
74. კეცხოველი ნ., კულტურულ მცენარეთა ზონები, თბ., 1957.
75. ტულუში მ., სუბტროპიკული მეურნეობის განვითარება საქართველოში, თბ., 1957.
76. ზლაუბა მ., აფხაზეთში მცენარეთა ინტროდუქციის ზოგიერთი შედეგი, "სუბტროპიკული კულტურები", 1968, N3.
77. გუგუშვილი პ., საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობა 1922-1972, თბ., 1970.
78. დევიძე ნ., სოფლის მეურნეობის განვითარება და განლაგება აფხაზეთის ასსრ-ში, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, 1961, XVI.
79. ზუზბაია ვ., ზანთარაია ს., გალი, სოხუმი, 1988.
80. ნაჭყებია ნ., აფხაზეთის ასსრ მეურნეობის განვითარებისა და განლაგების ზოგადი დახასიათება, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, 1961, XVI.
81. გაზეთი "დროება", 1884, 271.
82. ჯალაბაძე გ., ძველი და ახალი სამეურნეო კულტურები გურიაში, მასალები გურიის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბ., 1980.
83. ზარდალიშვილი კ., საქართველოს სსრ ეკონომიური დარაიონება, თბ., 1962.
84. ყანჩაველი გ., დაფნის ბუნებრივი რაყები, როგორც დამატებითი ნედლეულის მნიშვნელოვანი წყარო, "სუბტროპიკული კულტურები", 1962, N52.
85. თავდუმაძე კ., ჯინჯოლია ნ., თხილის კულტურის მდგომარეობა და განვითარების პერსპექტივები აფხაზეთის ასსრ-ში, "სუბტროპიკული კულტურები", 1986, N6.
86. ვორონცოვი ვ., ღვინჯილია ნ., თხილის კულტურის მდგომარეობა და განვითარების პერსპექტივები აფხაზეთის ასსრ-ში, "სუბტროპიკული კულტურები", 1986, N6.
87. გოლიაძე შ., საქართველოს სუბტროპიკებში თხილის კულტურის საკითხისათვის, "სუბტროპიკული კულტურები", 1968, N3.
88. გოცირიძე ვ., თხილის კულტურა საქართველოში თბ., 1973.

89. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, თბ., 1964. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა ს. კაკაბაძემ და გამოკვლევა დაურთო.
90. მუმლაძე ი., ქართული ფუტკარი, თბ., 1967.
91. გაზეთი "ავანგარდი", 1989, 13 სექტემბერი.
92. გაზეთი "ცნობის ფურცელი", 1902, N1726.
93. გაზეთი "მშრომელი ყაზახი", 1944, N2.
94. გაზეთი "მშრომელი ყაზახი", 1935, N1.
95. გაზეთი "ივერია", 1898, N216.
96. გაზეთი "ივერია", 1904, N158.
97. გაზეთი "ივერია", 1894, N12
98. კვაშილავა ი., წარმართული წეს-ჩვეულებები სამურზაყანოში, „ისტორიულ- ეთნოგრაფიული ძიებანი“, თბ., 2000.
99. კვაშილავა ი., სულიერი კულტურის ძეგლები სამურზაყანოში (ბედი), „ქრისტიანობა და საქართველო“, თბ., 2001.
100. ჭურღულია ო. ნარკვევები, სოხუმი, 1966.
101. გაზეთი "ცნობის ფურცელი", 1903, N2192.
102. ქავთარაძე ა., აფხაზეთის ასსრ სოფლის მეურნეობა 50 წლის მანძილზე, სოხუმი, 1971.
103. არნანია ა., შონია ვ., დარჩელი, თბ., 1999.
104. გუგუშვილი პ., შინამრეწველობა ა/კავკასიაში, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1938, ნაკვეთი III.
105. გელაძე თ., შრომის ორგანიზაციის ფორმები სამეგრელოში, მასალები სამეგრელოს ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბ., 1979.
106. გაზეთი "საქართველო", 1917, N175.
107. ხეცურიანი მ., აგრარული ჭარბმოსახლეობა საქართველოში და მისი დასაქმების სფერო XIX-XX სს. მიჯნაზე, თბ., 1992.
108. ბენდიანიშვილი ალ., ქართველ გლეხთა საგადასახლებო მოძრაობის ისტორიიდან, წიგნ. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966.
109. გაზეთი "ცნობის ფურცელი", 1903, N2305.
110. ბოროზდინი კ., სამეგრელოსვანეთის სამთავროთა გაუქმება, ჟურნალი "მოამბე", 1899, N3.

111. გამისონია კ., აგრარული მოძრაობა აფხაზეთში საგლეხო რეფორმის შემდგომ ხანაში, დ. გულიას სახელობის აფხაზეთის ენის, ლიტერატურის და ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 1963, XXXI–XXXIV.
112. გამბა უ., ფ., მოგზაურობა ამიერკავკასიაში, ტ. I, თბ., 1987. ფრანგულიდან თარგმნა, კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა.
113. კუტალეიშვილი ზ., მეთევზეობა დასავლეთ საქართველოში, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 227, 1982.
114. ს.ს.ორბელიანი სიტყვის კონა ქართული, რომელ არს ლექსიკონი, თბ., 1949.
115. სონღულაშვილი ჯ., მასალები ქართველი ხალხის ყოფისა და კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1964.
116. ჯავახიშვილი ივ., თხზულებანი 12 ტ. V, თბ., 1986.
117. ელიავა გ., ელიავა თ., ძველკოლხური უნიკალური ვაზის ჯიშთა კატალოგი, თბ. 1984.
118. ნ. შონია., აფხაზურ-ქართული ვაზის ყვავილობა, გაზეთი "საბჭოთა საქართველო", 3 ნოემბერი, 1983.
119. ელიავა გ., ჭყონდიდი-მარტვილი, თბ., 1962.
120. ანთაძე კ., აფხაზეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევი, ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, 1961, XVI.
121. გაზეთი "საქართველო", 1920, N13.
122. მაკალათია ს., სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941.
123. სუმბაძე ლ., აფხაზეთის ასსრ რესპუბლიკის ზონა ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის მუზეუმში, "ძეგლის მეგობარი", 1979, კრ. 49.
124. ბუკია შ., მეგრულ-აფხაზური ენობრივი ურთიერთობის ისტორიული დინამიკა, „ქუთაისური საუბრები“, 1999, ქუთაისი, VI.
125. რეხვიაშვილი მ., ჯარობა სამეგრელოში, კრ. თედო სახოკია, თბ., 1969.
126. ეფრემიძე მ., გიბალის მოგზაურობა აფხაზეთში, 1818-1819, დ. გულიას სახელობის ენის, ლიტერატურის და ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 1963, XXIII-XXIV.

127. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები; წ. I, თბ., 1964.
128. ჯალაბაძე გ., მიწათმოქმედება სამეგრელოში, მასალები სამეგრელოს ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბ. 1979.
129. Гавриил епископ Имеретии, обозрение Абхазских и Самурзаканских приходов, из журнала «Православное обозрение», 1868.
130. Гулия Д., культ козла у абхазов, Сухуми, 1928.
131. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო არქივი, ფონდი 12. საქმე N1512, ფურცელი 16.
132. Дзидзария Г., Восстание 1866 г. в Абхазии, Сухуми, 1955.
133. საქართველოს ეროვნული სახელმწიფო არქივი, ფონდი 12, საქმე 1636, ფურცელი 27.
134. Кудрявцев К., сборник материалов по истории Абхазии, Сухуми, 1922.
135. Народное хозяйство Абхазской АССР, статистический сборник, ТБ., 1976.
136. Отчет общества возстановления православного христианства на Кавказе за 1864, Тиф. 1865.

შესავალი	
საკითხის ისტორიოგრაფია, კვლევის მიზანი და ამოცანები.....	5-9

თავი I

დასავლეთ საქართველოს პოლიტიკური ვითარება უძველესი დროიდან XVIII საუკუნემდე.....	10-39
---	-------

§1. სამურზაყანო XVIII-XX საუკუნეებში.....	40-57
---	-------

თავი II

სამურზაყანოს მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობა.....	58-94
--	-------

§1. სამურზაყანოს გვარსახელების ეთნოისტორიული საკითხები.....	95-125
---	--------

თავი III

სამურზაყანოს ეკონომიკური განვითარება.....	126-160
---	---------

დასკვნა.....	161-163
--------------	---------

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა.....	164-194
---	---------

დაიბეჭდა საქართველოს მეცნიერებათა
ეროვნული აკადემიის სტამბაში
რუსთაველის გამზირი N52
ტირაჟი - 100

